

समर्पणम् ।

ये विविधभाषाविज्ञानसन्तानविपुलहृदयाः
शान्तिदेव्या बल्लभाः स्वाश्रितहितचिन्तका गम्भी-
रप्रकृतयो विगतविकृतयः सद्गुणानुरागिणः सौ-
जन्यभागिनः पञ्चापयूनिवर्सिटीपरिषद्बलभूता भूता-
नुकम्पिनः निजकर्मदत्तक्षणा विचक्षणाः ओरियं-
टलकालेजप्रभुवरा श्री. ए. सी. वूलनरसाहि-
बमहोदयाः तेषां सरस्वतीप्रिये विमले कण्ठे
सानुरागं समर्पितेयं सप्रभा न्यायसिद्धान्त-
मुक्तावली अतिप्रमोदमावहन्ती सुचिरं विरा-
जताम् ।

समर्पको—

नृसिंहदेवः

साहित्यदर्शनाध्यापकः ।

प्रभाख्यया व्याख्यया सहिताया

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्या विषये

द्वित्राः शब्दाः ।

गोपांगनापांगचकोरचन्द्रः कंसादिविध्वंसनधूमकेतुः ।
संसारपारोत्तरणैकसेतुः कृष्णः सदास्तात्प्रमदस्य हेतुः

अयि ! महाशयाः ! इह तावत्सकलानां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः
प्रयोजनपूर्विकैश्च, प्रयोजनं तु किञ्चिद् गौणं किञ्चन्मुष्यं तत्राप्यैहिक-
मामुष्मिकञ्चेति द्विविधम् । आद्यं सम्भोगात्मकं चित्तभ्ररं सततं दुःख-
सम्मिश्रं पर्यन्ते परं धैर्यस्यमावृत्तीति कस्य न विषयैषणाकुक्षित-
इत्कस्य विहातम्, तदर्थं यतमानोऽपि जन्तुर्न जातुचिदाशापिषा-
च्या मुच्यते नवा संतुष्टिजनन्या अङ्गीक्रियते, तस्मादैहिकं प्रयो-
जनं न प्रेक्षावतामत्यादरणीयं भवति । परं प्रयोजनन्तु नि श्रेयसाख्य
सकलदुःखात्यन्तविमोक्षपरानन्दप्राप्तिस्वरूपं 'ब्रह्म क्षेमधाम कैवल्य-
मित्यादि शब्दव्यपदेश्यं दुःखासम्मिश्रमेकरसमनल्य सारभूतं सर्व-
धैर्योपादेयं सततकल्याणोप्स्तुभिः । तदर्थमेव जपतां जुह्वतां गायतां
शृण्वतां शृणुताञ्च साधूनां सदाचारपरिपाटीं मातुरङ्गपालीमिव
यालाली स्वात्महितैषिणां समाध्रियन्ते ।

परमिदं प्रयोजनं तत्त्वज्ञानमात्रसाध्यं न द्रव्यसाध्यम्, यत्रे-
वमुक्तम्—'न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-

मानशु' रिति, 'अमृतत्वस्य तु नायास्ति धितेन' 'तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति' इति च । तत्त्वज्ञानञ्च शास्त्रादेव, शास्त्रञ्च मुख्यं वेदः—
'शास्त्रयोनित्वात्' ब्र० सू० १ । १ ३ । इत्यत्रोक्तम् श्रुतिरपि 'नावेद-
धिन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्याह । किन्तु तदनादिपापघासनादूषिता-
यान्तस्त्रान्तानां वैदिकपदपदार्थसङ्गतिज्ञानमहासागरमोमुहचमानाना-
मनुपासितगुरुचरणानां कुतार्किकायामसम्भावनाविपरीतभावनादि-
पुन्दोपपित्तप्रष्टमतिचक्षुषां सदृसा निरस्तसमस्तदोषपङ्कजजङ्गमाद्
वेदवाक्याद्गृह्यद्वयविद्यमानमिव भवतीति तदर्थं सकलस्यापि विचा-
रशास्त्रस्य समुत्थानम् । अभियुक्ता अप्याचक्षते—पुरुषापरार्थ-
विनिवृत्तिफलः सकलो विचार इति वेदविद' इति । विचार-
शास्त्रञ्च पूर्वोत्तरभेदेन द्विविधं मीमांसात्मकं, तस्यैवोपकाराय यथा-
यथं प्रवृत्तानि इतराणि दर्शनानि स्वरूपमन्वयन्ति विचाररूपाण्येव
तर्कप्रधानत्वात् तथाचैतेषामपि साक्षात् परस्परया वा पुरुषगतदोष-
विनिवृत्तिरेव फलमिति वाक्यविदां परामर्शः ।

तैवभ्यर्हितमिदं न्यायशास्त्रं सपरिकरं प्रमाणपरिष्करण-
मन्तरा प्रमेयपरिष्कारानुपपत्तः । मूलभूतस्यास्य शास्त्रस्य प्रवर्तकौ
द्वावाचार्यौ । एकः धीमहर्षिर्गौतम आत्रेयगोत्रः पञ्चाध्यायात्मकन्या-
यसूत्रप्रणेता प्रमाणादिषोडशपदार्थवादी, एतस्यैवाक्षपादं अक्षचरण
इत्यादि नामान्तराणि ।

महर्षि कृणादस्तु कश्यपगोत्रः द्रव्यादिषट्पदार्थवादी दशा-
ध्यायात्मकवैपिकसूत्रप्रणेता यस्य उलूक धौलूक्य इत्यप्याख्ये स्तः ।
मायौ न्यायदर्शनमाश्रित्य गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतयो विविधैवौशा-
दिनास्तिककुतर्कप्रतिक्षेपाय परिष्काररौल्या न्यायचिन्तामणिप्रभृतीन्
वृहत्तो न्यायग्रन्थान् रचयाम्यभूयुः । तेच ग्रन्था आकारतो विषयतश्च

महान्त इति कृत्वा सुकुमारमतीनामपि यथा संक्षेपणैव सिद्धान्ताप-
 बोधः स्यादित्याकलय्य विद्यानिधासमृन् श्रीविश्वनाथपेक्षानन-
 मदाचार्य उक्ते हे दर्शने अवलम्ब्य अन्तर्भावितपोड्यादिपदार्थान्
 सप्तपदार्थान् निरूपयन् स्वप्रख्यातायाः कारिकावल्या व्याख्यानभूत
 न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीग्रन्थनिजशिष्यराजीवोज्जीवनाय कृपापरवशः
 सन् व्यरचयत्, सोऽयं श्रुतिपरम्परातो यद्गदगीयोऽयगतोऽपि कस्मिन्
 सैवतसरे कस्मिन्प्राप्ते जात किं किमकरोदिति मत्तो न निर्णयपथं प्राप्त,
 तथापि ११०० पदादयानके यके यद्गदगे जातात् गङ्गेयोपाध्यायात् षडोः
 कालात् पराचीन इति निश्चेतुं शक्यते, तदेतत् मत्प्रणीतन्यायतरव-
 समीक्षाग्रन्थे न्यायग्रन्थकर्तृक्रमनिरूपणग्रन्थावे द्रष्टव्यम् अस्यैव
 रचिता न्यायसूत्रवृत्तिरपि युक्ततरा गोतमसूत्राययप्रकाशन इत्यपि
 बोध्यम्, अथैतत्प्रणीतमुक्तावलीग्रन्थस्य मर्मभेदेनाथ यथाकथञ्चित्
 परिष्कारप्रक्रियामनुसरन्तौ महादेवभट्टरामद्वन्द्वसूरी उत्तरांत्तरं
 द्वौ ग्रन्था व्यरचयताम् । सम्प्रति तु ब्राह्मणजातिदुर्भाग्यव-
 शाद्वा कालस्य विलक्षणपरिणामाद्वा सस्कृतेतरभाषाप्रचारकारणा-
 द्वास्मद्देशेग्रन्थानां पठनपाठनपरिपाटी प्रायः शाकल्यमतमेवाधि-
 यत् अतीवोपयुक्ता इमे ग्रन्था बुद्धिकौशलवर्धनाय सन्ति, परं सन्ति
 केचन मत्सरिणः, तेषां मत्सरपित्तनिमित्तकारोचकरोगविध्वंसन-
 कामोऽहमध्वेत्रश्यापकवर्गहितमाकलयन् गुरुपदच्छादित्वां रक्षयश्च
 मुक्तावल्या 'प्रभा' व्याख्यामभापिपि, याऽतीवसरला मूलाधैर्योजनपरा
 भावशुद्धिमकाशिका अवच्छेदकादिकाठिततरनव्यन्यायपरिभाषास्वरू-
 पोद्घाटिनी आर्षमूलताप्रकाशिनी नातिबहुपाठा, पङ्क्तिपाठनकाल एव
 छात्रहृदयेऽज्ञानपटलपाटनक्षमेति स्वयमालोकयन्तु तरवकलनाचक्षा
 विचक्षणाः । किन्तु यथासमयं यथामति कृतसंस्कारणायामप्यस्यां
 सम्भाव्यमानपुरुषदोषवशात् सीसकाक्षरयोजकप्रमादहेतोः यन्त्रपी-

इनभराक्षरलोपादिकारणाद्वा यत्र क्वचन वर्णमात्राद्यशुद्धयोजाताः
स्युः तासां सरोधनेन मामतिमात्रमनुकम्पायिष्यन्ति सहजानुकम्पा-
नुरागिणो महाभागाः ।

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

किञ्च एतस्या विस्तृता न्यायतत्त्वसमीक्षाख्या भूमिका
मत्प्रणीता, यत्र न्यायशास्त्रेतिहासः ग्रन्थीयविषयपरिपाटीपरिशुद्धिः
कतिपयाधुनिकाचार्यम्मन्यजनप्रक्षिप्तन्यायसिद्धान्तामणिमन्दिरपरि-
कुतर्कजालधूलिप्रक्षेपमार्जनम् इत्याद्युपयुक्ततरविचारान् प्राकाशयम्
आशासे सकलग्रन्थमुद्रणोत्तरमेव सापि सदैव प्रकाशयेत् यथाकालं
या । अन्ते च विदुषां पुरतः साञ्जलिवन्धं सर्वज्ञात्मनुनि प्रणीतमेकं
पद्यं प्रकटयामि—

विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिरियुर्यद्वा ते गुणगणमेव कीर्त्तयेयुः ।
ननु नटवद्गमनते मनो मदीयं कष्टं तद्वत् मनुते यदाह मन्दः

विदुषामनुचरः—

नृसिंहदेवः

अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

पृ० ६७ पं० १७ । 'न देयम्' ।

देयम् ।

„ ६६ „ ६ । -निवेश व्यर्थ ।

—निवेशमव्यर्थ

विशेषसूचना—मुक्तायलीपाठयुक्तानिरीक्षयाय मया पञ्चप-
ग्रन्था अम्बिके रचिताः, तत्रैकमपूर्णं बहुप्राचीनं हस्तलिखितम्
अस्मन्मित्रवर मोहनलालज्योतिषशास्त्रिणाम् । एक कविकातामुद्रितम्
परं गुरुणां पुस्तकम् । सर्वैर्दृश्यं प्रायो गुजरातमिदं द्विमेसमुद्रितपुस्त-
कानुसारं मूलपाठमपाजयम् पाठभेदस्तु ग्रन्थगौरवमीत्या न मादर्यि ।

सप्रमामुक्तायल्या विषयानुक्रमणी अवशिष्टखण्डत्रयमुद्रण-
काले प्रकाशयेत ।

प्रभोपेता सिद्धान्तमुक्तावली ।

स्वाङ्के पडाननगजाननसूनुयुग्मं

धृत्वा स्तनामृतपयः परिपाययन्ती ।

सा नीलकण्ठसुकृतौघफलं भवानी

वाचां निरोचमपहन्तु ममाद्य माता ॥ १ ॥

तैस्तैर्भूरिपरिश्रमैः सनियमं श्रीमद्गुरोः पादयोः

शुश्रूषां विदधन्मुदैकमनसा यस्यां समासाधयम् ।

मातर्भारति ! तेन चेदधिगतं स्वल्पोऽपि तोषस्तस्या

तत्साहाय्यमलं स्थिरं कष्टाया कुर्या ममास्यां कृतौ ॥ २ ॥

श्रीभगवद्क्षाभिचमहाकावे रीतर्करिमाण्ड ॥

न्यायाम्भोधिश्चोष्णाकरायमेपोऽस्मि तौ गुरू प्रणतः ॥ ३ ॥

देवीदासमिधं नातं विष्णुदेवीञ्च मातरम् ।

प्रणम्य मान्यं मान्याञ्च तयोरर्थं समर्थयन् ॥ ४ ॥

विश्वनाथस्य सूक्तीनां गूढतत्त्वप्रकाशिकाम् ।

सुमां कुर्वे “प्रभां” टीकां छात्राणां हितकाम्यया ॥ ५ ॥

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।

भवो भवतु भग्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

तत्र तावत् कारिकावर्त्मप्रस्थस्य राष्ट्रौवशिष्यहिताय स्वय-
प्रणीतस्य व्याख्यानं चिकीर्षुः विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यौ निर्वि-
प्रपरिसमाप्तये कृतस्वैश्वरानिर्देशरूपमङ्गलस्य ‘शिष्या अप्येवं कुर्युः’-
रिति शिष्यशिष्यायै (सदाचारसरणिरक्षायै) *नियन्धनं कुर्यन् ईश्वरं
प्रार्थयते चूडामणीकृतेति—अचूडामणि. चूडामणि सम्पद्यमान
कृत इति * चूडामणीकृत, चूडामणीकृतो विधुः चन्द्रो येन स

* प्रत्यघटनं कृतं । * ‘कृष्णीस्तयागे सम्पद्यकर्तारं दिवः’ । ५।४।५०)

इति सूत्रेण विहितः ‘चि’ प्रत्ययः ‘अमृततद्भाव इति वार्त्तिकेन अमृततद्भावेऽपि
भवति, ‘अस्य च’ ७५। ३२ अनेन अर्थस्य इत्थं वेलोपे च्यन्तरीतिद्वयत्वम् ।

तथोक्त, अवलयः वलयः सम्पद्यमानः कृत इति यत्पर्याकृतः, वलयी-
कृतो वासुकिः तदाह्यो नागो येन स तथोक्तः । भवः भवति अ-
स्मात्प्रपञ्च इति ईः भयो महादेवः भव्याय कलशाय भवतु ।

पुनः कीदृशो भव इत्याह लीलेति-लीलया ताण्डवं लीलाताण्डव
तत्र पण्डितः कुण्डल इत्यर्थः ।

केचित्तु अस्मिन्श्लोके § समाप्त पुनरास्तार्यं वाक्यदोषमा-
चक्षते, तथाहि—यत्र विशेष्यवाचक पदं पूर्वं क्रियया अन्वितं सत्
निराकाङ्क्षं भवति पुनस्तस्यैव अन्यविशेषणं सहान्वयलाभाय
उपादानं समाप्तपुनरास्तार्यं दोषः, यथा चात्रैव 'भव' इति विशेष्यप-
दस्य 'भवतु' इति क्रियापदेन प्रथममन्वयो जातः, तदुत्तरं तस्यैव
लीलेत्यादिविशेषणपदेन सह सम्बन्धकरणाय 'कीदृशो भव' इत्यनु-
सन्धानमेवोक्तदोषः ।

एतस्य समाधानन्तु—लीलेत्यादिपदं न विशेषणं किन्तु
विशेष्यम् । यत्र विशेष्यवाचक पदं पूर्वं क्रियया अन्वितं सत्
निराकाङ्क्षं भवति पुनस्तस्यैव अन्यविशेषणं सहान्वयलाभाय
उपादानं समाप्तपुनरास्तार्यं दोषः, यथा चात्रैव 'भव' इति विशेष्यप-
दस्य 'भवतु' इति क्रियापदेन प्रथममन्वयो जातः, तदुत्तरं तस्यैव
लीलेत्यादिविशेषणपदेन सह सम्बन्धकरणाय 'कीदृशो भव' इत्यनु-
सन्धानमेवोक्तदोषः ।

अयं भावः—क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा नियता,
पुत्रादिपदानामपि स्वसम्बन्धिप्रादिपदाकाङ्क्षा नियता, प्रयोजना-
काङ्क्षापि नियतैव तेन विना वाक्यार्थबोधानुपपत्तेः । एवंमनियता-
काङ्क्षास्थले एव समाप्तपुनरास्तार्यो दोषो ज्ञातव्यः, नियताका-
ङ्क्षास्थले तु नास्तीति दोषः, यथात्रैव विधुमभूतानां चूडामणयादि-
करणैः कैमर्याकाङ्क्षायां जायमानायां लीलेत्यादिविशेषणोपादानं

ईः 'भू' धातोर्वाङ्मूलकाद् (३ । ३ । ११३) अप् ।

§ वाक्ये समाप्ते पुनस्तदन्वीभ्रान्तोपादानम्, समाप्त स-पुनश्चानामिति
व्युत्पन्नैरिति प्रदीपः ।

सप्रयोजनम्, तेन च भवतिक्रियान्वितस्यापि भवपदस्य - पुनरुच्यो
न दोषावहः ।

अनेन भवस्य गृह्यवर्णनेन समुदितात् तस्मात् प्रायिता
अर्था अग्र्यं लभ्यन्त इति सूचितम् नह्यप्रमुदितः कश्चिदपि
कस्यचिन्मतोरथ पूरयतीति लोकाप्रसिद्धमेव ध्वनितम् । अधिकन्तु
दिनकरीरामस्त्र्यादिग्रन्थे द्रष्टव्यम् । गौरवभयात् छात्राणां सुकुमा
रमतीनां बुद्धिब्याकुलताभयाच्च न यद्दु प्रपञ्चितम् ।

निजनिर्मितकारिकावलीयतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकात्रनु राजीवदयावशंवदः ॥ २ ॥

शिष्याणां गुह्यपायै * प्रतिजानीते निजनिर्मितेति-निजेन
स्वेन निर्मिता रचिता या कारिकावली तां निजनिर्मितकारि-
कावलीम्, अत्यन्तं सच्चिता यदसत्त्वेपं प्राप्ता या चिरन्तनानां
फणादप्रभृतीनां मुनीनाम् उक्तयो वचांसि यच्च प्रतिपाद्या युक्तयः
ताभिः, कौतुकात् कृतदलात्, ननु पय अनायासादेवेत्यर्थः, विशदी-
करवाणि स्फुटीकरोमि । कीदृशोऽहमित्याह-राजीवेति राजीवेतदा-
रये शिष्ये या दया कृपा तस्या वशवदः तदधीन इत्यर्थः ।

अथ भाव — यद्यपि जीलावत्यादयः प्राचीना निबन्धाः सन्ति
येषां पठनेनैव कारिकावलीबोध्याऽर्थो ज्ञातुं शक्यतेऽतो मुक्तावली-
ग्रन्थनिर्माणं निष्फलमेव भाति, तथापि तेषु भूयान् पाठः, सुकुमार-
मतीनां बालानां यस्याध्ययने बहुक्लेशो भवतीत्यालोच्य अल्पप्र-
न्येनैव यथा बहुन्यायसिद्धान्ता ज्ञातः स्यात् तथा मुक्तावलीग्रन्थो
रचनीय एवेति कृत्वा नास्य निर्माणं निष्फलम् ।

अत्र चिरन्तनोक्तिरूपेण स्वस्य ग्रन्थस्य सन्मूलकत्वं सूचितम्,
कपोलकटिपतत्पञ्चवारिणम् । एतेन ये केचिदाधुनिका गुरुसम्प्र-
दायगूण्या दर्शनमर्भयोध्यस्तमतयो मुक्तावलीं जालग्रन्थं वदन्ति ते

* प्रतिज्ञा करोति । प्रतिज्ञा च स्वकर्तृ पक्षेन निर्देशः, द्रव्यादिभिर्ह्ये
शब्दैश्च स्वकर्तृ पक्षेन प्रतिज्ञानाम् ।

परास्ता वेदितव्या । एतच्चाग्रेऽस्मद्व्याख्याने तत्र तत्र स्फुटीभवि-
ष्यति । राजीवेतिपदेन स्वस्य ग्रन्थकरणो प्रयोजनं प्रदर्शितम् ।

ननु—'मिदार्थं मिदमस्मन्ध्वं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । यात्रा-
दौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धः समयोजन' इति नियमाद् अप्र च विष-
यादीनामनुक्तेः कथमस्मिन् ग्रन्थे * प्रेक्षापतां प्रवृत्तिः स्यादिति
यद्वामपनिनीषु विषयादिकं सूचयति सद्रूप्येति—

सद्रूप्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ।
विष्णोर्वससि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥ ३ ॥

सद्रूप्या पृथिव्यादिनयद्रव्यैः सहिता युक्ता तेषां प्रतिपादन-
करीत्ययं, गुणगुम्फिता गुणैः रूपरसादिभिश्चतुर्विधतिसङ्ख्याकै-
र्गुम्फिता युक्ता सत्कर्मणाम् उत्त्थेपणाद्विषयविधकर्मणां ज्ञापिका
ज्ञापिका, सत्सामान्येति—सत् ज्ञातिरूपं सामान्यम्, विशेषाः नित्यद्र-
व्यवृत्तयोऽनन्ताः स्वतां व्यावृत्ताश्च, नित्यं, समवायो नित्यसम्बन्धः
तैः मिलिता, अथवा नित्यमिलितं समवायसम्बन्धः, सन्ति सामान्य-
विशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा, अभावप्रकर्षोज्ज्वला अभावस्य
भावमिष्टमक्षमपदार्थस्य य प्रकर्षं प्रागभावादिभेदरूपं वैलक्षण्यं
तस्योज्ज्वला प्रकाशयित्री, एषा बुद्धिस्था सिद्धान्तमुक्तावली
सिद्धान्तं एव मुक्ता मतिरुचरानि तासामावली पङ्क्तिः, विष्णोः
कमलापनेर्नारायणस्य सविरोग्रहणं वससि वक्ष्यते, विन्यस्ता
सम्यगर्पिता, सुकृतिनां भवयिनां पण्डितानामित्यर्थः, मनसो
हृदयस्य, मुदं सन्तर्प प्रसन्नतामित्यर्थः, निरं यदुक्ता, वितनुताम्
विस्तारयतु । कथम्भूता सिद्धान्तमुक्तावली, सद्युक्तिः सत्यो वादि-
भिरखण्डनीया युक्तयः तर्का यस्यां सा ।

अनेन द्रव्यादिपदार्थवत्त्वनिरूपणेन ग्रन्थे मुक्तायल्या उपमा सूचिता । ततश्च मुक्तायलीपत्वे एव योजयितव्यम्—मुक्तामाला हि द्रव्येण साध्या केतव्या निर्मातव्या चा भवतीति सद्रव्या । गुणेन सूत्रेण गुम्फिता प्रोक्ता, सुकृतिनां पुण्यवतां यानि सन्ति शुभानि परमेश्वरनामस्मरणादीनि कर्माणि तेषां ज्ञापिका घोषिका, पुण्य-घन्त एव मुक्तामालायुत्तमभोग्यपदार्थान् लभन्ते नतु पापात्मान इति भावः । सत्सामान्यम्, उत्तमा जातिः, विशेषो मुक्तानां महत्त्वं निर्मलत्ववर्जुलत्वादिकश्च साम्यां नित्य सदैव मिलिता सम्यग्दा, अभावे तेजोऽभावकपेऽन्धकारे सति प्रकर्षेण उज्ज्वला वसनादि-पदार्थप्रकाशिकेति यावत् । एवं यथा मुक्तायली द्रव्यादिसकलपदा-र्थवती तथा सिद्धान्तमुक्तायलीनामको ग्रन्थोपीत्यर्थः ।

अत्र मुक्तायल्या उपमाकथनेन ग्रन्थस्य सर्वथा दोषराहित्यं प्रकटीकृतम् ।

एवञ्चास्य ग्रन्थस्य द्रव्यादय पदार्था विषयः, पदार्थतत्त्वा-वधारणं * प्रयोजनम्, ग्रन्थविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, अधिकारिप्रत्यययोः प्रबोधकभावः अधिकारिविषययोश्च छातृज्ञात-इत्यत्राद्य-इत्यनेकविध सम्बन्धः, पदार्थज्ञानकामोऽधिकारीति ११ अनुबन्धवस्तुष्टयं प्रदर्शितम् । तथा च विषयसम्बन्धादिपदार्थने-नास्मिन् ग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्बुक्तेवेत्युक्तमभवति ।

किञ्च सिद्धान्तमुक्तायल्या त्रिषणोर्बचसि विन्यस्तस्य कथनेन

* परमस्य शास्त्रस्य मोक्ष एव परम प्रयोजनम् । मोक्षश्च न्यायमो आ-त्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखानि तु प्रकृतिप्रवृत्तिरूपानि । तथाहि—बह्विन्द्रियाणि, बह्विधराः बह्विद्वयः, अरिणः, सुखम्, दुःखमेति । एतेषां निवृत्ति-क्रमस्तु शास्त्रेण तत्त्वज्ञानं भवति, तेन भिद्यन्त्यानस्य नाशः, ततो रागादिदोषाणां नाशः, ततः प्रवृत्तेरनुत्पादः, ततो जन्मानुत्पत्तिः, ततो दुःखादुत्पादः, एतदभिप्रा-येणाह पदार्थतत्त्वावधारणं प्रयोजनमिति । सर्वत्र 'द्वयान्मप्रवृत्तिदोषमद्या-ज्ञानानामुत्तरोत्तमार्थे तदनन्तरापादपक्षं तदन्यन्त्रविषयार्थः इति महर्षिगोत-महत्तन्यायमत्रमूलकमेव ।

११ अनुबन्धवस्तुष्टयं ग्रन्थप्रवृत्तिप्रयोजकभावानुपपत्त्यम् ।

स्वकृतेभंगयति समर्पण(१)तेन च स्वकीर्त्तिलाभोऽपि सूचित इति यम
विघ्नविधाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षाय निबध्नाति--

नूतनेत्यादि ।

प्रत्यारम्भे कृतस्य मङ्गलस्य भाष्ये साधयितुमाह ॐ वि-
घ्नविधातायेति--

(१) भगवति समर्पणमिति--

यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि दिने दिने ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्वथ मदर्पणम् ॥

इति भगवद्गीतायाः अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

(अग्रे करणशुद्धेर्ह्युक्तं) समभिहितम् ।

ॐ अत्र यथा 'घात' इत्यत्र 'वि' पदं निरर्पणमेव तदर्थं वि-
घ्नविधातायेति विधायकं पदानां सति पूयण विशेषणवाचकपदसमूहानि विशेष्यमात्रपरत्वा-
त्तु द्वयः । अत्रायमर्थः-- 'विघ्न' इत्यत्र द्वे पदे स्तः, एक 'वि' पदम्,
द्वितीय 'घात' पदम्, आद्यमुपमगो द्वितीय प्रातिपदिकम्, तत्र प्रातिपदिक
स्वाध्यायकम् इति नयेधर्मिकमर्थम् । अतस्तस्मिन् केपाधिभन्ते वाचकः,
केपाधिभन्ते पदं न्यायेन तन्नेवार्थविशेषणस्य द्योतकः । तत्रार्थविशेषणस्य द्योतक-
त्वात् विघ्नस्य घातपदस्यैव नैव नैवार्थवत्त्वं, वाचकत्वात् तु 'घात' पदस्यैव तत्प-
त्तिमदभावस्य (१७१२) अथशेषस्यैव 'वि' पदमनर्थमेव भवति । एता-
दृशानर्थक्यस्यैव आवाया इत्यं समादधत-यत् विशिष्टवाचकपदस्य सन्निधौ यदि
पूयणी विशेषणवाचक पदान्तरं भ्यान् तदेवशस्यते विशिष्टवाचकपदस्य विशेष्य-
मात्रमेवार्थं ननु वि घट्टेति । अत्र प्रकृते 'घात' पदस्य न १७१२ः (उत्प-
त्तिमदभावः) अथ किन्तु अभावमात्रमेव 'वि' पदस्यैव विशेषणयोगे तु सक-
लस्य 'विघ्न' पदस्य उत्पत्तिमदभावस्यैव भवति । यथा सुब्रह्मसंहितायां 'स कोचकै-
र्मारुतपृणैर्मन्त्रैर्विषैश्च कायका वेषैश्च स्फुरं स्वतन्त्रान्निर्लोदताः' इत्यमरकोषप्रा-
माण्यात् कोचकपदस्य भारुतपृणैर्मन्त्रैर्विषैश्चैव शक्तं पुन पूयण माह-
तेति तृतीयान्वयविशेषणस्य दानं कवेदोषमात्रहेतुं यदि उक्तो नियमो न स्यात् । उक्त-
नियमेन तु अत्र कोचकपदस्य केषले क्लृप्तेऽप्येव शक्तिः तेन विशेषणदानं न
निरर्थकं तद्वदत्रापि बोध्यम् ।

प्रारब्धुमिष्टस्य ग्रन्थस्य विप्रविधाताय विप्रानां प्रत्यूहानां
विधाताय ध्वसाय कृत मङ्गल शिष्यशिष्यायै...स्वरक्तव्यपत्रेण ज्ञान
शिष्या शिष्याणां शिष्या शिष्यशिष्येति पष्ठितत्पुत्र, निवध्नाति ग्रन्थ-
घटकोकरोति नूतनेत्यादिना । यथाह ग्रन्थारम्भेऽन्तरायप्रथमनाय
मङ्गल करोमि, मन्त्रेष्ट्या अपि तपैव शिष्टाचारं पालयेयुरित्यास्ति
कसम्प्रदायरक्षणाय मङ्गल करोतीत्यर्थः ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।

तस्मै कृष्णाय नमः संतारमहीरुहस्य बीजाय ॥१॥

नूतनो नवीनो वर्णशोभिमुखजलभरितो यो जलदो मेघ
तस्य रुचिरिय रुचिर्यस्य स तस्मै गोपानां यज्ञानां या वधूट्यो
युवत्य तासां यानि दुकूलानि दामवसनानितेषां चौराय अपहारिणे,
ससार प्रपञ्च एव महीरुहो वृक्ष तस्य बीजाय निमित्तमूरुणाय,
तस्मै शास्त्रप्रसिद्धाय कृष्णाय वासुदेवाय (देवकीनन्दनाय)
भगवते नमः नमस्कारो भवतिरिति मूलकारिकाया अञ्जुरर्थः ।
किञ्च—गां वार्षीं पियमि सद्गन्त इति गोपा यतय तेषां वधूटी
शुद्धिः तस्या यद् दुकूलमावरणं तस्य चौराय अपहर्त्रे इत्यर्थः,
नद्यत्वेन मुग्धत्वेन चाज्ञानेन लिप्तमाभ्यारोपितं वधूटीत्यर्थः शेषम् ।
दाधिमयास्तु—गां पृष्टीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा पाण्डवा तेषां
वधूटी द्रौपदी तस्या दुकूलस्य वसनस्य चौराय चौराय धर्मयित्र
इत्यर्थः 'चुत्र' समुच्छाय इति धातुः । एतेन 'अज्ञानतः कृत पाप
प्रायश्चित्तेन नश्यति' इति बाह्यावस्थायां कृतेन बाह्यिकावच्छहरणेन
जन्यं यत्पाप तस्य प्रायश्चित्ताय अनायायै द्रौपयै वल्ल दत्तवान्
भगवद्वतार श्रीकृष्ण, अन्योऽप्यत्र प्रायश्चित्त कुर्यादिति केवल
मर्यादारक्षायै इत्यष्टु । अयतारत्वं तु सर्वथाऽश्लिष्टज्ञानक्रियाय-
नित्ये सति साक्षात्प्रायश्चित्तसत्त्वम् इत्यन्यत्र विस्तरः ।

त्रिविध *मङ्गलम्—आशीर्वादो नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशश्च ।

* 'मङ्गलम्' इत्यादिनादकन (३० । १७१६) मन्त्रेण न्ययकान्
'मणि' वन्तो अन्तरा प्रपद्ये इत्यम् ।

परमेश्वरात्स्वस्य स्वविधादेश्च चाङ्कितार्थप्रार्थनमासीर्वाद् । स्वा-
परुषयोधातुकुल स्वीयव्यापारविशेषो नमस्कारः । नमस्कारादिक-
मन्तरा स्वष्टदेवताकोत्तरेण वस्तुनिर्देशः ।

मङ्गलस्य लक्षणम्—विघ्नभिन्नत्वे सति विघ्नध्वंसप्रतिय-
न्धकाभावविघ्नत्वे सति च प्रारिप्सित (ग्रन्थ) विघ्नध्वंसासा-
धारण कारणमिति ज्ञेयम् । विघ्नऽतिव्याप्तिवारणाय विघ्नभिन्नत्वे-
सतीति विशेषणम् । विघ्नध्वंसप्रतियन्धकाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय
विघ्नध्वंसेत्याद्यपर विशेषणम् । कार्दरीयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय
प्रारिप्सितेति । ईश्वरादिनञविग्रहासाधारणकारणे अतिव्याप्तिवा-
रणाय असाधारणपदनिर्देशः ॥ आसीर्वादाग्रन्यतमत्वे मङ्गल
मिति संक्षिप्तं मङ्गललक्षणम् ।

ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं
विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शना-
दिति चेन्न । अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे
सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां सम्भवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफल-
कल्पनाया अन्याय्यत्वात्, उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं
कल्प्यते ।

श्रुतिर्ये न प्रमाणयन्ति चार्याकाया नास्तिकः तेषां पूर्वपक्ष-
मादाय शङ्कते—नन्विति । नास्तिका हि ईश्वरमन्यां घेष्टदेवतां
नाङ्गीकुर्वन्तो ग्रन्थारम्भे किमपि मङ्गलं न नञ्जते अथ च तेषां नि-
र्विघ्ना ग्रन्थसमाप्तिर्दृश्यते तस्मान्मङ्गलस्य विघ्नध्वंसादि फलं न
नियतमतो न फलव्यमिति शङ्काग्रन्थार्थे । अथमुक्तं मङ्गलाचरण-
यगद्वन्द्वानुमानप्रकार—मङ्गलाचरणं न युक्तं । न फलत्वात् जल-
ताडनयत् । अथ निष्फलत्वे हेतु स्वरूपाभिद्य इति कथं मङ्गलाच-
रणस्य युक्तत्वाभावे स्यादयं दित्युच्येत, तदा नन्परिहाराऽनुमाना-

* १५१, तस्य ज्ञानच्छादय, 'इशानो, अष्टम (धर्माधर्मा) प्राग-
मात्रध्वंशे साधारणकारणानि विदित्वा प्राग्भावन्यतमं प्रतिव्यवहकमर्गानां
विशेषं साधारणवर्गिकं दृष्ट्वा नदति वर्तते ।

‘न्तरेण कर्तव्य’ ; तथाहि—मङ्गलं निष्फलं फलविशेषशून्यत्वात् यन्नेवं तन्नैवम् अथ फलविशेषशून्यत्वेन हेतुना पूर्वं जुमाने हेतुभूतस्य निष्फलेत्वस्य सिद्धिः तस्मान्न ‘निष्फलत्व’ हेतुः स्वरूपासिद्धः । एवञ्चानेन पूर्वपक्षग्रन्थेन मङ्गलस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दर्शितः । “व्यतिरेकव्यभिचारस्य लक्षणम् ‘कार्याव्यवहितप्राकृच्छ्यावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्’ यथा कार्यग्रन्थसमाप्तिः तस्या अव्ययहिनः पूर्वस्मिन् चण तस्या एव अधिकरणभूते च नास्तिरूपग्रन्थे विद्यमानो योऽभावः मङ्गलाभावः, तस्य प्रतियोगि मङ्गल, तन्निष्ठा या प्रतियोगिता, तदवच्छेदकत्वं मङ्गलत्वमेवेति न मङ्गलस्य समाप्तिरूपं फलम् ।

एवञ्च पूर्वपक्षाया अनुमानमित्थं निसर्गति—मङ्गलं विप्रभवंस प्रति समाप्तिं प्रति वा कारणत्वाभाववत् कार्याधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, घटप्रति घेभवत् । यथा घटरूपस्य कार्यास्याधिकरणे चकारी घर्त्तमानो या चेमात्यन्ताभावः तस्य प्रतियोगि घेम तन्न घटोत्पत्तिः प्रति कारणम्, तथैव समाप्तिरूपफलस्याधिकरणभूतेषु नास्तिरूपग्रन्थेषु विद्यमानो यो मङ्गलाभावः तस्य प्रतियोगि मङ्गल नैव ग्रन्थसमाप्तिकारणम् [यस्याभावः स तस्य प्रतियोगीति शास्त्रसङ्केतः] ततश्च विनापि मङ्गल नास्तिरूपग्रन्थे समाप्तिफलसत्त्वे कथं तस्य कारणतेति पूर्वपक्षयितुराययः ।

निर्विघ्नपरिसमाप्तिर्दर्शनात् विप्रभवंसपूर्वकसमाप्तिर्दर्शनादित्यर्थः ।

तदेतत् सिद्धान्ती भण्डयति ‘चेत्त’ इत्यादिग्रन्थेन । अविगीतेति—विद्यदो गीतो विगीतः अथवा शास्त्रात् विरुद्ध गीतं कथनं यस्य स विगीतो निन्दितः न विगीतोऽविगीतः । “शिष्टानां

कारणभावे कार्यभावे व्यतिरेकव्यभिचार इति सरलं लक्षणम्, परं कठिनं लक्षणमपि सत्यायोधनप्रकारमनुमन्तुं शिष्यबुद्धौदयोत्तयन् एवमटीकयम् ।

“शिष्टतश्च मानप्रदादिभिरनुमतं कथं वदन् । अस्तिकाभावे व्यभिचारधारणाय भक्तीत्यादि । चेत्यवन्दनप्रवृत्तौदे व्यभिचारधारणाय घेदानुमतेति । भक्तिश्च आरायत्वेन ज्ञानम् । अद्वा च फलाश्रयम्भावनिधयः ।

फलसाधनतांश्च भ्रान्तिरहितानाम् [महापुरुषाणाम्] आचारः कृति-
रिति शिष्टाचारः, अविगीतश्चासौ शिष्टाचार इति अविगीतशिष्टा-
चार इति कर्मधारयः । तस्य विषयो निरूप्योऽनुष्ठेय इति यावत्
तस्य भावस्तत्र तेन हेतुनेत्यर्थः । सफलत्वे सामान्यतः फलवत्त्वे
सिद्धे अनुमिते । तत्र च तस्मिन्मङ्गले फलनिर्णयः विधेयः
फलस्य ज्ञातुमिच्छायाश्च । दृष्टफलकत्वे दृष्टमेव विघ्नध्वंसः, विघ्न-
ध्वंसपूर्विका समाप्तिर्वा फल यस्य तद्भावस्तत्र तस्मिन् । सम्भ-
वति सति । अदृष्टेति—अदृष्टस्यर्गादिफलरूपता न युक्तेति भावः
उपस्थितत्वादिति—‘आरब्धं मे कर्म निर्विघ्नं समाप्यताम्’ इति
या प्रत्याज्ञौ प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कामता, तद्विषयत्वेन यदनुमान
तस्मिन् प्रयत्नमानस्य [प्रतिपत्तुः प्रमातुः] समाप्तिरेव फलमुप-
स्थितं [अनुमितं] भवति तस्मादित्यर्थः । कल्प्यते अनुमीयते ।

अयमस्य निदानितग्रन्थस्याशयः—येद्विधिमाश्रित्य
महाचारपरिपालकानां तस्य तस्य साध्यस्य साधनस्वरूपे भ्रान्ति-
रहितानां पुरुषाणां काचिदपि प्रवृत्तिर्न निष्फला भवति । ते हि
यथा अभ्यसां कर्मणामादौ भगवन्नामस्मरणं गणपत्यादिपूजनं वा
कुर्वन्ते तथैव प्रत्याज्ञौ मङ्गलमप्यानन्वये, तस्यां तत्पाविधमङ्गलाचर-
णप्रवृत्तिर्न यत्र प्रथमं मङ्गलस्य साफल्यमनुमास्यामहे, ततः फल-
विशेषविचारोक्तायां समाप्तिं ग्रन्थसमाप्तिप्रतिश्रवकानां विघ्नानां
ध्वंसं वा फल साधयिष्यामो येन मङ्गलाचरणस्य निष्फल्यं नैव
भूत्स्यति तेनास्ति कृत्युक्तानामत्र नास्ति क किं करिष्यति । अत्र ना-
स्तिकतर्कनिरस्तप्रकारश्चायम्—मङ्गलं सफलम् अविगीतशिष्टाचारवि-
षयत्वात् दृष्टादिधाञ्जवत् यथा दृष्टादिधाञ्जकर्म अविगीतशिष्टाचार-
विषयत्वेन सफलं तथा मङ्गलाचरणमपि कर्म सफलम्, यत्र यत्र
अविगीतशिष्टाचारविषयत्वं तत्र तत्र सफलद्वयमिति न्यायः । अने-
नानुमानेन मङ्गलस्य सफलता निदा भवति । एवं पूर्वपक्षीयनि-
ष्फलताप्यत्यक्तमनुपालं कर्त्तुं शक्येति न्यायः सति नैवेत्यनुमतिः ।
यथा पूर्वपक्षीयानुमानेन समाप्त्यादिफलविशेषमात्रः साधितः

तस्येदमुत्तरम्—‘मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वात्’, यत् समाप्तिभिन्नफलवत् सफलञ्च तत् न समाप्तिरूप-फलवत्, यथा दशादि कर्म समाप्तिभिन्नस्वर्गादिफलवत् सफलञ्च न तत् समाप्तिरूपफलवत् । मङ्गलञ्च न तथा, इदञ्च समाप्तिभिन्नफ-लवत् सत् न सफलम् अपितु समाप्तिभिन्नाफलकत्वे सति सफलम् अतः समाप्तिफलकमेवेत्यर्थः ।

अपि च नैव मङ्गलस्य स्वर्गादि अदृष्ट फल मन्तव्यम् । तत्रैव अदृष्ट फलं कल्प्यते यत्र दृष्ट फल नापस्थितं भवति। अत्र तु मङ्गलस्य दृष्टमेव फलं ग्रन्थसमाप्तिरूप ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकानां विघ्नानां ध्वंसरूपं चेति निष्कृतमपि पन्थाः ।

इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तापि जन्मान्तरीयं, तत्क-ल्प्यते, यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र प्रलवत्तरो विघ्नो विघ्नवाचुर्य वा बोध्यम्, प्रचुरस्यास्यैव प्रलवत्तगविघ्ननि-राकरणकारणत्वम् ।

सम्यगिति पूर्वप्रदर्शितव्यतिरेकव्यभिचारस्योद्धरणायाह—
इत्थञ्चेति । मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वं सिद्धं चेत्यर्थः । तत्रापि नास्तिकग्रन्थादौ । जन्मान्तरीयम् पूर्वजन्मभयम् । तत् मङ्गलम् । कल्प्यते अनुमीयते, समाप्तिरूपेण कार्येणति शेषः । * अनुमानप्र-कारश्चायम्—अयं नास्तिकः [पूर्वजन्मनि] कृतमङ्गलकः ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनात् नास्तिकवत् । यत्र २ निर्विघ्नो समाप्तिः तत्र २ मङ्गलस्य सत्त्वमिति व्याप्तिः । यथा नास्तिकग्रन्थे । नहि कारणेन विना कार्यं भवतीति भावः । एतच्च नैव व्यातिरेकव्यभिचारः ।

एतच्च नैव व्यातिरेकव्यभिचारः । एतच्च नैव व्यातिरेकव्यभिचारः । एतच्च नैव व्यातिरेकव्यभिचारः ।
स्यादेतत्, मा भूद् व्यातिरेकव्यभिचारः कारणसत्त्वेऽपि का-
र्यस्याभावरूपोऽन्वयव्यभिचारस्तु भविष्यति इत्याशङ्क्य अन्यव-

व्यभिचारं निराकरोति—यत्र चेति । यत्र कादम्बर्यादिग्रन्थेषु मङ्गले कृतेऽपि समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरः अतिशयेन बलवानिति बलवत्तर बलीयान् यो विघ्नः अन्तराय, विघ्नप्रचुर्य विघ्नानां बाहुल्यं वा, वाशब्दः पक्षान्तरद्योतकः ।

प्रचुरस्येति—प्रचुरस्य प्रभूतस्य मङ्गलस्यैव । बलवत्तरेति—बलवत्तरविघ्नस्य निराकरणे दूरीकरणे, कारणत्वं हेतुभावः ।

अयं भावः—यत्र आस्तिकग्रन्थादौ मङ्गले कृतेऽपि समाप्तिर्न जाता तत्र मङ्गलवृत्त्यापेक्षया बलीयान् विघ्नाऽनुमातव्यः । यद्वा यावत्सर्वं मङ्गलं कृतं ततः प्रचुरा अधिकसंख्यावन्तो विघ्नाः सन्ति तेन न समाप्तिरिति फलपनीयम् । एवञ्च विघ्नसमस्तस्याक्रमेण मङ्गलं विघ्नविनाशकं न न्यूनमिति सिद्धं भवति ।

विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य दारमित्याहुः शास्त्रः ॥

ननु कारणसत्ये कार्यस्यावश्यम्भावाच्च इति नियमः, कादम्बर्यादिग्रन्थे विघ्नध्वंसो न स्यात् परं मङ्गलरूपकारणद्वयानात् समाप्तिरप्यश्वं भवेदिति मां शङ्कां परिहरन्नाह—विघ्नध्वंसस्त्विति । द्वारं व्यापारः । कारणसत्येऽपि यदि तस्य व्यापारो न स्यात् नैव कार्यं जायते, न हि कुठारस्य सत्त्वमात्रेण द्विद्वारं फलं दृष्टव्यम् अपि तु कुठारस्य काष्ठेन सह संयोगवियोगरूपे व्यापारं सत्येव द्विद्वारं भवति, एवमेव कादम्बर्यादौ विघ्नानां बाहुल्येन मङ्गले कृतेऽपि नैव विघ्नध्वंसो जातः तत्कथं विद्यमानमपि मङ्गलं विघ्नध्वंसात्मकव्यापाराभाववत् समाप्तिरूपं फलं जनयेत् । मङ्गलेन विघ्नध्वंसः क्रियते तदेव समाप्तिफलं जनयति नान्यदिति भावः । इदञ्च प्राचीनानां नैयायिकानां मतमित्याह—इत्याहुरिति ।

नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धि-
मतिभादिकारणकल्पात् ।

सम्प्रति न्यायचिन्तामणिकृतां गङ्गेयोपाध्यायानां मतमाह—
नव्यास्त्विति । विघ्नध्वंस एव फलमिति—एवकारेण समाप्ते-

वर्गच्छेद । फलं प्रवृत्तुष्टेयम् । विघ्नध्वंसादन्यत्र मङ्गलफलमिति भावः ।

ननु समाप्तिस्तर्हि केन हेतुना जायेत इत्याह—समाप्ति-
स्त्विति । बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात्, तत्र बुद्धिज्ञानम्, प्र-
तिभा प्राक्तनसंस्कारविशेषः स्फूर्त्याख्यः, आदिपदेन विघ्नसंसर्गा-
भावाद्, बुद्धिप्रतिभाविघ्नसंसर्गाभावरूपकारणसमुदाय एव स-
माप्तिहेतुर्न मङ्गलमित्यर्थः ।

बुद्धिस्तात्कालिको ज्ञेया मतिरागामिगांचरा ।

प्रज्ञां नयनवैगम्येणालिनीं प्रतिभां विदुः ॥ इति ॥

नचैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य नि-
ष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया तदाचर-
णात् । तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे तद्वोधकवे-
दाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्, सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधि-
तत्वात् । अत एव पापभ्रमेण कृतस्य शायश्चित्तस्य निष्फलत्वे-
ऽपि न तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम् ।

प्रकारान्तरं मङ्गलस्य निष्फल्य गङ्गते—नचैवमिति । एवं
मङ्गलस्य विघ्नध्वंसमप्राप्तिं जनकत्वे सत्यर्थात्यर्थं स्वतःसिद्धविघ्न-
विरहवता स्वाभाविकविघ्नात्यन्ताभाववता ।

समाधत्ते—इष्टापत्तेरिति । मयतु विघ्नात्यन्ताभाववता पुरु-
षेण कृतस्य मङ्गलस्य निष्फल्यं नैव दोषं पश्याम इति भावः ।

ननु कथं निष्फले कर्मणि विघ्नात्यन्ताभावप्रतः शिष्टस्य
प्रवृत्तिः स्याद् ? अत आह—विघ्नशङ्कयेति । तदाचरणात् मङ्गला-
चरणात् । संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः ।
विघ्नशङ्कया मङ्गलाचरणमेवासिद्धम् इत्यत्राह—तथैव शिष्टाचारा-
दिति । विषयतासम्यग्धेन मङ्गले शिष्टानां प्रवृत्तिर्विघ्नशङ्कयेत्यर्थः ।

स्वतो विघ्नाभावस्यले कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वपक्षे वेदस्या-

प्रामाण्यमित्यादिपक्षि—नचेति । तस्य निर्भिन्नरूपानुष्ठित
मङ्गलस्य । तद्वोधयेति तस्य मङ्गलविघ्नत्वमपि कार्यकारणभावस्य
बोधको यो चेद 'समातिकामो विघ्नध्वंसकामो वा मङ्गलमाचरेत्
इत्याकारा (कल्प्यमाना) * भूति तस्य यद् अप्रामाण्यं वाधितार्थं
बोधकत्वेन प्रामाण्यभावे तस्यापक्षि प्राप्ति स्यात् ।

एतन्निरस्यति—मति विघ्न इति । विघ्न सत्यं वदन विघ्न
नाशो बोधित न उच्यते इत्यर्थः ।

अथ भाव—स्वतः सिद्धविघ्ननिरस्यल्ल विघ्नात्मकप्रति
योगिरूपकारणाभावेन विघ्नस्वप्नरूपकार्यस्यानुपत्तावपि तत्र मङ्गल
विघ्नध्वंसया कार्यकारणमात्रबाधः, नापि च कारणनाशकश्रुति-
बाधस्याप्रामाण्यापत्तिः नहि साध्यामात्रस्थले न प्रकस्य बाधक
रामात्र प्रमाणसम्प्रतिपक्षः ।

यथा कण्ठाद् दण्डाद् घटानुत्पत्तावपि दण्डा घटकारणं
मिति वाक्यस्य नाप्रामाण्यम् घटाव्यवहितपूर्वस्मिन् क्षणविद्यमान
ऽपि दण्डे इतरकारणाभावे घटानुत्पत्तिर्दश्यात् किन्तु दण्डमिदं
सकलमृत्तिकादिघटकारणसत्त्वं यद् दण्डा घटस्य कारणमिति तस्य
वाक्यस्य तात्पर्यम्, एवमुच्च विघ्न भावेन मङ्गलस्य विघ्नत्वसम्प्रति
कारणत्वं । विघ्नाभावस्थले तु सदपि मङ्गल नाकारणाभावाभूतत
इति तु प्रयदस्यास्यो बाध्यः ।

मङ्गलविधायकश्रुतिवाक्यानुमानप्रकारश्चेत्यम्—मङ्गलं चेद
बोधनकर्तव्यताकम्, भौतिकानिर्णीतसिद्धांतरविषयत्वात् दण्डादि-
त्यादयत् । अत एव नाशमिति प्रतियोगिनः कारणत्वादयः । तद्वो-
धकृदेवाप्रामाण्यापत्तिः प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वबाधका यो चेद
तस्याप्रामाण्यापत्तिर्न चर्यः ।

* कान्तु स्वास्त न इहा रुदप्रवा, गुप्ता मित्रविष्णा इत्याद्या मन्त्रा
प्रत्यक्षभूता सकलव्यमानुसारणवत्प्रतिवक्त्रमफला कमनमनफला वा मन्त्राति
पुनरप्यावर्तयन्नुनातन श्रावणमश्राय किम्बन्धामात इत्येवम सत्तु नादियः ।
यन्तु आगीशान्दयन्तमन्त्रमन्त्रस्य मङ्गलमन्त्राणां विषयवत्त्वात् आते प्रत्यक्ष
मनुष्यमन्त्राणां प्रमाणेनेति युता सम्प्रदायादयः सत्तु इति साधु पर्यम् ।

मङ्गल तु विघ्न-वंसविशेषे कारणं विघ्न-वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादि ।

ननु—यौदे मङ्गल विघ्न-वंसप्रति कारणं स्यात् अर्थात् यदि विघ्न-वंसो मङ्गलैकसाध्य स्यात् तदा विनायकस्तवपाठेन विघ्नान् न मध्येषु नहि विनायकस्तवपाठो मङ्गल, ततश्च पुनरपि व्यभिचार-पक्षेयस्या शङ्काया परिहार मन्वान आह—मङ्गलान्त्विति । विघ्न-वंसविशेषेऽपि तृतीयविघ्नध्वसे । कारणं हेतु । विघ्न-वंस-विशेषे च विनायकस्तवपाठादि, विनायकस्तवपाठन अन्यो विघ्न-वंस मङ्गलेन चान्यो विघ्न-वंस इति नैव व्यभिचार इत्यर्थः । कुण्डलान्यायभिघातरूपस्य पाठस्य ज्ञानविघ्नरूपाम्मङ्गलाद् भेदः, एवमुभयो कार्यभूतया विघ्न-वंसयोरपि परस्पर विषय पक्षेत्वभि-प्रायः । सर्वे विघ्ना यम यान्ति गणेशस्तवपाठत इति वाक्यन्तु, गणपतिमाहारम्यपरमि यपि केचित् । अधिकमन्यतो ज्ञेयम् । विनायकस्तवपाठादिरित्यत्र आदिना प्रायश्चित्तस्यापि मग्नत्वं ततश्च कश्चिद्विघ्न-वंसो मङ्गलजन्यः, कश्चित् विनायकस्तवपाठजन्यः, कश्चित् प्रायश्चित्तानुष्ठानजन्य इति निष्कर्षः ।

कचिच्च विघ्न-त्यन्ताभाव एव समाप्तिमाधनं प्रतिबन्धक-संसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् । त्व च नास्ति कादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितशमः, स्वतःसिद्धविघ्न-त्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ।

ननु—यदि विघ्न-वंस एव मङ्गलफल तदा समाप्तिकामो मङ्गल नाचरेत् यम्य यत्फल स्यात् तत्कामस्यैव तत्र प्रवृत्ते, नहि तृप्तिकाम पाक विहायान्यत्र प्रवर्त्तत इतीमा शङ्का खण्डयति—कचिदिति । विघ्न-त्यन्ताभाव विघ्नानास्त्रसिद्ध एवात्यन्ताभाव समाप्तिकारणम् । *प्रतिबन्धकेति—कार्यमात्रप्रतिप्रतिबन्धकसंसर्गा-

भाव कारणमित्यर्थे । तथाच विघ्नध्वंस विघ्नात्यन्ताभावश्चोभावपि ससर्गाभावो मसर्गाभावत्वेन च कार्यप्रत्यययोरनुगमः । एवञ्च स्यत सिद्धविघ्नात्यन्ताभावस्थलेऽपि नैव व्यभिचारः तत्र तादृश ससर्गाभावस्यैव कारणभूतस्य समाप्तिरूपकार्यजनकत्वात् ।

व्यतिरेक्यभिचारमुद्धर्तुमाह—इत्यत्रेति । नास्ति कादि ग्रन्थेषु पूर्वन्मनि कृतेन मङ्गलेन पापनाय तेन समाप्तिः अथवा स्यत सिद्ध एव विघ्नादामत्यन्ताभावः तेन समाप्तिर्दृष्टं चेति नैव व्यतिरेक्यभिचारः । 'आहु' इति क्रियापदस्य 'नव्या' इति कर्तृपदान्तरम् ।

अत्रेत्यमाह—जन्मान्तरीय मङ्गल एहिक वा मङ्गल विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिमिति तदा कारणं स्यात् इदा मङ्गलसमाप्त्यो सामानाधिकरण्यं स्यात्, सामानाधिकरण्यवृत्तिपदार्थानामेव कार्यकारणभावनियमात् यदि व्यधिकरणवृत्तिपदार्थानामपि कार्य कारणभावः तदा देशान्तरस्थतुलालादपि एतद्वये घगत्पत्तिः स्यात् तस्मात्सामानाधिकरणवृत्तिपदार्थानामेव कार्यकारणभाव इत्यकामे नाप्यभ्युपेयम् ।

चरमवर्णरूपा समाप्तिः ककारादिशब्दस्वरूपत्वात् स्वसमवायिकारणकारणनिष्ठम् । अथ च चरमवर्णस्वरूपा समाप्तिरपि स्वप्रति योगिसमजायिकरणाकारणनिष्ठम् शुर्वोभवादिस्मरणरूपं मङ्गलवन्तु धर्मानामकथादु अन्यकर्तृपदार्थानिष्ठमिति । कथं मङ्गलसमाप्त्याव्यधिकरणं च कार्यकारणभावः कार्यकारणभावाभावाच्च समाप्तमिति मङ्गलस्य नैव कारणत्वम् ।

अत्रेह परिहारमाचक्षते—स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पद्यच्छेदकतासम्यग्धेन समाप्तमर्थक्यत्तपुरुषशरानिष्ठत्वात् अथच्छेदकतासम्यग्धेन च ज्ञानरूपमङ्गलस्यापि नैव सत्त्वात् मङ्गलसमाप्त्या कार्य कारणभावे बाधकाभाव एव ।

उक्त सम्यग्धे न शब्दग्राह्या समाप्तिः तज्जनका विघ्नध्वंसो हि योरावच्छिन्ना मन्यव धर्तेन तत्र शरारस्य समाप्तिजनकविघ्न ध्वंसोत्पत्तरथच्छेदकत्वम् (नियामकत्वम्) । अनया रीत्या 'स्वजनक

विघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन' अन्यकर्तृपुरुषशरीरनिष्ठत्वं
 मोक्षानात्मकमङ्गलस्यापि शरीरावच्छिन्नात्मनि सत्त्वेाद् अवच्छेदकता-
 सम्बन्धेन शरीरनिष्ठत्वमेव, शरीरस्य ज्ञानावच्छेदकत्वात्, मोक्षस्य
 च तदवच्छेदत्वम् ।

तथा च—स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तच्छ-
 रीरनिष्ठसमाप्तिश्च भवति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तच्छरीरनिष्ठमङ्गल-
 स्यापि सामानाधिकरण्या कार्यकारणभावः सर्वथा निर्दुष्टः ।

स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धस्तु समाप्तिनिष्ठ-
 कार्यताया अवच्छेदकसम्बन्धः, अवच्छेदकतासम्बन्धस्तु कारणताया
 अवच्छेदकसम्बन्धः ।

अयंभावः—कारणाधिकरणो यत्सम्बन्धेन कार्यं भवति ते
 सम्बन्धः कार्यतावच्छेदकसम्बन्ध इत्युच्यते, कार्याधिकरणो यत्सम्ब-
 धेन कारणं भवति स सम्बन्धः कारणतावच्छेदकसम्बन्धः, यथा
 द्रव्यीयचानुपमत्यक्षे उद्भूतरूपं कारणं, तत्र विषयतासम्बन्धेन चानुप-
 मत्यक्षे घटादिनिष्ठम्, उद्भूतरूपमपि समवायसम्बन्धेन घटादिनिष्ठ-
 मेव, तस्माद् विषयतासम्बन्धः कार्यता- (चानुपमत्यक्षता)—या
 अवच्छेदकसम्बन्धः, समवायसम्बन्धश्च कारणता- (उद्भूतरूपता)—
 याः अवच्छेदकसम्बन्धः एवैव द्विरु सर्वत्र सम्बन्धेष्वनुसरणीया ।

अथवा—अवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिर् अन्यकर्तृपुरुषशरी-
 रनिष्ठा । चरमवर्णरूपाया चरमवर्णध्वंसरूपाया वा समाप्ते शरीरा-
 वच्छिन्नाकाशे सत्त्वात् मङ्गलस्यापि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतास-
 म्बन्धेन तच्छरीरनिष्ठत्वमयं, अप्रापि 'स्व' शब्दमात्रं मङ्गलं तज्जन्यो
 विघ्नध्वंसः तदवच्छेदकं शरीरम् अवच्छेदकता च तच्छरीरे वर्तते,

जन्यविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन शरीरं विद्यमानस्य . . .
 स्य कारणत्वम् ।

अत्र अवच्छेदकतासम्बन्धः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्व-
 जन्यविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतारूपसम्बन्धस्तु कारणतावच्छेदक-
 सम्बन्धः ।

किंवा—स्वप्रतियागिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन स
मातिर्ग्रन्थकत्तुपुरुषात्मनिष्ठत्वम् । तत्रैव मङ्गलस्यापि आश्रयतासम्ब
न्धेन सत्त्वम् । अत्र 'स्व शब्दग्राह्या चरमवर्णध्वंसरूपा समाप्तिः,
 तस्या प्रतिियागिभूतश्चरमवर्णः तस्य निमित्तकारण कृति सा च
 तस्मिन्नात्मनि समवायसम्बन्धन वर्त्तत एव, तस्मात् स्वप्रतियोगि
 चरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धन आत्मनि वर्त्तमाना समाप्तिरिति
 आश्रयतासम्बन्धेन वर्त्तमानस्य मङ्गलस्य हेतुत्वम् ।

अत्र स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्ध कार्यं
 तावच्छेदकसम्बन्ध, आश्रयतासम्बन्ध कारणतावच्छेदकसम्बन्धो
 ऽवगन्तव्यः । इत्थं प्रदर्शितसम्बन्धप्रकारेण जन्मान्तरीयमङ्गलस्य
 पक्षिकमङ्गलस्य वा सामानाधिकरण्ये सिद्ध विप्रध्वंसद्वारा समा
 प्तिरिति कारणत्व निर्दुष्प्रमथः ।

य तु नव्या समाप्तिरिति मङ्गल कारण न मन्यन्ते किन्तु
 विप्रध्वंसमेव तथा मते स्वप्रतियागिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्व
 सम्बन्धेन आत्मनि वर्त्तमाना समाप्तिरिति तत्रैवात्मनि विशेषणता
 सम्बन्धेन विद्यमानस्य विप्रध्वंसस्य कारणत्व ज्ञेयम्, अत्र स्वप्रति
 योगीत्यादि कार्यतावच्छेदकसम्बन्ध विशेषणतासम्बन्धश्च कारण
 तावच्छेदकसम्बन्ध इत्यलम् ।

ससारमहीरुहस्य बीजायेति । ससार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य
 बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः । एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दक्षितं
 भवति । तथाहि । यथा घटादिकार्यं कर्तुमन्य तथा क्षित्यङ्कू
 रादिकमपि । न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृ
 त्वेनेश्वरसिद्धिः ।

बीजत्वं समवायिकारणं च तच्चञ्चरं नैव सम्भवति इत्यता
 ध्यायन्ति न बीजाय निमित्तकारणायत्यर्थे इति । 'हेतुना कारण

बीज' मिति कोषात् बीजशब्दस्य कारणसामान्ये शक्तिः तेन निमित्त-
कारणरूपोऽर्थो न विशद् इतिभावः ।

नन्वीश्वरे नमस्काररूपं मङ्गलमयुक्तं तत्र प्रमाणाभावाद् इत्यतः
माह—एतेनेति । प्रमाणम् अनुमानार्थं प्रमाणम् । तथाहीत्यादिना
कार्यकारणयो व्याप्तिं, दृष्टान्तद्वारा अभिलापयति । 'यत्कार्यं तत्क-
र्तृजन्यम्' इति व्याप्ते सामान्याकारः । ईश्वरसाधकमनुमानन्तु—
क्षित्यङ्कुरादिक कर्तृजन्यं कार्यस्यात् घटवत् इति । अत्र '१' क्षित्यादि-
पक्षे, कर्तृजन्यं साध्यम्, कार्यत्वं हेतुः । घटो दृष्टान्तः । नहि किमपि
जडं चेतनाधिष्ठानमन्तरा कार्यं कर्तुं समर्थं दृष्टवत्, नहि मृत्पिण्डः
कुलालाधिष्ठानं विना स्वयं घटं घटयितुमीष्टे, तथा परमाण्वाद्युपा-
दानं जडं येनाधिष्ठितं जगद्रूपं जायते स एवाधिष्ठाता क्षित्यादिकर्त्ता
जगद्विद्यन्ता परमेश्वर इत्यनुमानं प्रमाणं जगत्कर्त्तुं परमेश्वरस्य
साधकमिति परमाणं ।

ननु अस्मदाद्या जीवा एव सम्भूय क्षित्यादिकर्त्तारो भविष्यन्ति
किमीश्वराङ्गीकारेणैति शङ्कां निरस्यति नचेति । अस्मदादिजीवा-
नामदशकत्वात् अद्वयशक्तित्वाच्च नैव क्षित्यादिजनने सामर्थ्यं, अस्ति
च क्षित्यादि कार्यं, तच्च घटवत् निमित्तकारणं विना भोत्पत्तुमर्हति
यच्च तदुत्पादकं स एवेश्वर इति भावः ।

नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष
इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । मर्मं तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन
कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः । "द्यावाभूमी जनयन्दे-
व एकः" "विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" इत्यादयः
आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

'बीजन्तु' रेतसि । स्यादाधुने च तन्ने च हेतावदूरकारणे' इति हेम । औपनिषद-
मिथ्यान्ते तु बीजाव=अभिन्नमितोपादाकारणाय इत्यत्रापि नास्ति ।

११'यस्मिन् साध्यस्य साध्यं अस्तीत्यत्र, यत्तत्र सादिग्धं तदेव साध्यम्,
साध्यमाधनाय दीयमानोपपत्तिरेव हेतुः, यत्र साध्यस्य निश्चयः, अस्ती दृष्टान्तः, सप-
दिदमनुमानस्य लक्षणाद्विद्वत् स्फूर्तिर्भाविष्यति ॥

कार्यत्वहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वमाशङ्कते—नचेति चित्यङ्कुरादिकं
 कर्त्तृजन्यमित्यनुमानं न युक्तं, यतोऽस्य हेतोः साध्याभायसाधकमनु-
 मानान्तरं यत्तते तस्मादयं सत्प्रतिपक्षो हेत्याभासः, तथाहि चित्य-
 ङ्कुरादिकं कर्त्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् (शरीरिकर्त्तृजन्यत्वात्) ध्वस-
 विशेषवत् (वनस्पत्यतः सिद्धगुल्मादिध्वसवत्) इति पूर्वपक्षयितुं
 राशयः ।

तदेतत् सिद्धान्ती खण्डयति —अप्रयोजकत्वादिति । व्य-
 मिचारणद्वेष्ट्यानेऽनुकूलतर्काभावादित्यर्थः ।

अयमश्रायः—‘चित्यङ्कुरादिकं कर्त्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत्’
 इतीश्वरवादिनोऽनुमाने साध्यं यत् ‘कर्त्तृजन्यत्वं’ तत्साधनाय ‘कार्यं
 त्वाद्’ इति हेतुस्पात्तः, परमयमस्येको नियमः यदि कस्यचिद्धेतोः
 साध्याभायसाधनाय अपरोहेतुं प्रवृत्तं स्यात्, तदा पूर्वानुमाने दत्तो
 हेतुः सन्प्रतिपक्षिणे भवत् स्वसाध्यसंमेषनाय नाशमघनि, तेनासौ
 सत्प्रतिपक्षानाम् हेत्याभास इत्युच्यते। प्रष्टव्यं च ‘कार्यत्वात्’ इत्यस्य
 हेतोः साध्यं यत् ‘कर्त्तृजन्यत्वं’ तस्याभाय ‘कर्त्तृजन्यत्वम्’ तस्य
 साधकं ‘शरीराजन्यत्वात्’ इत्यन्यो हेतुर्वर्तते तस्मात् कथं कार्यत्व-
 हेतुना कर्त्तृजन्यत्वरूपस्य साध्यस्य सिद्धिः स्यात् ।

अत्र सिद्धान्ती इत्थमुत्तरयति—भो! इतीश्वरवादिन्! तदा-
 नुमाने व्यभिचारणद्वयां त्रियमाणायां तस्या निवारकं कश्चनानुकु-
 लस्वर्को न दृश्यते—

तथाहि—शरीराजन्यत्वं दत्तस्त्वत् चित्यङ्कुरादिषु कर्त्तृजन्यत्व-
 साध्यं मा भवेत् ‘कोदोष’ इत्याकारिका व्यभिचारणद्वया । नचास्या
 उद्धाराय तद्वान्तिके काश्चित्तर्कः, एवञ्चानुकूलतर्काभावादेव तवानुमान-
 दुष्टम्, तस्य दुष्टतायां ममानुमान उक्तं ‘कार्यत्वात्’ इति हेतुः साध्य-
 साधनाय समर्थ एव नास्मर्यः ।

अथधेहि तावत्—कार्यकारणभावमङ्गप्रसङ्ग एव प्रायस्त-
 कस्य स्वरूपम्, तत्र ‘यदि कर्त्तृजन्यत्वं न स्यात् तदा शरीराजन्यत्वमपि
 न स्याद्’ इत्येव भवात् (नास्तिक) ध्विष्यति, परं नैतावता धाद्यनु-

माने व्यभिचारणङ्कन निवर्त्त्यन्ति, नहि पूर्वं कचित् कर्त्तृजन्यत्वोरी-
राजन्यत्वयोः कार्यकारणभाव प्रसिद्धः येन 'न स्याद् न स्याद्'
इत्यभिधाय कार्यकारणयो भेदप्रसङ्ग आपाद्येत, तस्मात् 'शरीरा-
जन्यत्वाद्' इत्यप्रयोजको हेतुर्नास्तिकस्य ।

अपि च कर्त्तृजन्यत्वाजन्यत्वयोरेव आकाशादिषु व्याप्तिहेतु-
त्वेन अजन्यत्वस्य पुरोभागे 'शरीर' रूपविवेकादानं व्यर्थं सत् हेतु-
र्व्यर्थविवेकपणतां स्पष्टयतीति सर्वथा शङ्कितुरनुमानमसदेव बोध्यम् ।
अस्मिन्ननुमाने उपाधिलापनप्रकारः तदुद्धारप्रकारश्चात्र प्रदर्श्यमाणो
याज्ञानामादौ महत्काठिन्धमायहेदिनि कृत्वा तदुपाधिप्रसङ्गं प्रदर्श-
यिष्यते ।

तनु-तवापि मते कयमनुकूलस्तर्क इत्याणङ्कापरिहाराय आह-
ममत्विति ।

अर्थात् सिद्धान्तिनो मते 'यदि कर्त्तृजन्यत्वं न स्यात् तर्हि
कार्यत्वमेव न स्यात्' इत्याकारक कार्यकारणभावस्य भेदप्रसङ्गरू-
पोऽनुकूलस्तर्कोऽस्त्येव, यतः घटपटादिषु कर्त्तृजन्यत्वकार्यत्वयोः
परस्परं कार्यकारणभावो जाते प्रसिद्ध एव । घट कुलाजकर्त्तृजन्यः
पटश्च कुविन्दकर्त्तृजन्य इति तस्मान्नेभ्यः साधकमनुमानं सत्प्रतिपत्तु-
इति प्रघट्टस्याशयः ।

एवमनुमानेनेभ्यः सिद्धौ तदुद्धारितत्वेन वेदस्यापि प्रामाण्यं
निश्चितं, तस्मै हेतोर्याभ्यन्तरं प्रमाणमित्याह—
यावाभूमी जनयन्निति ।

* विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो,

विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रै,

र्धावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ यजु० अ० १७ । कं० १६ ।

अत्र प्रथमेन सर्वत्र चक्षुषा दृष्टेः पल्लवणात्, द्वितीयेन सर्वत्र चक्षुषा मुखेन,
बाहुपल्लवणात्, तृतीयेन सर्वत्र हस्तकारिण्य बाहुना महत्कारिणोपल्लवणात्, चतुर्थेन
व्यापकत्वेन पदा व्याप्तं पल्लवणात्, पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधान कारणत्वेन, तौ हि
लोकयात्रावहनादौ, पष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वम्, ते हि गतिगतीन्तरान् पतत्र-

इत्यादय इति—आदिना 'य' सर्वश सयंविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय, इत्यादीनां परिग्रहः ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशः लक्षणं परीक्षा चेति
भाष्यकारः, तत्र नाममात्रं चस्तुभंकीर्तनमुद्देशः, यथा द्रव्यं गुण
इति । असाधारण्यमलक्षणं, यथा गन्धवस्त्वं पृथिव्या । लक्षितस्य
लक्षणं सम्भवति न चेति विचारः परीक्षा, यथा च तस्य तस्य लक्ष-
णस्यावसरेऽतिव्याप्यादि दोषाः परिहृताः । ततश्च भाष्यादिनिर्दि-
ष्टरीत्या पदार्थविचारः कृतोऽस्मिन्ग्रन्थे, एतस्य सन्मूलतया प्रामाण्यं
(आदराहंतां) स्पष्टयति इत्यधिकमस्यत्र बोधनीयम् ॥

इति मद्भजमाह ।

पदार्थान्विभजते—

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२॥

द्रव्यमिति । विध्यावधानाय प्रतिजानीते द्रव्यं गुण इति ।
प्रतिज्ञा च स्वकर्तृव्यत्वेन निर्दूषाः द्रव्यादितिरूपणस्यैव स्वकर्तृव्यत्वेन
प्रतिज्ञानात् । पदस्यार्थः पदार्थ इति वृत्तपक्ष्या अभिप्रेयस्त्वं, पदशक्त्या
प्रतिपाद्यत्वं पदार्थस्य तत्त्वम् । इति तद्वर्गोपान्तर-
पूर्वकमजघातोरथं ।

द्रव्यं गुण इति जातविकचचनम् । संयोगापेक्षया कर्म नातिरिक्त-
मिति भूषणमर्तं दूषयितुमाह—तथा कर्मिति । यथा गुण पृथक्

व्यपदेशाः पतन्तीति, सन्धमति सज्जनयन् इति च न्यवहितोपसर्गसम्बन्धे तेन सशो-
जयति समुत्पादयामिदं यथा इत्युक्तं तन्मोक्षोपलक्षणम् । भूमिस्थवस्तान् एव
इत्येवादिर्तेति न्यायाचार्या । वेदाचार्या अपि परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यत्मकत्वाद् यस्य
यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयः ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्येति सत्र चक्षुरादयः
सम्पद्यन्ते इति फलतोऽविहृदमेव व्याख्यान्ति ।

पदार्थः तथा कर्मापीत्यर्थः । यद्वा 'कर्म' इत्यत्रैकवचनेन 'एकमेव चल नात्मक कर्म उत्क्षेपणादिभेदस्तु दिव्यबुद्धिर्वैयर्थ्याय' इति सूचितम् । सामान्य वक्ष्यमाणलक्षण 'सत्ता' इत्याख्य पदार्थः । अभावोऽधिकरणस्वरूप इति प्रमाकरमत दूषयितुं पुन 'तथा' इति पदमुपात्तम् । पदार्था निरूप्यन्त इति शेषः । सत्त' इति पद सत्तैव पदार्था नाधिका न न्यूनावेति बोधनाय । 'कीर्त्तिता' इति कणादप्रभृतिभिर्मुनिभिरिति शेषः, ततश्चानो नाधिका पदार्था यद्यमविष्यन्तर्हि कणादाद्यैर्मुनिभिः कुतो नाकीर्त्तयिष्यन्त इति भावः ।

अत्र सप्तमस्याभावत्वरूपनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन पृथगुपन्यासो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः । प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशाङ्कितम् ।

ननु—अन्यत्र न्यायग्रन्थेषु पञ्च भावपदार्थाः सप्तमस्तु अभाव इत्युक्तम् अत्र अभावस्य सप्तम इति विशेषणं कुतो नोक्तं, अर्थात् पदार्थो द्विविध भावोऽभावश्च, द्रव्यादयः पञ्च भावाः सप्तमस्तु अभाव इति रीत्या कुतो न निरूपितमित्याशङ्क्याह—सप्तमस्येति । समवायै-कार्यसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्तायस्य भावत्व, भावत्वाभावोऽभा-वत्वमिति भावाभावयोर्विवेकः । प्राप्तम् अर्थात् प्राप्तमित्यर्थः तेन प्राप्तत्वेन पृथगुपन्यास इति—भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । ननु मोतमतन्त्रे प्रमाणाद्या षोडश पदार्था निरूपिताः तेऽप्यत्र निरूप-णीया तथा च न सत्तैव पदार्था म्निन्वाधिका अपोत्पाराङ्कामपा-कुर्वन्नेवाह—एते च पदार्था इति । तथा च षोडशपदार्थानां * सप्त-पदार्थेष्वेवान्तर्भाव इति भावः । , -

उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह—प्रतिपादितश्चेति । एवमेवेति—

* षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेष्वेवान्तर्भावश्च द्विक्रम्यो निरूपितः, तत् तत्रैव क्रमेणैव निरीक्षणीयं, ग्रन्थगौरवमर्थानेह प्रपञ्चितम् ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यधियोऽसमवायाभावाः संसृज्य पदार्थाः षोड-
शानामधैवान्तर्भाषादिति प्रतिपादितमिदं ।

भाष्यस्यापेक्ष्यमाणद्वय स्वोक्तार्थेन्यायचिन्तमणिकृतां सम्म-
तिमाह—अतएवेति । शक्तिमादृश्यादीनामिति—यद्यधिकाः
पदार्थाः कणादमुनेरभाषा अभविष्यत् तदा सप्तपदार्थमिश्रयोः शक्ति-
मादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थशङ्क्य कृता नामविष्यत्, यतः सप्तपदार्थ-
मिश्रत्वेन तयोः शङ्कात्पाविता तेन मन्यामहे मुनेर्भाष्यकारस्य च
संसृज्य पदार्था इष्टा इति भावः ।

ननु कथमेते एव पदार्थाः शक्तिमादृश्यादीनामप्यतिरिक्त-
पदार्थत्वात् । तथाहि । मण्यादिसमवहितेन बहिना दाहो न
जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते । तत्र मण्यादिना बद्धो दाहानुकूला
शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत इति
कल्प्यते ।

यथाचोपमानचिन्तामण्याधतिरिक्तपदार्थशङ्का कृता, यथा या
तयोः पृथक्पदार्थभाष्यरमण्डनं कृतं तत्तमेव बोधयितुं 'ननु' इत्यादि
प्रधाति ।

माभाकरः (शक्तिसादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थत्वमादी) शङ्कते—
नन्विति । अतिरिक्तेति—सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः । शङ्केः साद-
श्यस्य च अतिरिक्तपदार्थभाष्य व्यवस्थापयति—'तथाहि' इत्यादिना ।
तु मण्यादिसमवहितेन मण्यादिसर्मापवर्तिना । आदिपदेन मन्त्राय-
धितप समाधीनां परिग्रहः ।

ननु—यत्र बहिरूपकारणाभावः तत्र दाहाभाव इति नैव मण्या-
दीनां दाहप्रतिबन्धकत्वम् ? अत आह—समवहितेन बन्दिनेति ।
दाहो रूपान्तरोत्पत्तिं पृथक्परावृत्तिर्यो । मण्याधतिरिक्तस्य न
प्रतिबन्धकत्वमित्याह—तच्छून्येनेति । मणिसन्निधिरून्येनेत्यर्थः ।
तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्धौ ।

तथाच बहिर्निष्ठयुक्तित्वावच्छिन्नमप्रति मणित्वेन नायकत्वं
स्वीकारेण मण्यादिस्त्वदशायां यत्केरभावादेव न दाह इति भावः ।

ननु—यदि मण्यादिना बहिर्थाक्तिर्नश्यति तदा उत्तेजकनाम-
 कर्मणिसत्त्वदशायां शान्तनायकमण्यादेवाऽपसरणकाले पुनर्वाहना
 दाहो न स्यात्, अत आह—उत्तेजकेनेति । 'मण्याद्यपसरणं च'
 इत्यत्र चकारो विकल्पाय । 'नाशयते' इति पदस्य 'कल्पयते' इत्यने-
 नान्वयः । कल्पयते अनुमीयते । अनुमानप्रकारेणैव—बहिर्मणि-
नाशयदाहानुकूलशक्तिमान् मणिसमवधानं दहाजनकत्वात् यत्रैव
तत्रैवं व्यतिरेक घटः । किञ्च यत्किञ्च द्रव्यात्मिका गुणादिवृत्तिव्याप्त,
श्रुतपञ्चन, गुणारिम्भा कर्मान्मिका धा । नवा सामान्याद्यन्यतम-
रूपा, उत्पत्तिमरणे सति विनाशिनात् पटयुत् । इत्यञ्च यत्केरतिरि-
क्तपदार्थत्वसिद्धिः ।

एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः । तद्धि न पटसु भावेऽप्य-
 न्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् । यथा गान्धे नित्यं तथाश्वत्थः,
 मपीति सादृश्यप्रतीतिः । नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति
 चेन्न, मण्याद्यभावविशिष्टरश्म्यादेर्दाहादिकं मति स्वातन्त्र्येण
 मण्यभावादेरेव या हेतुत्वं कल्पने ।

एवमतिरिक्तां शक्तिं साधयित्वा सादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदा-
 र्थतां साधयति—एवमित्यादिना । अतिरिक्तः पदार्थ इत्यस्यार्थः
 सत्तपदार्थभिन्नः स्वतन्त्रः पदार्थः । इयं प्रतिज्ञा—तथाच प्रयोग-
 कर्तव्यः—सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः, पटमण्याकुभावपदार्थान्त-
र्भूतत्वं मति अभावानन्तर्भावाद् इति ।

'भावानन्तर्भूतत्वं सति' इत्यस्य विशेषणस्य असिद्धिं धार-
 यति—तद्धीति । हि यत् तत् सादृश्यम् । सामान्येऽपीति । अयं
 भावः—सादृश्यं न पट पदार्थेऽन्तर्भवति सामान्येतरवृत्तित्वे सति
सामान्यवृत्तिनात् इत्यनुमानेन सादृश्यस्य भिन्नपदार्थत्वसिद्धिः ।

सादृश्यसाधिकां स्वतन्त्रप्रतीतिमभिलाषयन्नन्येति । नन्यस्तु

सादृश्यमभ वविशेव इत्याद्यद्वयामाह-नारीति । सत्त्वेन भावत्वेन ।
प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानत्वात् ।

इय प्रभाकरेण भावितां शक्तिं तावत् दूषयितुमाह—इति
चेन्नेति । दूषयति—दूषयान्भावेति । अस्यापमनिप्राय —न यय
दाहमिति यदिमेव कारणं प्रमं किन्तु मग्याभावविशिष्टं यदिदा
हस्य कारणं न यदिमात्रम् । किंवा मग्यामामान्याभाव एव दाहस्य
हेतुः, तथाच तिरिच्छानिर्ग-जनमनुचितम् । अत्र यत्र वह्निर्हस्ति,
मग्यरूपं प्रतियन्धकमस्ति तत्र नददाहं वचित्तु प्रतिगन्धकमणि-
सद्व्यापकमिति न भवतीति नैराशः । तथा चातिरिच्छानिर्गदार्थ-
स्वीकारस्य तावत्प्रकृताः प्रतियन्धकत्वान्तु कार्यानुकूलधर्मविषयक-
त्वम् । उत्तेजकत्वेन प्रतियन्धकसत्त्वेऽपि कार्यजनकत्वम् इत्यन्यत्र-
विस्तरः ।

ननु—दाहमिति शक्तिं कारणं मग्यमात्रं वा कारणमिति का-
रणद्वयस्वरूपेण गौरव, तद्वेत्तव्या एवैव शक्तिं दाहकारणं युक्तेति-
साधयमित्यत आह—अनेनेति । सामञ्जस्ये निर्वाहं सति ।
अनन्तशक्तीति—तथाचानिर्गच्छादिवादिनः प्रभाकरमतेन एव
गौरवमिति भावः ।

ननु—यदि शक्तिर्नानिर्गच्छादि पदार्थं तर्हि प्रतियन्धकमणि-
सत्त्वेऽपि उत्तेजकमणिस्तत्र धिकालं युतां दाह इत्याद्यङ्गं खण्डयति-
नचेत्यादिप्रत्ययन । तथा च न कवलं मग्यं प्रतियन्धकं किन्तु उत्ते-
जकमवविशिष्टं, तदभावेऽपि उत्तेजकसमवेतकालेऽपि तिष्ठतीति
नैराश इति भावः । ^{उत्तेजकभावेति शब्दस्यभावः}
^{उत्तेजकभावेन निश्चितमिति हेतुः तौ सत्त्वा हेतौ}
किन्तु उत्तेजकभावेन निश्चितमिति नही हेतुः सत्त्वा

इदं नु बोध्यम्—विशिष्टमात्रविधा भवति, विशेषणभावप्रयुक्तो
विशेषणभावप्रयुक्तः विशेषणविशेषणोभयामात्रप्रयुक्तश्चेति । यथा यत्र
केवलं पुरुषः, तत्रापि भवति प्रत्ययो 'दण्डी पुरुषो नास्ति' इति, सोऽयं
दण्डविशिष्टपुरुषमात्र विशेषणभावप्रयुक्तः । यत्र तु दण्डा वसन्ते
न पुरुषः तत्रापि 'दण्डी पुरुषो नास्ति' इति श्रवणं, यत्र च विशेषण-

भावप्रयुक्त । यत्र च न पुरयो नापि दण्ड, तत्रोक्ताभावप्रत्यय उभ-
याभावप्रयुक्तः । प्रकृते तु उत्तेजकमस्त्वन उत्तेजकाभावरूपविशेषणस्य
असत्त्वाद् अयं विशिष्टाभावो विशेषणाभावप्रयुक्त इति निगूढाभि-
मन्धि ।

अनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्तितत्त्वागभावात् संस्कल्पनानौ-
चित्यात् । न चोत्तेजके सति प्रतिबन्धकमद्भावेऽपि कथं दाह
इति वाच्यम् । उत्तेजकाभावाविशिष्टव्यभावस्य हेतुत्वात् । सा-
दृश्यमपि न पदार्थान्तरं किंतु तद्विधत्वे सति तद्गतभूषोऽधर्मव-
त्त्वम् । यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताक्षादकृत्यादिमत्त्वं मुखे
चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतां निराकरोति—सादृश्यमपीति ।
तद्वत्तभूयोऽधर्मवत्त्वमिति—नत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयास्तो-
धतां तद्वत्त्वमित्यर्थः, उक्त सादृश्यलक्षणा घटयति—यथेत्यादिना ।
तद्विधत्वे इति । तद्विधत्वं नाम न प्रतियोगिकमद्वयत्वं, अद्वयत्वं च
भेदं न च अग्न्योन्यभावं एव । एवमन्तरं धर्मं सोऽपि विशेष-
णीभूतगुणमिषादिरूप एवेत्यर्थः ।

अयं भावः—सादृश्यघटकधर्मं कचिज्जातिरूपं यथा घटस-
दृश्यं पटः । कचिदुपाधिरूपं यथा गारजं नित्यं तथाऽस्त्वमपीति ।
यथा या चन्द्रसदृशं मुखम् इत्यादीं भाङ्गादहं याद्विधर्मं सादृश्यमिति
तदातिरिक्तकल्पनाया गौरवमयः । इदं प्राचा मतम् ।

परन्तु नव्या सादृश्यमतिरिक्तं मन्यन्ते । नच तदतिरिक्तपक्षे
पदार्थविभागव्याघातः स्यात्तत्त्वात् परस्परया या येना पदार्थानां तत्त्व-
ज्ञाने उपयोगं ते समेत्यभिप्रायोऽयम् । एवमेतस्मिन् नते अधि-
कारात्प्राथेयत्वादिकमापि पदार्थान्तरम्, अन्यथा सयोगादिरूपस्य
तस्य कुण्डं धरामतिरिक्तं वदन् कुण्डमित्यपि व्यवहारः स्यात्,
कुण्डवदरसपागम्यं विमुक्तं । एव प्रतियोगि-उपाकारादिकम-
प्यतिरिक्तमप्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

रथे, अत्र 'स्व' विपूर्वको भजधातु, तत्समभिव्याहृत यत्पद प्रवृत्ते
'द्रव्य'पदमेव, तदर्थताउच्छेदक तदर्थे विशेषणाभूत) यो धर्म
द्रव्यस्वरूप, तद्व्याख्या मिव (परस्पर) विमृष्टा (असमानाधि-
करणा) ये यावन्त अनेके धर्मा पृथिव्यात्वं दय तत्प्रकारक यज्ज्ञान
पृथिव्या आप इत्यादि तदनुकूल (तज्जनक) -यापार पद्यात्मकता-
क्यप्रयागरूप स एव विभाग इत्यनया दिशा अन्यथापि घटनीयम् ।

द्रव्यत्वजाति साधयितुं प्रथा शङ्कते - नन्विति । किं मान
मिति - अत्र 'किं' शब्द प्रश्ने ।

तनु - द्रव्य द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरयं द्रव्यत्वजाती प्रमाण
स्याद् अत आह - नहीति । नत्र द्रव्यत्व । पामराणा घृतादिषु
द्रव्यत्वजातेरग्रहात् न सकलद्रव्यसाधारणतया द्रव्यत्वजानिस्ति-
दिरिति भावः । कार्येति । कार्येभ्यश्च स्वरे सति प्रागभावप्रतियो-
गित्वे' प्रवृत्ते बोध्यम् । अस्या पक्षस्य भावः -

'यत्र समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्य'मिति नियमः, तेन
समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यस्यावच्छिन्नमिति तादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्ना या द्रव्यनिष्ठा समवायिकारणता सा किञ्चिदधर्मावच्छिन्ना
कारणतात्वात् घटगतकार्यतानिरूपितदण्डवृत्तिकारणत्ववत्, यथा
दण्डवृत्तिकारणता दण्डरूपधर्मावच्छिन्ना तथा द्रव्यवृत्तिकारणतापि
द्रव्यरूपधर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नाया कारणताया असम्भवात् ।
या या कारणता सा सा किञ्चिदधर्मावच्छिन्ना इति सामान्यव्याप्तिः ।

'यदा समवायसम्बन्धावच्छिन्नसयोगत्वावच्छिन्नसयोगनिष्ठ-
कार्यतानिरूपिता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा या समवा-
यिकारणता सा किञ्चिदधर्मावच्छिन्ना इति पक्षे साध्यशोरका हत्वा
दिनिर्देश पूर्ववत् ।

किंवा समवायसम्बन्धावच्छिन्नविभागस्यावच्छिन्नविभाग-
निष्ठकार्यतानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा का

रसुता वा किञ्चिदमाप्यस्तिश्राम्, हेतुदाहस्य गृह्ययत् ।

अत्र कार्यप्रागभावरूपनियोगि रूपस्य कार्यरस्य कार्यता
वच्छेदकत्वे उपस्थितिरूपं गौरवम्, नियमयोग्यादिभ्ये संयोग्या-
वच्छिन्नकार्यताया अममिद्धि इत्यतो विभागपर्यन्तानुवाचनम् ।
नित्यविभागस्याध्ययनाया अममवात् विभागस्यावच्छिन्नकार्यता
सापेक्षनोता (सपेक्षतमिदा) एतदभिप्रायेणैव नित्यस्य भाङ्गीकृतु-
मनसाधारण्येनाह विभागस्येति । नित्यमयोगो विभुत्वमयोगो
यथाऽऽमाकारयो । द्रव्यत्वसिद्धेः द्रव्यस्वरूपज्ञानिमिद्धरित्यर्थः ।
प्रत्यक्षोपरिदर्शितानुमानेन दृश्यीयकारणतायाः किञ्चिदममिद्धिः
यथासौ धर्म स एव द्रव्यत्वम्, नस्य च यद्ग्रामाण्यन्यभेदादि-
बाधकाभावाज्ज्ञानिरूपमिति भावः ।

ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तद्धि मत्पक्षेण गृह्यते नस्य
च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तद्धि गन्धगन्धरसश्च पृथिवी
नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं तत्प्रत्यक्षे चालोऽनिरपेक्षं चक्षुः
कारणमिति चेन्न. आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तां द्रव्यान्तररूप-

* सुताय यादवगन्धवायप्रत्ययु प्रागवच्छेदकावच्छेदादिश्रानो प्रयोगो
ययि वस्तुतत्त्वविचिन्ताय नशानेनिगदरीत्या आश्रयत तय ग्याधुनिकानां बालानां
वद् भात वनयता तिष्ठता हिाश्चेतस्य स्वरूपमयं निरूप्यते—

अर्थाच्छेदः यावत्तत्त्वमन्यते तद्यन्त्येन धमणधमा-इति-अवच्छेद
स एवावच्छेदक स्वार्थः क एव नियामको धर्मोऽवच्छेदक इति सिद्धे मवति
परस्परस्य निश्चयप्रकाराऽनेकविधः (भावः प्रारिक्त — अप्रयुक्तमिति तत्तत्तत्त्वम-
वच्छेदकत्वम् अर्थात् यो धर्मो न -गृह्णति (धर्मिण अवच्छेदकस्य एकदेशवृत्ति)
नापि च ततोऽधिकतमवृत्ति (अवच्छेदगतविरुद्धमिति) एतत् तदेकविध
मवच्छेदकत्वम्, यथा गन्धवत्त्वं प्राथमीत्वमिति पृथिवीत्वस्य गन्धवत्त्वं (गन्ध)
धम न पृथिव्या एवदशे नापि च पृथिवी यातावत्तत्त्वतादिषु वपते किन्तु पृथिवीत्व-
समानधिकरणवृत्ति अर्थात् प्राथमीत्वमवृत्तिगमन मवति गन्धवत्त्वस्य पृथिव्या अव-
च्छेदकता । एतन्-अवच्छेदकत्वेन यावच्छेदकत्वेन यावत्तत्त्वमन्यते धर्मो स तदवच्छेदक इति
धीयते, यथा च गन्धवत्त्वेन प्राथमी तत्त्वता-यावत्तत्त्वमिति पृथिवी गन्धवत्त्ववच्छिन्ना
इत अवच्छेद, धार्यते । अधिकमनुमानसंग्रहादिष्वप्येवमिदं द्रष्टव्यम् ।

नाया अन्यादयत्नात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रगरूपा । कर्मवत्त-
प्रतीतिरप्यालोकापमरणोपाधिकी भ्रान्तिरेव । तमसोऽतिरिक्त-
त्वेऽनन्तावयवादिफलरनागौरवं च स्यात् । स्वर्णस्य यथा तेज-
स्यन्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ॥

तमानन्दमद्रव्यवादा मीमांसकः शङ्कते—नन्विति । तत्र
प्रत्यक्ष प्रमाणमिति—तद्वीति । प्रत्यक्षेण चतुरिन्द्रियेण । अस्तु
तमस प्रत्यक्ष परमेश्वर द्रव्यमत्र तत्र हि मानमिदं किं कायामनुमान
प्रमाणमिति—तस्य चेत्यादिना । तथा च 'तमो द्रव्य रूपवत्तात्
कर्मवत्तात् (क्रियावत्तात्) घटादिमद्' इत्यनुमान तमसो द्रव्यत्वं
प्रमाणमिति फलितम् । एवं 'तमो द्रव्य परमावाधयत्तात् घटमद्'
इत्यनुमानमपि क्षेपम् । भवति च प्रतीति—इदं तम परम, इदं
तमोऽपरमिति ।

ननु—तमसोरूपे मानाभावः, 'नील तम' इति प्रतीतिस्तु भ्रमरूपैव
इत्याक्षेपे हेत्यन्तरमाह—कर्मवत्तात् । नील तमश्चलतीति आयाज-
प्रसिद्धा प्रतीतिर्यावितेति नैत्र उक्तप्रतीति स्मृत्यमिति भावः ।

ननु—तमस पूर्वाद्यादिद्रव्येष्वेवान्तर्भावः किमधिककल्प-
नया इति शङ्का निराकृत्ये—तद्वीत्यादिना । जलादिकमिति—आ-
दिना तेज प्रभृतिद्रव्यसङ्गहः, तथा च ननु द्रव्येष्वन्तर्भावामाधेन
परिचयनया अधिकमेव द्रव्य तम ।

ननु—तमो यदि रूपादिमद् द्रव्यं तथा घटादिवत् आलोक-
महकृतेन चक्षुरा कुतो न गृह्यते द्रव्यं यत्ते आलोकसापेक्षमेव चक्षु-
रिन्द्रियं कारणं यत इत्याशङ्कावारणाय आह—तत्प्रत्यक्षे चेति ।
तमः प्रत्यक्ष चेत्यर्थः । तथा च तमोभिन्नद्रव्यचालुप्रत्यक्ष एव
आलोकमहकृतं चक्षुरिन्द्रियं कारणम् इति भाव इति मीमांसक-
पूर्वपक्षः ।

अथ सिद्धान्ता 'चक्षु' इत्यादिग्रन्थेन तमसोऽभावेऽन्तर्भाव
कृत्वे मीमांसकमतं खण्डयन्ति—आशङ्कते नोभावेनेति—ग्रन्थप्रका-

यकृतं जः सामान्याभावेनेत्यर्थः । श्रौढः कायकृत्य उपाधिरसंभासररूप-
वत् न हर्मयत् यत्तजः नस्य सामान्याभाव एव तमो न भावान्तर-
मिति भावः । उपपत्तौ, तमोऽप्यवहारोपपत्तौ ।

तत्र तेजोऽप्येव नमः कथं तर्हि तत्र रूपप्रतीतिः अभावस्य
नीलरसात् तत्रापि प्रायामाह—स्ववर्त्तति ॥

अत्र न सत्यतास्वरूपं चान्नरूपता 'चलति' इति कर्मप्रतीत्या
तमो द्रव्य भावस्थान, अत आह—कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति । आलो-
कस्य प्रकाशस्य यदस्मात्तत्र तदत्र उपाधि तत्र आगता, प्रकाश-
पसरणमिति तमाम् चलतां कथाप्रतीतिः भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । दूयसा-
न्तरमाह—तपमइति । अपवादीति—आदिता उत्पत्तिध्वसपरिग्रहः ।

कन्दलोकारम्बु—भारतापन नीलरूप तम इत्याह—तदपि न
त्रिच रच्यारु तयामति 'इहान्धकार' इतिप्रतीतिरपि भ्रमः स्यात्
इत्याधिकमन्यत्र ।

स्यादेतत्—माभूत् तमो द्रव्यं सुवर्णन्तु भविष्यति, तयाच
नयत्यव्याघातस्तदस्य एवेत्यत आह—सुवर्णस्येति । वक्ष्यत इति
तेजोमन्य अत्रे निरूपयिष्यत इत्यर्थः ।

सर्वस्थास्य ग्रन्थस्यायं सार—'तमः सन्तु चल नील परापर-
विभागवत् प्रसिद्धद्रव्यैषम्याश्रयो भेजुमर्हति' इति मीमांस-
कानां प्रवादो न युक्तः, यतः तमो द्रव्यं न भवति आलोकनिरपेक्ष-
चक्षुर्प्राप्त्याद् आलोक्यभावात् किन्तु श्रौढप्रकाशरुनेजः सामान्या-
भाव एव तमः तत्र नील तमश्चलतीतिप्रतीतिर्भ्रमः । नीलत्वं हि
खनीलिमपद् दृष्टिदोषजनितं, चलत्यल्लोकापसरणोपाधिकं भ्रम
नस्नालेजोभावस्तमो नाधिकं द्रव्यम् । नच तमोऽभाव एव तेजः—
किं न स्यादितिवाच्यम्, उष्णस्पर्शस्थापन्नपितुमृदक्यत्वादित्यधि-
कमन्यवानुनन्वेयम् । इति तमोऽह ।

इदं च पदार्थानां सङ्गुजानं द्रव्याणां विमजनश्च महाविकल्पाद
प्रणीतसूत्रमूलकम्, तथा च—

धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां
पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाभिः श्रेयसम् ।

व० १ । १ । ४ ।

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ।

१ । १ । ५ । इति सूत्रे स्तः ।

नचर्पिसूत्रे पदेव पदार्थाः सङ्ख्याता अत्र तु सप्तमोऽप्यभावः
इति महर्षिर्विरुद्धा विश्वनाथकल्पनेति वाच्यम्, सूत्रे तु अभावस्य
भावतन्त्रत्वात्पृथगुपदेशो न कृतः अत्र तु बालबुद्धिचैरुपार्थं सप्तमां-
ऽभावः पृथगुपदिष्टः । अन्यर्चर्पि नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निकं
'त्रितयागुणव्यपदेशाभावात्प्रागसत्' इत्यादिसूत्रं कथमभावम-
धर्णयिष्यत् ।

ननु तप्तसोऽधिकद्रव्यत्वादिकल्पना तत्त्वगणनप्रकारश्च
विश्वनाथस्यान्तर्गते एवेति चेन्न—

द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः ॥ १९ ॥

तेजसोद्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके सूत्राभ्यां तमोविषयेऽपि
महर्षिविचारणायाः कृतत्वात्, तस्मान्मुक्तावल्यादिग्रन्था ऋषिवि-
रुद्धत्वादेया एवेति भणन्तोऽविकृतयुद्धय आधुनिका एव- ह्येया
मन्तव्याः ।

गुणान्विभजते—

अथ गुणारूप रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।

संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥

बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।

द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावट्पंशब्द एव च ॥ ५ ॥

एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतः चक्षुर्देन
च दर्शिताः । तत्र गुणत्वादिकजातिभिर्द्विरग्रे वक्ष्यत ॥ ३-५ ॥

गुणान्विमज्जत इति—‘स्थम्ममभिध्वाहृतपदार्पनायच्छेदके’
स्यादिविमज्जतेत्यर्थं पूर्वथदू घटर्नायः, तथाहि स्थं विपूर्वकां भजघातु,
नन्वसमभिध्वाहृत यत्पदं, प्रकृते च तद् गुणपदं, तदर्थनायच्छेदकः
(तदर्थविशेषणीभूत) यो धर्मो गुणत्वरूपः, तद्व्याप्या मिथ (परस्परं)
विरुद्धा (असमानाधिकरणा) ये व्याप्यन्तोऽनेके धर्मो रूपत्यादयः,
तत्प्रकारकं यज्ज्ञानं ‘रूपं, रसः गन्धः’ इत्याद्याकारक, तदनुकूलः
(तज्जनकः) व्यापार पद्यात्मकयावयवयोगरूप स एव विभाग इति
बोध्यम् ।

द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वं गुणसामान्यवत्त्वं च ।

कण्ठत इति—रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि
पृथक् संयोगविभागां परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ
मयत्राश्च गुणा’ (पै० १ । १ । ६) इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठे-
मोक्ताः । ‘च’ शब्देनेति—सूत्रस्यचक्षुर्देन गुरुत्वद्रव्यत्वभेदहसं-
स्कारधर्माधर्मशब्दाः समुच्चिताः, ते च सर्वे सङ्कलनया चतुर्विंशति-
सङ्ख्या भवन्ति । तथा च प्रशस्तपादभाष्यम्—चक्षुदसमुच्चिताश्च
गुरुत्वद्रव्यत्वभेदहसंस्कारादृष्टशब्दाः सर्वत्रेत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः ।
अदृष्टदेन धर्माधर्मयोरुपसङ्गह इति तद्व्याख्यातारः । तत्र गुणे
पिन्ययं । गुणत्वजातिसिद्धिरिति—द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवति या
कारणता सा किञ्चिद्धर्मायच्छेद्या कारणतात्वाद् इत्यनुमानं गुणत्व-
जातिसाधकमित्यादि गुणत्वजातिसिद्धिप्रकारो गुणनिर्गुणवसरे
दर्शयिष्यत इत्यर्थः ।

कर्माणि विमज्जते—

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ६ ॥

कर्माणि विभजत इति—अत्रापि विभागार्थेलापन पूर्वनिर्दिष्ट-
'दिष्टा शेषम् । सयोगासमवायिकारण कर्मसामान्यलक्षणम् । प्रत्यक्ष-
सिद्धेति—'अयं चलाति अयं चलति' इत्याकारकचलनानुगतप्रती-
तिधेयैव कर्मत्वजातिरिति नास्ति तत्सिद्धावनुमानादिप्रमाणाद्यपेक्षे-
तिभावः ।

ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलोव्यापार उत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगा-
नुकूलो व्यापारोऽपक्षेपणम् । गतीरसन्निकृष्टदेशसंयोगानुकूलोव्यापार
आकुञ्चनम् । गतीरविप्रकृष्टदेशसंयोगानुकूलोव्यापार प्रसारणम् ।
उत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो गमनम् ।

तथाच कणादसुत्रम्—उत्क्षेपणमक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्माणि । (घ० १ । १ । ७) ।

नन्वत्र भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह—
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

अधिकतयेति—कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः । मूले
(कारिकायां) गमनादेवेति । तथा च प्रथमतोऽप्यहम्—गमनमह-
णाद् भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतनोन्नमनादयो गमनवि-
शेषा न जात्यन्तराणि ।

ननु—उत्क्षेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावात् गमनमेवैकं कर्म-
कथनीयं स्यात् उत्क्षेपणत्वादिभिर्भिन्नागो न कर्तव्य इति चेद् न ?
स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानहत्वात् । अतिगम्भीरार्थस्यास्य
शास्त्रस्य बाधं यद्यप्यभवेत् सरलतोपायेन मुनिप्रवृत्तिरितिभावः ।
सामान्यं निरूपयति—

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

उद्देशक्रममात्रं सामान्यं निरूपयितुमाह—सामान्यमिति ।

तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम् । अनेकसम-
वेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति ।
नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्त-
मनेकेति । नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्त्यतो
वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् । एकमात्रव्य-
क्तिवृत्तिस्तु न जातिः । तथा चोक्तम्—

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपदानिरसंय्यो जातिवाचकसंग्रहः” ॥ १ ॥ .

द्रव्यादीति । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वम् । अपरत्वमल्प-
देशवृत्तित्वम् । सकलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः
परत्वम् । तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् ॥ ८ ॥

तल्लक्षणन्विति—तद्वच्च हि लक्षणं भवति—यद्व्याप्त्यनिव्या-
प्त्यसम्भवरूपदोषत्रयशून्यम् । यथा गोः सत्त्वादिमत्त्वम् । अर्था-
तिश्च लक्ष्यैकदेशवृत्तित्वम्—एवञ्च गोः किं लक्षणमित्युक्ते यदि
कश्चिद् श्रूयात् ‘कपिलत्वं गोत्वम्’ इति तत्र लक्षणम्, कपिलत्वस्य
लक्ष्यभूताया गोरेकदेशवृत्तित्वेनाव्याप्तिप्रसक्तत्वात् । अतिव्याप्तिश्च
लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वम्—अतएव गोर्नष्टद्वित्वं लक्षणम्
शुद्धित्वस्य हि लक्ष्यभूतायां गवि वृत्तिरस्ति अथ च अलक्ष्यभूतास्तु
महिष्यादिव्यक्तित्वपि वृत्तिरिव तेनातिव्याप्तिर्लक्षणदोषः । असम्भवंश्च
लक्ष्यमात्रवृत्तित्वम्—अतएव गोरेकद्वित्वं न लक्षणम् तस्यातिव्या-
प्तिप्रसक्तत्वात्, एकरूपत्वस्य कुत्रापि गव्यसम्भवात्, एतदोषत्रयरहितं
सामान्यलक्षणं दर्शयितुमाह—तल्लक्षणन्विति । लक्षणस्य प्रयोजनस्तु
इतरभेदज्ञान व्यवहारो वा ‘व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोज-
नम्’ इत्युक्ते । तस्माच्च सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो मिथ्यते, सा-

मान्यमित्याकारकव्यवहारविषयो वा भवति, नित्यत्वे सति अनेक-
समवेतत्वात् यद्येवं तद्येव यथा द्रव्यम् इति । एवमेव सर्वत्र
लक्षणग्रहणीयम् ।

सामान्यलक्षणस्य पदकृत्य दर्शयति—अनेकसमवेतत्वमित्या-
दिना । समवेतत्वं समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्चाधेयता ।
अनेकत्वञ्च एकभिन्नत्वम् । संयोगादीनामिति—तथा च यदि नित्य-
त्वपदै विहाय अनेकसमवेतत्वमात्रं लक्षणं क्रियेत, तदा संयोगादि-
प्रतिव्यामिलं लक्षणदोषः स्याद् अतस्तद्वारणाय 'नित्यत्वे सति' इत्यु-
पात्तम् । एवञ्च गगनपरिमाणादिषु अतिव्याप्तिवारणाय 'अनेक'
इति पदं 'समवेत' पदात्पूर्वं वृत्तम्, गगनस्य परममहत्परिमाणं
अस्ति नित्यम् अथ च समवेतं परन्तु तत्समवायाव्यसम्बन्धेन
गगनवृत्त्येव नित्यनेकवृत्तिः (नह्यनेकास्तु व्यक्तिषु घटते) आदिना
परमाणुपरिमाणुदिसंग्रहः । नित्यत्वे सति अनेकेषु वृत्तिरत्यन्ताभावा-
स्थाप्यस्ति—अर्थात् अत्यन्ताभावा नित्योऽथचानेकाधिकरणवृत्तिश्च
यथा रूपात्यन्ताभावो वायौ आत्मनि आकाशकारा चेत्याद्यनेकाधिक-
रणेषु घटते तस्यासति यदि समवेत'पक्षे विहाय नित्यत्वे सत्यनेकवृत्ति-
त्वम्' इति लक्षणं क्रियेत तदा अत्यन्ताभावेऽपि लक्षणस्यातिव्याप्ति-
स्यात् तद्वारणाय साधारणवृत्तित्वं विहाय समवायसम्बन्धेन वृत्तित्वं
गृहीतम् । नित्योऽपि मग्नत्यन्ताभावा स्थाधिकरणेषु स्वरूपसम्बन्धेन
घटते ननु समवायसम्बन्धेनेति सर्वथा निर्दुष्टं निर्दिष्टं सामान्यलक्ष-
णम् । यत्तु नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्युक्तं तत्रैकपदं स्वरूप-
कथनमात्रपरमं जलपरमाणवादिनिष्ठे रूपेऽतिव्याप्तिवारणार्थकं वा
बोध्यम् ।

अथ शिष्यबुद्धौ जातिस्वरूपस्य दृढतार्यं जातिग्राधकान् संगृही-
तुमाह—एकव्यक्तिवृत्तिरिति । अथवा एकैकव्यक्तिवृत्तिप्राकारत्वा-
दिषु जातिव्यवहारो माभूदित्याह—एकेति । अत्र प्राचां सम्मति-
माह—तथाचोक्तमिति । किरणावलीगन्धे उदयनाचार्यरितिषेपः ।
व्यक्तेरभेद इत्याद्या पदं जातिग्राधका । तथाहि—

उपक्षेपभेदः—आश्रयव्यवहारैक्यम् अर्थात् यो धर्म एकस्यामेव
व्यक्तां वृत्तं स न जाति यथा आकाशस्य कालत्व दिक्त्वभेदेक
व्यक्तिवृत्तिरप्यत्र जाति, किन्तु आकाशमादिकमुपाधि । जातिभिर्ना
धर्म उपाधि । स द्विविधः सखण्डोपाधि अन्वयडाप धिभ्य,
यस्तावन्निर्बन्धुं पश्यते स सखण्डोपाधि,—यथा नित्यस्य सत्य-
नकसमवेतत्वं सामान्यत्वम्, स्वपरव्यावर्तकस्वभावात् विशेषत्वम्,
नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्, यः समवायिकारणत्वमाकाशत्वम्,
अतीतादिव्यवहारहेतुत्व कालत्वम्, प्राच्यादिव्यवहारहेतुत्वं दिक्त्वम्—

इति सामान्यविशेषरूपमजायत्वाकाराण्येकालत्वद्वित्वानि
धर्मो अन्वयडापावय । यद्य धर्मो निर्बन्धु न पश्यते, असौ 'अन्व-
यडापाधि', यथा—

अनुयोगितारप्रतियोगितात्वविषयतात्वादि ।

तुल्यवृत्तिवृत्तित्वं—अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकार्यं तुल्यत्वम् तथा
घटत्वकलरात्वयोर्जातिद्वयस्वरूपत्वे बाधकम् । अर्थात् घटकलराद्यौ
पर्याया तयोर्वाच्यभूता घटपदायं एक एव स एव घटत्वकलरात्वयो-
समानमधिकरणमित्येकमेव घटत्व जातिर्ननु द्वे घटत्वकलरात्वे पृथक्
जाति स्त ।

सङ्करः—परस्परव्यस्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरैकधर्मस-

मात्रेणैक्यं सच भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वे बाधक, अर्थात् पृथिवी,
जलं, तप्तं, वायु आकाशम्, इति पञ्चभूतानि तद्वृत्तिधर्मो भूतत्वम् ।
आकाशविहाय तत्स्थानं पञ्चम मना मलयित्वा पञ्च मूर्तानि उच्यन्ते
इति वैशेषिकाणां परिभाषा । भूतत्वं विहाय मूर्तत्वं मनसि मूर्तत्वं
विहाय भूतत्वमाकाशे उच्यते, पृथिव्यादिचतुष्टये च उभयारेव धर्मयो
समावेशः ।

*यदाप धममात्रमुपाधि तथापि नात्यतिरिक्तधर्म उपाधि वाधार प्राप्यका
नेपाधिकानाम् ।

*अन्वयडापाधितिरिक्तानामव धमना निवचनाहत्वमित्ययं नयमोपाध्यः ।

अयं भावः—यत्र मनसि मूर्तत्वं तत्रैव भूतत्वात्यन्ताभावः,
यत्र चाकाशे भूतत्वं तत्रैव मूर्तत्वात्यन्ताभावः इत्यनया रीत्या पर-
स्परत्वात्यन्ताभावेन सामानाधिकरण्यात्=एकाधिकरणवृत्तित्वमस्त्यु-
भयोर्धर्मयोः अथ च पृथिव्यादिषु तयोः समावेशः=सम्भूयवृत्तित्वम्
अतएव भूतत्वं मूर्तत्वं चेत्युभयं न जातिः किन्तु पाधिः । [सामानाधिकरण्यात्
तयोः परस्परत्वं
निरूप्यते अथ पृथिवीति

अनवस्थितिः—अनवरूपा अर्थात् कचिदपि विश्रामाभावः
सामान्यत्वस्य जातित्वे बाधिका । [यत्र न भूतत्वं तत्रैव भूतत्वात्यन्ताभावः
निरूप्यते अथ पृथिवीति

अयं भावः—यदि सामान्ये सामान्यान्तरमङ्गीक्रियेत तत्रापि
सामान्यान्तरं, तत्रापि सामान्यान्तरमिष्युत्तरोत्तरमभास्यादिनी धारा
आपतेत् तस्मान् सामान्यत्वं न जातिः । सामान्यं न सामान्यान्तर-
मिष्यते ।

रूपज्ञानिः—मृतो व्याघ्रस्तं कृत्यान्मकरूप(लक्षणा)स्य हानिः रूप-
ज्ञानिः साच विशेषत्वस्य जातित्वे बाधिका ।

अयमर्थः—यदि विशेषपदार्थे विशेषत्वं जातिः स्यात् तदा तेनैव
तस्य व्याघ्रस्तंकृत्य भविष्यति, यतः सामान्याश्रयस्य सामान्यमुखेनैव
व्याघ्रस्तंकृत्यनियमः, विशेषपदार्थस्य तु न सामान्यद्वारा भेदसाधक-
त्वम् तस्य स्वरूपेणैव भेदसाधकत्वात् तत्रात्र विशेषपदार्थलक्षणाद्वा-
नियमात् विशेषत्वं नैव जातिः किन्तु पाधिरेव ।

असम्बन्धः—समवायाभावेऽसम्बन्धः, सच समवायत्वस्य
जातित्वे बाधकः । अर्थात् यदि समवाये समवायत्वं जातिः स्यात्
तर्हि समवायत्वस्य समवाये वृत्त्यर्थं समवायान्तरकल्पनाऽपघेत आ-
द्यं न युक्तम् ।

अयं भावः—रूपादिवर्मा हि रूपादिमत्सु द्रव्येषु समवाय-
सम्बन्धेन वर्तन्ते, समवाये यदि समवायत्वं जातिः सापि द्रव्यत्वा-
दिवत् वृत्तित्वलाभाय समवायान्तरमपेक्षिष्यते समवाये च समवा-
यान्तरस्यासम्बन्ध इति न समवायत्वम् जातिः ।

यस्य सम्बन्धः स सम्बन्धस्य प्रतिशेधो यस्मिन्तस्मिन् स सम्बन्धस्य अनु-
शेधो, अनेन नियमेन समवायः कचित्प्रतियोगितासम्बन्धेन वर्तते कचिच्चातुर्योगिता-

तदपेक्षयाचेति—सत्तापेक्षया चेत्यर्थः ।

द्रव्य मत्त. गुण मत्त. कर्म मत्त. इत्यनुगमप्रतीतिरेव सत्तायाः साविज्ञानभावः । एतावत्—यत्कर्म मत्त. सृष्टम्—सदिति यतो द्रव्य-
गुणकर्मसु सा सत्ता (वै० १।२।७) इति आरम्भ प्रत्ययव्यवहारयो
प्रकारमुपदिशति तदाच द्रव्यादिषु त्रिषु मत्तमदितिप्रकारकां यतः
प्रत्यय, मदिद मदिदमित्याकारक शब्दयोगो या यदधीन. सा
सत्तेति तद्व्याख्यानात् । भाष्यमपि 'परं सत्ता महाविषयत्वात् सा
चानुवृत्तेर्यद्वहेतुत्वात्तानामन्यमेव' इति ।

परभिन्नाच या जातिः सैवापरयोच्यते ।

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ६ ॥

परभिन्नेति—सत्ताभिन्ना सर्वापि जातिः । परापरतयेति—
परतया अपरतया चेत्यर्थः ।

व्यापकत्वात्परापि स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च ।

पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्य-
त्वादेः परत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वाद् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्य-
त्पस्यापरत्वं, तथा च धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धम् ॥

तनु—विरुद्धयोः परत्वापरत्वयोः कयमेकत्र स्थितिस्तत्राह—
व्यापकत्वादिति । पृथिवीत्वाद्यपेक्षयेति—द्रव्यत्वादेः पृथिवीत्वा-
द्यपेक्षया इत्यन्वयः । धर्मद्वयेति—आपेक्षिकधर्मद्वयस्यैकत्र समावे-
शानोभयोः परत्वापरतयोर्विरोध इति भावः ।

‘द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं सामान्यानि विशेषाश्च’ (वै० १।२।५)
इत्यार्षसूत्रमूलक्रमवेद विभागकरणम् ।

सम्बन्धन, समवाय यौद उभयोरन्य जात. एव तत्तस्या 'यावत्समवाये समवायसम्बन्धे
न नृत्तत्वा भवेत्तया एव । समवायसमवाय उत्तान्यनरसम्बन्धेन कल्प्यमान स्यात्
त च नार्हेत्येकमिति न प्रतीतिरिति नुसोक्तान्यनरसम्बन्धेन समायाभाव एवाम-
न्वयः तेन समवायसम्बन्धो न न जाति. अत्रिभूतविरुद्धेति श्रुतिमित्राय ।

विशेषं निरूपयति—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

अन्ते अवसाने वर्तत इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्रव्यगुणकर्मणानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥९॥१०॥

अन्त्य इति—अन्ते अवसाने अर्थात् कल्पनायाः वर्तन इति अन्त्य, दिगादिभ्यो यत् (४।३.५४) इति भवार्थं यत् प्रत्ययः, अर्थात् यः पदार्थश्चरमवयवत्तंकरूपेण स्वीकृतोऽयं च परमाण्वाकाशादिषु नित्यद्रव्येषु वृत्तिर्वर्तनं स्थितिर्यस्य स विशेषः विशेषनामकं परिकीर्तित उक्तः कणादमुनिनेति शेषं तथाच सूत्रम्—अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः (धे० १।२।६) । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः ते खल्वन्त्यव्यवृत्तिहेतुव्याप्तिशेषेति प्रष्टव्यं । अयमभिसन्धिः—साधयपदार्थानामवयवभेदाद्भेदः कल्पयितुं शक्यते परमाण्वादिनिरवयवानान्तुको भेदक स्याद् यदि विशेषो न स्याद्, अतस्तेषु यो व्यावृत्तबुद्धिजननहेतु स एव विशेष सतु स्वनाप्यावृत्तां न तत्र विशेषान्तरापेक्षा वर्तत इति । विशेषे भेदानुमितप्रकारश्चायम्—पृथिवीपरमाणुगतो विशेषः ललादिपरमाणुगताद्विशेषात् भिद्यते विशेषात् । अत्र यथा घटः पटाद्विश्वो घटत्वाद् इति घटाद्विश्वो घटत्वधर्मः पटप्रतियोगिकभेदसाधको न तथा विशेषेऽन्योधर्मो भेदसाधक इत्येव तस्य स्वतोव्यावृत्तत्वम् ।

समवायं दर्शयति—

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

घटादीनामिति—यस्य सम्बन्धः स तस्य (सम्बन्धस्य) प्रतियोगी, यद्विन्त्यन्वयः । उ पर्याप्त्येवैकनियमात् घटादीनामिति

त्यत्र दृष्ट्या प्रतियोगित्वमर्थः, कपादादावितिसप्तभ्या अनुयोगित्व-
मर्थः । यदपदमवयविनं कपालपदश्चावयवमुपलक्षयति, तथाच का-
रिकाया' अयमर्थः । सम्बन्धते—अवयवविप्रतियोगिकोऽयवयवानुयो-
गिकः, गुणकर्मप्रतियोगिको द्रव्यानुयोगिको, जातिप्रतियोगिको द्रव्य-
गुणकर्मानुयोगिकः, चकारादिष्वेवप्रतियोगिको नित्यद्रव्यानुयोगिकश्च
यः सम्बन्धः स समवाय इत्यर्थः इति ह्येवमुक्तं वाह मुक्तावलीकारः
अवयवावयविनोरित्यादि—

अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाव-
तो नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संबन्धः स समवायः । समवायत्वं
नित्यसंबन्धत्वम् ।

समवायस्य लक्षणमाह—नित्यसम्बन्धत्वमिति । सम्बन्धि
मिश्रण्ये सति सम्बन्धप्रतीतिनियमाकृतः सम्बन्धसामान्यलक्षणम् ।
तथाच अयुतसिद्धानां समवाय इति फलितं भवति । उक्तञ्च भाष्ये—
'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्धः शनिप्रत्ययहेतुः स
समवायः' इति अयुतसिद्धत्वं च पृथगसिद्धत्वम् । युतं पृथग्भूतं सत्
सिद्धं न भवति यत् तदयुतसिद्धमित्यर्थः । अयं भावः—पृथग्भूतत्वं
सति ययोरपत्तिरपलम्बितार्थः न भवति तयोर्यः सम्बन्धः स समवायः
यथा मूल एव निर्दिष्टमवयवावयविनोरित्यादिना, न ह्यवयवं विनाऽ-
वयविनः स्थितिः रूपलब्धिवर्त्ता भवितुमर्हति, नापि गुणिनं विना गुणा-
नामित्यादि बोध्यम् ।

तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशे-
ष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी प्ररूप इति विशिष्टबुद्धिवत्
इत्यनुमानम् । एतेन संयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः । न च
स्वप्नसंबन्धेन सिद्धसाधनम्, अर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां
संबन्धत्वकल्पने गौरवाद्वाद्यवादेकसमवायसिद्धिः । न च सम-
वायस्यैकत्वे वार्या रूपवत्ताबुद्धिमसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि
रूपाभावात् !

समवायस्य सम्बन्धरूपतायामनुमान प्रमाणमाह—तत्रेति ।

गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिरिति—नीलो घट, पीता घट इत्यादि गुणविशिष्टबुद्धि यतो नील विशेषण घटा विशेष्य, गतिमान्देवदुत्त इति क्रियानिशिष्टबुद्धि, घटत्वयान् इति जातिविशिष्टबुद्धिरित्यादि स्वयमुदाहरणम् । 'गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धि रितं पक्षः, 'विशेषणविशेष्य-सम्बन्धविषया ।' इति माध्यमं विशिष्टबुद्धिन्वात्' इति हेतु, 'दण्डी पुरय' इति दृष्टान्त । संयोगादिबाधादिति—'द्रव्ययोरेव संयोग' इति नियमसत्त्वात् गुणगुण्यादीनां समवाय एव सम्बन्धो विशिष्ट प्रत्ययहेतुरिति भावः ।

सम्प्रति अयुतसिद्धपदार्थानां स्वरूपसम्बन्ध इति घटतां मीमां-
कानां शङ्कामुत्थाप्य निरस्यति—नचेत्यादिना । सिद्धस्यैव साधन-
मिति सिद्धसाधनम् गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिरित्यनुमानेन समवाय-
सम्बन्धसाधनं प्रवृत्तो नैयायिक अस्मन्मत (मीमांसकमत) स्वरूप-
सम्बन्धमेव साधयति न किञ्चिद्व्यतिरेकं करातीति विप्रविष्टिरेव ।

अर्थान्तरं वेति—'प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम्'
(न्याय० ५ । २ । ७) इत्यर्थान्तराख्य निप्रदृश्यान् समवायसाधनाय
प्रवृत्तानां नैयायिकानाम् प्रकृतस्वरूपसम्बन्धसिद्ध्या भवतीति पूर्व-
पक्षयितुर्मीमांसकस्याभिप्रायः । तदतस्त्वगदयति नैयायिक—
अनन्तस्वरूपाणामित्यादिना । प्रत्येक गुणादीनां द्रव्यादिभि सहै-
कसमवायत सम्बन्धेन निर्वाहे सति स्वरूपसम्बन्धकल्पने गौरवमव-
मीमांसकस्य । तथा च यथा पृथिव्यादिजनकतया लाघवादेक एवे-
श्वरः सिद्धयति तथा समवायोऽपीति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः ।

इदन्तु बाध्यम्—यद्यपि लाघवादेकसमवायवादिनः प्राचीनस्य
मते नैव दोषः तथापि 'पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले' इत्यादि
प्रतीत नानासमवायवादिनो नव्यस्य मत नोक्तानुमानेन समवाय
सिद्धे किन्तु नानासमवायकल्पनापेक्षया उपस्थितानां नानास्वरूपा-
णामव मीमांसकरो घट उपस्थितत्परित्यज्यानुपस्थितकल्पनायां नाना-
भावात् ।

अत्रोत्तरम्—नयनयेऽपि समवायेन कार्यप्रति तादात्म्येन हेतुता, यथा समवायेन पटारूप कार्यप्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तन्तूनां कारणता, इत्यत्र पटनिष्ठकार्यताया अवच्छेदकः सम्बन्धः समवाय-
एव तत्कर्तृ स्वरूपं सम्बन्धः स्यात् । नच पटनिष्ठकार्यताया अवच्छे-
दकः सम्बन्धोऽपि स्वरूपसम्बन्ध एव भविष्यतीति मुखा समवायक-
त्वेनेति वाच्यम्, यतस्तथा कल्पनायां यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्स-
मवायिकारणमिति समवायिकारणलक्षणव्यवस्था अनाम्ना भजिष्यते

यदि तु यत्सम्बन्धं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति लक्षणं करिष्याम इत्युच्येत? तथा कपालसम्बन्धो यो घटध्वंस तम्प्र-
त्यपि कपालस्य समवायिकारणतापत्तिः, इष्टापत्तौ च ध्वंसस्यापि घटकार्यवद् भावकार्यतापत्तिः । तस्माद्भावकार्यवृत्तियः कार्यताधर्मः तस्यावच्छेदकसम्बन्धेऽपि नयनमते समवायमिदो न किमपि दोषं पश्याम इति यम् ।

समवायस्यैकत्वे चायौ रूपमतीतिमात्रद्वयं खण्डयितुमाह—
नचेति । रूपवत्ताबुद्धेरिति—रूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः
स्पर्शसमवायां योऽस्ति वायौ यच्च रूपसमवायोऽस्ति पृथिव्यादिषु
सर्वेषु एव यत इत्याद्येतराकृतकम् । तत्रेति—वायौ । रूपाभावा-
दिति—नहि समवायसत्तामात्रेण रूपवत्ताप्रतीतिः, किन्तु रूपप्रति-
योगिकसमावाय एव रूपवत्ताप्रतीतिहेतुः, वायौ च रूपात्यन्ताभावाच्च
रूपप्रतियोगिकः समवाय इति समाधातुपकृतकम् ।

न चैवमभावस्य वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिध्येति वाच्यम्,
तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् ।
घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् । तस्य निश्चयत्वात्, अन्यथा देशान्त-
रेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् । वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् । मम तु
घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वाच्च तद्वत्ताबुद्धिः ।
वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यरूपत्वे तत्रैव गौरवम् ।
इत्थं च तत्तत्काळीनतत्तद्भूतकादिकं तत्तद्भावानां संबन्धः ११

द्वितीयकल्पे दाप्यमाह—वैशिष्ट्यस्यानित्यत्व इति । तथा
चोत्पत्तिविनाशकलनया अनन्तवैशिष्ट्यरूपेण तद्वय गौरवति
भाषः ।

ननु—यदि घटाभावभूतलयोर्न वैशिष्ट्य सम्बन्ध स्तर्हि कथं
'घटाभाववद्भूतलमिति' भूतले घटाभाषयत्ताप्रत्ययः, स्वरूपसम्बन्ध
स्वीकारे तु घटाभाषकाल इव घटवत्ताकालेऽपि भूतले घटाभाषप्रतीति
स्तथापि मते प्रसज्येन द्वयोः स्वरूपसम्बन्धस्य सत्तादित्याशङ्कायां
सम्भाव्यमानायां समाधानमाह—एवञ्चेति । अयमत्र निष्ठाग्नि-
ग्रन्थस्याऽभिप्रायः—

यत्र घटात्यन्ताभावबुद्धिर्जायते तत्र तत्क्षणविशिष्ट घटाभाषो
भासते ननु केवलः, अर्थात् अमात्रप्रत्ययकाले अभावप्रत्ययान्तः—
पाती तत्तत्क्षणरामक कालोऽयस्माकमभिमतः । यद्यपि घटात्यन्ता-
भावः स्वरूपेण भूतलादौ नित्यः तेन घटसत्ताकालेऽपि 'घटाभाव-
वद्भूतल' मित्याकारिणो प्रत्ययेन भाव्यम्, तथापि प्रदर्शितज्ञानकालिक
क्षणात्मकविरोपणाभावात् घटसत्ताकाले घटाभावधीः समुन्मियति,
तादृक्क्षणात्मकविरोपणाभावादेव विरोपणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः
(घटात्यन्ताभावाभावा) नापन्दातुं शक्यते, तेन तस्य नित्यत्वेऽपि
न घटकाले घटाभावधीरिति नच मम मनं दाप्यतेऽपि । एवञ्च घटा-
भावभूतलयोर्न स्वरूपमात्र सम्बन्ध किन्तु क्षणात्मकविरोपणानि-
शिष्टस्वरूपविरोप एवेति भावः ।

एवञ्चेत्यादिकालिकावधारणस्तु—तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकम्
घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानकालनिभूतलादिकम् । तत्तद्भावानाम्
यस्य यस्याभावस्य बुद्धिः तस्य तस्यामात्रस्य सम्बन्धः अर्थात्
भूतलेन महाभाषीयसम्बन्धः ज्ञेय इति शेषः ।

केचित्तु भूतले घटविशिष्टं घटाभावविशिष्टं चेति प्रत्ययबलाद्
अत्र यस्य यः सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् यथाबोद्धव्यं
मदसम्बन्धः घटाभाषसम्बन्धो हा भूतलेऽवगम्यते स प्रथमो

धेतिष्टम् यथा वा दण्डी पुरुष इति ज्ञाने दण्डसम्बन्ध पुरुष इत्याहुः । अधिकं रामरुद्रादिषु द्रष्टव्यम् ।

अभावं विभजते—

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१२॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गभाव इष्यते ।

अभावत्वं द्रव्यादिपदकान्योऽन्याभाववत्त्वम् । संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्यैकावेधत्वात्तद्विभागाभावात्संसर्गभावं विभजते । प्रागभाव इति । संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्याभावमिद्व्यभावत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नमतियोगितावाभावत्वम् । विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम् । जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वम्-अत्यन्ताभावत्वम् ।

अभावस्त्विति । अभाव लक्षयति—अभावत्वमिति । नप्रानुल्लिखितधीप्रिययकां भाव तद्विधाऽभाव ननुल्लिखितप्रतीतिविषयक इत्यर्थः । किं वा * प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वमभावत्वं तद्विन्न भावत्वम् । अभावो द्विधा द्विवकारमभिनीय दर्शयति-संसर्गेत्यादिना । कारिकायां संसर्गेति-संसर्गश्च अन्योन्यश्च तयो-रभावः स चासौ भेदः, तस्मात् संसर्गान्योन्याभावभेदतः पञ्चम्या-स्तसिन् एतदभिप्रायेण मुक्तावस्थां दद्यादथात् संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः इति । अत्रेष्ट द्वयोरभावरयोर्मध्ये प्रथम संसर्गभाव लक्षयति—संसर्गभावन्वमिति । अन्योन्याभावेतिव्याप्तिवारणाय

१ इह कपाले घातं भविष्यात्, इह तत्तुष्टु पटो भविष्यति इति प्रत्ययगावर-प्रागभाव घात एवैनं पण ध्वस्त इत्यावरकप्रतापितवपला ध्वनाभाव एतौ च नित्यं पणुः पणवर्त्तमानौ भवौ इत्यन्तत्वं लक्षयमाह—प्रतियोगिज्ञानेति ।

अन्योन्मात्राभिज्ञेति । घटपटादिभावपदार्थेष्वतिव्याप्तिवारणाय
अभावपदमुपात्तम् ।

अथ भाव — यद्यपि ससर्गो नाम सम्बन्धमात्रम्, तथापि प्रकृते
वृत्तिनियामक सम्बन्ध एव भस्सर्गपदेन गृह्यते वृत्तिश्चाधेयता, येन
सम्बन्धेन आधेयपदार्थ स्वरूपे वर्तते स सम्बन्धो वृत्तिनियामक
इत्युच्यते स च भूयोग मनसाय स्वरूप कालिक देशिक त्रिपेयणादि-
रूपोऽनर्कवित्र एतद्भिन्ना वृत्त्यनियामका ते च गगनादिसंयोगा-
हुलिङ्गसंयोगविषयत्व-विषयित्वा नुयोगि द-प्रतियोगित्व-निरूप
कत्व निरूप्यत्व तादात्म्यादयोऽनन्ता एव ।

एवञ्च ससर्गावच्छिन्न (वृत्तिनियामकसम्बन्धावच्छिन्न)
प्रतियोगिताकेऽभाव ससर्गाभाव । यस्य भाव स तस्य प्रतियोगी
प्रतियोगिनाऽभाव प्रतियोगिना, प्रतियोगितायाश्चावच्छेदको धर्म
सम्बन्धस्तद्वत् भवति, धर्मसम्बन्धाभ्याहि प्रतियोगितावच्छिद्यते
अर्थात् विविच्यते अत एव सा तदवच्छिन्नेत्यभिधीयते, तत्रय प्रति-
योगिताया समनियतो धर्म स प्रतियोगितावच्छेदक । प्रतियोगी
स्वाधिकरणेन सम्बन्धेन वर्तते स सम्बन्ध प्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्ध, प्रतियोगा येन धर्मश्च अवच्छिद्यत विविच्यते (इतरस्यो
प्यावस्थेत) स धर्म प्रतियोगितावच्छेदकधर्म यथा भूतले घटो
नास्ति इत्यत्र घटत्व प्रतियोगितावच्छेदकधर्म घटभूतलसंयोगश्च
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एव अतद्वद्वयमेव घटनिष्ठप्रतियोगिना
वच्छेदकम् ।

एदञ्च—‘ नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसंसर्ग-
प्रतिषेधः ’ (धै० ६। १। १०) इति कणादसूत्रमूलकमेव, सूत्राण-
यस्तु—गेहे घटस्य ससर्ग संयोगस्तस्य प्रतिषेधाऽभाव, स च
यदि कदाचिदपि गट न घट तदा तद्वत्त्वन्ताभाव एव, भविष्यतो
घटस्य (स्वाधिकरणे कपालादौ प्रागभाव भूतस्य तस्यैव प्रध्व-

साभावः इति । इत्यत्र तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतीतियोगि-
ताकाभावः शून्यसमर्गाभाव इति लक्षणं फलति ।

अन्योन्याभाव लक्षयति—अन्योन्याभावत्वमिति । अन्यो-
न्यस्मिन् तादात्म्येनाऽभवन्मि-यन्योन्याभाव इत्यर्थः । तादात्म्यमिति
तस्यात्मा स्वरूपं तदात्मा तदात्मनोभावः तादात्म्यम् अभव इत्यर्थः ।
तादात्म्यश्च प्रतियोगिताया अवच्छेदकोधर्मः, न च 'घटो न पटः'
इत्यादौ पटत्वादिरेव, घट पटो न भवतीत्यादौ घटात्मा पटो न
भवतीत्यर्थो लभ्यते, एवञ्च घटनादात्म्यस्याभावः अर्थात् घटतादा-
त्म्येनापच्छिन्ना या घटनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपको भव पटो
घटत इति सिद्धं भवति ।

इदं तु बोध्यम्—नम्रादेन विना यत्र यस्य प्रतीतिः तत्रैव
मध्यमसमभिध्याहारे तस्य निषेधप्रतीतिर्भवतीति नियमः, यथा
'घट पट' इत्यत्र 'नीलोपट इतिवत् समासविभक्तिर्यादमेव सं-
गमप्रतीतिः, तस्या एवोभयोः पदयोर्मध्ये 'घटो न पट' इति नम्रा
निषेधेन निषेधः क्रियते सोऽयमभेदभस्वर्गनिषेधकोऽभावाऽन्योन्या
भाव इत्यर्थो निर्गच्छति ।

अत्रेदमाभाति—नहि कश्चिदभावः प्रति येन केनापि सम्बन्धेन
प्रतियोगितो विरोधः, किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रति-
योगी अभावस्य विरोधी, तथाच अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिताव-

शून्यसमर्गसम्बन्धेन (तादात्म्यातात्वन) अर्थाच्चिन्नप्रातयगतताकाऽभावः
समर्गाभाव इति न यमपदलाभा समासः शास्त्रपाठिवत् पातय इति शङ्क्यकोशः ।

इदमपरमावश्यकं ध्यायम्—समर्गाभावा नम्रादानेन तत्र धातुना च पाठ्यते ।
तत्र निपातेन प्रातिपदिकाभावात्सः बोधः अनुयोगेन रात्रम्यपचा यथा—
'नहे घटो नास्ति' इत्यादौ । विभक्तयमसंगामात्सः धातव्यदो बोधने तु—
नाद्य नियमः, यथा—गान न पश्यति, न क्लृप्तं भवति इत्यादौ दूषणे गणनस्य-
त्वस्य, क्लृप्तमवच्छेदः च क्लृप्तदानश्लाघनत्वस्य नम्रा समर्गाभावस्य बोधनात् न तत्र
अप्यस्तेना ।

च्छेदकसम्बन्ध तादात्म्यमेव मतएव 'तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकोऽभावोऽन्यान्याभाय' इति लक्षणे निष्कृष्यते—

यस्यायमर्थ — आत्मन (स्वरूपस्य) य सम्बन्ध स तादा-
त्म्यसम्बन्ध, प्रतियोगितोभाय प्रतियोगिता, तादात्म्यसम्बन्धेनाव-
च्छिन्ना विविधा प्रतियोगिता इति सा तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना, ता-
दृशी प्रतियोगिता यस्य स तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक ।

त दात्म्यसम्बन्धेन च घट स्वस्मिन्नेव वर्तते पटादौ च न
वर्तते इति तत्र (एटादौ) उदान्योन्याभावो बोध्य ।

नादात्म्यत्वेन (तदनासाधारणधर्मेण) तादात्म्यसम्बन्धो
विवक्षणीय, तेन सयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके सयोग्यत्व-नाभावे
नातिव्याप्ति । अयं भाव — 'मूल वृक्षे न कपिसयोग' इत्याकारक-
प्रतीतिं स्वयंगीकृषि तस्य मूलावच्छेदेन वृक्ष अत्यन्ताभाव तदीया
प्रतियोगिता कपितिष्टा माच सयोगसम्बन्धेन अवच्छिन्नत्वे (विशि-
ष्यते) । एवञ्च नादात्म्यसम्बन्ध प्रवृत्ते सयोगसम्बन्धोऽपि तदय-
च्छिन्नप्रतियोगिताकामात्र सयोगिन कपरन्व-तामात्रोऽपि गृहीतु-
* एवमेव तेनाभ्याभावस्य लक्षणेन अत्यन्ताभावे (सयोग्यत्व-यन्ताभाव)
अतिप्रसक्तम्, तामतिप्रसक्तिं वारयितु अन्योन्याभावलक्षणास्तर्ग-
तस्य 'नादात्म्यसम्बन्ध' निषेधस्य 'तादात्म्य' इति तादात्म्यसम्ब-
न्धावच्छिन्न इत्यर्था प्राप्य । तादात्म्यत्वञ्च तद्वृत्तिरसाधारणाधर्म
यथा घटवृत्ति घटत्व, पटवृत्ति पटत्व, कपिवृत्ति कपित्वम् इत्यादि ।
नहि मूलवृक्षवृत्ति, कपिसयोग कपेरसाधारणाधर्म किन्त्यागन्तुक
तथाच प्रक्षिप्तरीत्या विप्रक्षाया नैव कपिसयोग्य-यन्ताभावेऽन्योन्या-
भावलक्षणमन्याति-याति ।

—ससर्गाभाव, विमज्जन—प्रागभाव इति । मुक्तावस्था प्राग-
भाव लक्षणं—विनाशभावत्वमिति । ध्वन्यतिव्याप्तिवारणाय

विशेषमत एव तद्वद्व्यवस्थितं तत्त्वव्यवस्थानुसारीति अत्यन्ताभाव विषयी-
करति, सप्त तद्विवक्षिततादृशान्वयानुसारेण तत्त्वव्यवस्थानुसारीति अत्यन्ताभाव-
विषयी ।

विनाशीति । इह कपाले घटो भविष्यति, इह नन्तुपु पटो भविष्य-
तीति प्रत्ययसाक्षिकः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्याभावो यः स प्रागभावः,
कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिममदायिकारणवृत्तिः, अनादिः,
सान्त इत्युच्यते ।

ध्वसाभाव लक्षयति—जन्याभावमिति । प्रागभावेऽतिव्या-
प्तिवारणाय जन्येति । सच घटोऽध्वसः, पटोऽध्वस्तः इतिप्रत्ययविषय
कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगिममदायिकारणं वर्तते, सोऽयं सा-
दिरनन्ता भवति । यदि ध्वंसस्यानन्त स्यात् तर्हि विनष्टस्य घटादे-
पुनरप्युन्मज्जन भवेद् अतोऽनन्त एव ।

अत्यन्ताभाव लक्षयति— निन्येति । ध्वंसादिवारणाय नित्य
पदम् ।

अत्यन्तमभाव अर्थात् त्रैकालिकं यं नित्योऽभावः । कि-
मुक्तम् ? योऽभावः दस्तुसत्तायाः पूर्वमप्यासीत्, पश्चादपि भवि-
ष्यति, दस्तुसत्ताकाजेऽपि वर्तते परन्तु प्रत्यायकसम्बन्धाभावात्ता-
न्तां भवति सोऽभावोऽत्यन्ताभावः । त्रैकालिकत्वे सति संसर्गायु-
च्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः । यथा—‘भूतलं घटो नास्ति’ इति ।
एवं निष्कण्ठे लक्षणं ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवारणाय ‘त्रैकालिक’
विशेषणनियोगः, भेदः (अन्योन्याभावे) अतिव्याप्तिवारणाय ‘संसर्ग-
पटोपादानमिति बोध्यम् ।

यत्र तु भूतकालौ घटादिक्रमपरमार्थितं पुनरानीतं च तत्र
घटकालस्य संबन्धाघटकतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि
घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उत्पादविनाशशाली
चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे
नात्यन्ताभाव इति प्राचीनमतं, श्यामघटे रक्तो नास्तीति रक्त-
घटे श्यामो नास्तीति धीश्वः प्रागभावं ध्वंसं चात्रगाहते नतु
तदत्यन्ताभावम् । नट्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसा-
दिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते इति प्राहुः ।

यत्र कालत्रयेऽपि प्रतियोगी न स्यात् तत्रैव अत्यन्ताभावव्य-
वहारः अतो नवीनमने घटवद्देहेऽन्यन्ताभावव्यवहारवैयर्थ्यं स्पष्ट-
मेवेति शङ्कामुद्धर्त्त अत्यन्ताभावस्य केवलान्वयिनां व्यवस्थापयन्नाह-
यत्रतिविति । तथाच नूतनलविशिष्टादकालसंयोग एव विद्यमान-
स्यात्यन्ताभावस्य प्रतीते प्रतियन्वक, तेन घटानयनानन्तरं न
घटात्यन्ताभाववृद्धिं स्यात् घटात्यन्ताभाववद्देहे घटानयनानन्तरं
घटकालो भूतलवदात्यन्ताभावश्च समर्गप्रतीतिं विघटयति, अतएव
'इह भूतल घटो नास्ति' इति प्रतीतिर्न जायते ननु तत्र अत्यन्ताभाव-
पक्षे नास्तीति मन्तव्यम् तस्य नित्यत्वात् केवलान्वयित्वाच्चतिभावः ।
मताग्नरमाह—तत्रेति । चतुर्थाऽयमभाव इति—सामयिकाभाव
इत्यर्थः । कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य समर्गतोपगमात् घटवति 'घटो
नास्ति' इति प्रतीत्यभायोपपत्तौ चतुर्थसंसर्गाभावे (सामयिकाभाव-
नामनि अभावे) मताभावा इत्यस्वरूपे केचिदित्यनेन सूचितः ।
ननु तत्र प्रागभावाध्वंसमात्राधिकारणा-
त्वे घटोऽन्यन्ताभावस्य च भिन्नाधिकारणत्वेति प्राचा
मतमाह—अत्रेति । इयमे घटे 'रक्तो नास्ति' रक्ते घटे 'इयमो
नास्ति' इति प्रतीतिद्वयं नात्यन्ताभावं विपर्ययकरोतीत्याह—
इयामघट इति ।

अयमायय —नहि 'नास्ति' इत्याकारा प्रतीति अत्यन्ताभा-
वमेव विपर्ययकरोतीति नियमः किन्तु प्रागभावध्वंसमात्राधिकारणा-
दप्यत्र उक्ताकारा प्रतीतिः अन्यन्ताभावविपर्ययिणां प्रागभावध्वंसा-
भावाधिकरणे तु सा प्रागभावाध्वंसव्याप्यविपर्ययकरोति नात्य-
न्ताभावः प्रागभावध्वंसाभावाध्वंसां सहात्यन्ताभावस्य विरोधात् अन्यथा
यावौ रूपमेव प्रागभावध्वंसाभावाधिकरणे कालत्रयेऽपि प्रतियो-
गिप्रत्ययो न स्याद् इति प्राचां नैयायिकानां मतम् ।

एतद्विषये नन्वयममाह—ननुवास्तिविति । तत्र ध्वंसप्राग-
भावयोः । अत्यन्ताभावेन सहति शेषः । ध्वंसादिकालावच्छेदेन
ध्वंसविभक्तकालिकव्यवहाराणि यस्मिन्काले ध्वंसः प्रागभावो
वा तस्मिन् कालेऽप्येत्यर्थः, तथा च ध्वंसप्रागभावयोः सह नात्य-

न्ताभावाविरोध इति अनव्यमतसारः ।

नन्वस्तु अभावानायधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न,
अनन्ताधिकरणात्मकत्वकलनापेक्षयानिरिक्तकलानाया एवलघी-
यस्त्वात् । एवं च आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते । एवं च तत्तच्छ-
ब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिक-
रणानां तत्तदिन्द्रियाणापेक्षादन्वाद्यमत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन ज्ञान-
विशेषकालविशेषाद्यात्मकत्ववन्त्यन्ताभावस्येति प्रामाण्यमत्यक्ष-
त्वापत्तेः ।

'अभावाऽधिकरणस्वरूप' इति मन्वान. प्रामाण्यं (मीमां-
सक.) शङ्कते—नन्विति । तथा च कयाचिद्व्यपेक्षया भावस्वरूपात्
नाभावाः पृथक् पदार्थे इति मीमांसकानिप्रायः ।

मिद्वान्ती निषेधति—उतिचेष्टेति । अनन्तान्यधिकरणाणि
सन्ति, तथा चैकैकस्य रूपाद्यमात्रस्यानन्ततेति महद् गौरवं मीमां-
सकमते । 'अधिकरणातिरिक्तस्वरूपोऽभाव' इति कलनायां तु लाघ-
वंभव इत्यम । अतिरिक्तेति—भावातिरिक्तत्वे । अधिकरणाति-
रिक्ताभावस्वरूपपक्षं देवान्तराभावोऽपीत्याह—एवञ्चेति । अस्या-
यमर्थः—अधिकरणापेक्षयाऽभावस्य अतिरिक्तत्वे च आधाराधेय-
भावः अर्थात् भूतलमाधारः यत्राभाव आधेयः तत्रैतत्त्वतन्त्रां स्यातां
तदेष तयोः उक्तः सम्बन्धोऽपि सम्पत्तुमर्हति । यदि भूतलमेव यत्रा-
भावस्वरूपं तर्हि कथमुक्तः सम्बन्धः स्यात्, नल्लभेदे आधाराधेय-
भावसम्बन्ध इति भावः ।

अधिकरणातिरिक्तपक्षे तत्राभावस्य प्रत्यक्ष व्युत्पत्त्यापयन्
मीमांसकमते तु तस्यासम्भवमेवेति सूचयन्नाह—एवञ्चेति ।

अथवा यथा न्यायमते 'घटाभावो गन्धाभाववान्' इति प्रतीतौ घटाभावो गन्धाभावाधिकरणतया प्रत्यक्ष भासते, अर्थात् घटाभाव-स्वरूप मेघ गन्धाभाव, अथ च तयोरस्तथाधाराधेयभावकल्पना तथाऽस्मन्मतेऽधिकरणस्वरूपस्यार्थभावस्य आधाराधेयभावे न यावत् पश्याम इति मीमांसकेन स्वसिद्धान्ते रथापिते दूषणान्नर-माह—एवञ्चेति ।

येनान्द्रीयेण यद् (या व्यक्ति) गृह्यते तंनन्दित्र्येण तन्निष्ठा जाति, तद्गुण, तदभावश्च गृह्यते इत्यस्ति नियमः । तेन श्रोत्रप्रा-प्तस्य शब्दस्य तदभावस्य च श्रोत्रेणैव ग्रह (ज्ञानम्), प्राणप्रा-प्तस्य गन्धस्य तदभावस्य च घ्राणेन, रसनाप्राप्तस्य रसस्य तद-भावस्य रसनयैव ग्रह इत्यादि मतेन बाधम् ।

यद्विषयभावोऽधिकरणस्वरूपः न स्यात्तर्हि भूतलस्वरूपस्य तज्जाभावस्य श्रोत्रेणैवैव प्रत्यक्षं स्यात्, अथ तथा दृश्यते, सोऽपि दोषोऽधिकरणानिरिक्ताभाव आदि-नो मम मत नास्ति, परं मीमांसक-मत एव यज्ज्ञेयपात इति नाधिकरणस्वरूपोऽभाव इति मर्ममति-रेत्य 'तत्तच्छब्दे' त्पारब्ध 'स्याद्' इत्यन्तो ग्रन्थो लिखित ।

केचित्तु-ज्ञानविषयस्वरूपोऽभावः, कालविषयस्वरूपो वाऽभाव इति मन्यन्ते नन्मतं दूषयितुमाह-एतेनेति । यद्यभावाद्दूषणेनन्यर्थ । अमत्यक्षत्वापत्तिरिति ।

अथमाशय - ज्ञान न बाह्येन्द्रियेण प्रत्यक्षं कर्तुं शक्यते यतस्त दान्मधर्म इच्छादिवत् इच्छायात्मविषयगुणानाम्नु मनसा प्रत्यक्षं 'मुखदुःखाद्युपलब्धिमाधतमिन्द्रियं मन' इति नल्लक्षणात्, यदि गन्धाभावो ज्ञानस्वरूपं तर्हि आत्मधर्मत्वान् मनसैव वेद्य स्यात्, नचैव दृश्यते, प्राणप्राप्तस्य गन्धस्य योऽभावः तस्यापि प्राणैवैव प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते । तस्मात् 'ज्ञानविषयस्वरूपोऽभावः' इति वादी द्युदम्न ।

कालोद्दि न कस्यचिन्द्रियस्य विषय, एतत्तु अग्रे कालप्रत्य
स्फुटीभविष्यति एवमभावस्य कालविशेषस्वरूपत्वऽपि पूर्ववद्व
गन्वाद्यभावानामप्रत्यक्षत्वापत्तिर्दोषा बोध्य ।

भवन्ति चात्र (अभावपदाय) पारमर्षाणि सूत्राणि—

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । घ० ६ । १ । १ उत्प-

न्यनन्तर घटादिकार्यजातस्य भवति गच्छति तिष्ठतीति
क्रियया नीलो रक्त पीन इति गुणान् च व्यपदेशा व्यवहारः, सच
प्राग् उत्पत्त पूर्वमसदिति प्रागभाव ।

सदसत् । २ । सद्विद्यमानमव च मुद्रादिप्रहारण असत्
ध्वन इतिप्रत्ययवेद्याप्रसाभाव ।

सद्यासत् । ४ । 'घट पटोनेति प्रतीतिवेत्त योऽमरु अस्यान्य
भाय अर्थात् सदय घटादिपदायं अस्त्विति व्यग्रहित्यत पटादिक्रमेण
तत्र घटादौ पटादे तादात्म्याभावा य स एषा-न्या-न्याभाव ।

यच्चान्यदसदनस्तद् त् ५ यद्योक्ताभावत्रितयादन्य असत्
वायौ रूप नास्ति ति' यद्य कालत्र ऽपि तानुरूपविहरण रूपममर्ग
निषेधति तदसत् ॥ १५ अन्त्याभावात्त्यय ।

एवञ्च प्रागभावस्यात्तराऽऽवि, प्रत्यक्षाभावस्य पूर्वाऽऽवि,
अन्योन्याभाव प्रातयागिस्त्वमानाधिकरण अत्यन्ताभावस्तु उक्त
त्रिनयविधर्मा, नास्य पूर्वत्तराववधी अनाद्यनन्त चात् नापि चाय
प्रतियोगिस्त्वमानाधिकरण ॥

इति—प्रभासहिताया मुक्तावल्या

पदार्थसामान्यनिरूपणनाम्ना

प्रथमा मुक्ता ।

इदानीं पदार्थानां साधर्म्य वैधर्म्य च वक्तुं प्रक्रमते—

सततानालपि साधर्म्य ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

समानो धर्मो येषां ते सधर्माणं तेषां भावः साधर्म्यं
समानो धर्म इति फलितार्थः । एव विरुद्धो धर्मो येषां ते विध-
र्माणः तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं
ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः
केवलान्वयि त्वान् । एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं यो यम् १२, १३

सामान्यतः पदार्थानुरूपितं अथ नवामव परस्परभेदकत्वं
आपयितुं साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च विदधयितुमाह—इदानीमिति । पदार्थ-
निरूपणानन्तरमिदं । समानो धर्म इतीति—भावप्रत्ययेन स्वप्रवृ-
त्त्यर्थविगमणीभूतो जात्यादिरूपार्थ उच्यते प्रवृत्तिजन्ययोश्च प्रकारा-
भावः, समानधर्मत्वं च समानधर्म एव प्रकारः ।

ज्ञानविषयतेति—ज्ञाननिरूपितविषयता विषयो निरूप्य
ज्ञाननिरूपकमिति नियमात् अयमेव ज्ञानविषययानिरूप्यनिरूपक-
भावसम्बन्धः प्रकाश्यप्रकायकभावसम्बन्ध इति आच्यते । केवला-
न्वयित्वादिति—यद्यपि भन्ति घटपटादिभेदेन नानाविधया, नक्षिष्ठा-
विषयता अपि नाना सन्ति, अन्या हि घटज्ञानीयविषयता अन्या च
पटज्ञानीयविषयता । आद्या घटनिष्ठा परा पटनिष्ठा एवमन्यत्राप्यु-
क्तम् नद्यापि विषयान्वय-रूपेण सा एकत्र विषयतात्वस्य सर्वविष-
यतासु अनुगतत्वात् । एवमीश्वरज्ञानीयविषयता करलान्वयिनी
तद्वत्ताऽपि पदार्थ एवविधो यत्तत्र यमीश्वरज्ञानं न विषयीकरोति,
किन्तु सर्वे पदार्थाः सर्वत्रस्य तस्य नाचनो नित्यज्ञानगोचराः, एन-
देव केवलान्वयित्वात् तस्या यद्व्यवहारापनियोगित्वम् अर्थात् ईश्व-
रविषयविषयताया न क्वचिद्व्यवहारापनियोगित्वम् इत्यभिप्रायमाह—
केवलान्वयित्वादिति । परममूले—आदिना अभिधेयत्वप्रमेयत्वम्
एवमेव संशुद्धम् ।

ज्ञानविषयत्वं ज्ञेयत्व, अभिधाविषयत्वमभिधेयत्व प्रमाविषय-
यत्व प्रमेयत्व, कालसमन्वित्वमस्तित्वमिति भूतानां पदार्थानां
ममानो धर्म इत्यर्थः ।

तथाच 'पण्यतामपि पदार्थानामस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वानि'
इति प्रशङ्का धातुः ।

अत्रास्तित्वमिति स्वरूपवत्त्वमुक्तं, यस्य वस्तुनो यत्स्वरूप
तदेव तस्यास्तित्वम् इति प्राचां व्याख्यानं हृदि कृत्वा विभ्वनाथेन
सप्तानामेव साधर्म्यं सगृहीतम् । कालसमन्वित्वमस्तित्वमिति तु
नव्यानां कुतूष्टिरेवेति सूक्ष्मं निरीक्ष्यम् ।

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं
च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं
पञ्चानां साधर्म्यम् । तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमस्त्वमिति फलितोर्थः । तेन प्रत्येकं घटाटावाकाशाढां च
नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवायसंबन्धेन संबधित्वं न तु
समवायवन्त्वं सामान्यादावभावात् । तथाच समवेतवृत्तिपदार्थ-
विभाजकोपाधिमस्त्वमिति फलितोर्थः । तेन नित्यद्रव्येषु
नाव्याप्तिः ।

सप्तमस्याभाववृत्तिर्मय कथनेनैव द्रव्यादीनां पण्यतां भावत्व
साधर्म्यं सारूप्यमिति पुनरुक्तिर्भवेत्तदुपेक्ष्य पञ्चानां साधर्म्यं वक्ति-
द्रव्यगुणेत्यादि । परममूलं 'द्रव्यादयः पञ्चे'ति उद्देश्यपदम्, 'भावा
अनेक'इति विधेयपदम् । तमुद्दिश्य (लब्ध्याहृत्य) विधेयस्य प्रवृत्ति
र्भवति तदुद्देश्यम् अनुधातुमिति यावत्, उद्देश्यं प्रकृतत्वात् (विद-
यन्तया) ज्ञायमानो त्रिलक्षणाविषयमान् पदार्थोविधेय इत्यन्यदेतत् ।
अनेकत्व इति—समवायेऽतिव्याप्तिरारणाय सत्यन्तम् । अत्राभे-
दनिष्ठातिरारणाय भाव्यमिति ।

ननु प्रत्येकमनेकेषु घटेषु एककत्व नान्येकत्व, आकारे च अनेकत्व नास्ति तस्यैकव्यक्तिरूपत्वात् भावत्वञ्चोभयत्र नन अनेकत्वं मति भावत्वमिति साधर्म्यस्य आकार, एककस्मिन् घटादिपदार्थे च अव्याप्तिरेवेति तत्परिहाराय परिष्कृत साधर्म्यमाह—अनेकभाववृत्तीत्यादि । अस्यायमर्थ—अनेके ये भावा=घटपटादिभ्यस्तु न दृष्टि=तेषु वर्तमानो य पदार्थविभाजकोपाधि =पदार्थत्वस्य साक्षाद् व्याप्यो धर्म द्रव्यत्व नद्वयवियुक्ताया न दोष, अर्थात् पदार्थत्वस्य साक्षाद् व्याप्य द्रव्यत्व प्रत्येक घटादिषु आकारे च वर्तनं प्प्राति नैवाव्याप्ति ।

समवायिन इति—समवाय एवाम्नाति समवायिन, मन्वर्थाय इत्यप्यय । सामाभ्ये विशेषे च किमपि धर्मान्तर समवायसम्बन्धन न वर्तत, तेन अस्वाप्यव्याप्तिरेवेति शङ्कामपाकुर्धमेव समवायित्वस्य विवक्षितमयमाह—समवायित्वञ्चेति । समवायप्रतियोगित्वमेव समवायिपदन विवक्षित सामाभ्य विषयाच्च समवायसम्बन्धेन समन्धिने (वृत्तिमन्त) तेन नोत्तो दोष इतिभाव ।

एव वृत्तपि नित्या परमाणवादयो न कस्मिंश्चिदपि पदार्थे समवायन समन्धिने (वृत्तिमन्त) नैष्वप्यातिस्तद्वत्त्वमिति मत्वा परिष्कृत साधर्म्यस्य (समवायित्वस्य) स्वरूपमाह—समवेतवृत्तीति अयमर्थ—समवेतषु घटादिषु रूपादिषु च वृत्तिर्वर्तन यस्य, एवम्भूतो य पदार्थस्य विभाजकोपाधि पदार्थत्वसाक्षाद्व्याप्यो धर्म द्रव्यत्वगुणत्वरूप तादृशोपाधिमत्प्रतियुक्तितम् ।

एवञ्चानिर्वाचनविपर्ययेन भूतत्वादिवतुष्टयपरमाणुषु आकारादिपदार्थेषु च नाव्याप्ति नत्र विवक्षितद्रव्यत्वादिधर्मस्य यथायोग्यवर्तमानत्वात् ।

अपिच *समवेतसमयनय द्रव्यादिचतुर्णां स्वधर्मोपपत्त्य

* एवञ्चानिर्वाचनविपर्ययेन भूतत्वादिवतुष्टयपरमाणुषु आकारादिपदार्थेषु च नाव्याप्ति नत्र विवक्षितद्रव्यत्वादिधर्मस्य यथायोग्यवर्तमानत्वात् ।

‘द्रव्यादीनां पञ्चानां समवायित्वमेनेकत्वञ्च इति प्रश्नः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

सत्तावन्त इति द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ।

गुणादिरिति । यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादाव-
तिव्याप्तं त्रिगाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणव-
दवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदष्टाक्षेपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं नदर्थः ।
नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा किंतु
गुणत्वादिकम् । तथा आकाशन्वादिकं तु न पदार्थविभाजको-
पाधिः ॥ १४ ॥

आद्यास्तय इति आद्योभया द्रव्यगुणकर्मणि सत्तावन्ति
इत्यर्थः, सत्तावत्यञ्च समवायिसम्बन्धेन बोध्यम्, तथाच ‘द्रव्यादीनां
त्रयाणामपि सम्भवासम्बन्धः’ इति प्रश्नः ।

गुणादिरितीति—गुण आदियेस्येति तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिः,
मेन गुणस्यापि सद्ब्रह्म । तथाच गुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया-
भावा निर्गुणा निष्क्रियाश्चेत्येतां गुणशून्यत्व (गुणात्यन्ताभाववत्त्वं)
क्रियाशून्यत्वञ्च (क्रियात्यन्ताभाववत्त्वं) साधर्म्यम् । एवमपि घटादौ
आकाशादौ च प्रतिव्याप्तिरायानि । तथाहि :—

‘उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठति’ इत्यस्यैको नियमो नैया-
यिकानाम्, तेन आद्यक्षणे द्रव्यमपि निर्गुणं (गुणशून्यं) आकाशे
कालादौ च विभुपदार्थं क्रियैव न जायते, तेन आकाशादिः पदार्थोऽपि
निष्क्रियः (क्रियाशून्यः), इत्थं गुणादीनामुच्यमानं साधर्म्यं द्रव्ये-
ऽप्यतिप्रसक्तमिति भवति शङ्का, तस्मिन्मां शङ्कां परिहरितुं जातिघात-
वाक्ष्यं विवक्षया दर्शयति—गुणवृद्धत्वेति ।

तादा समवायिसम्बन्धेन वस्तुमतेषु घटपणादेषु समवाया य पदार्थविभाजकोपाधिः
पदार्थजन्य मात्तद्वत्प्राथम्यं द्रव्यगुणत्वात् तद्वत्त्वमन्यथायः ।

अयमर्थः—गुणोऽस्यास्तीति गुणवत्=द्रव्य, नत्र अवृत्ति
(न वृत्तिर्यस्य स्म.) यो धर्मो गुणत्वादिरूप तद्धर्मवन्तः गुणाद्याः
नवृत्त्यं विवक्षितमिति न दोषः, अर्थात् गुणत्वधर्मवान् गुण एव
कर्मत्वधर्मवन्ति कर्मागयेवेति विवक्षया फलितेऽर्थे घटपटादिद्रव्येऽति-
थ्यामिदं दुस्तरा ।

एवमेव कर्मवदवृत्तीति—कर्म (क्रिया) वत् द्रव्यमेव तत्र
न वृत्तिर्यत्तं न यस्य एवम्भूतो य पदार्थस्य विभाजक पदार्थत्वस्य
साक्षाद्व्याप्यः उपाधिगुणत्वादिरिव, द्रव्यत्वन्तु पदार्थस्य विभाजक
उपाधि सन्नपि न कर्मवदवृत्ति किन्तु कर्मवदवृत्ति (द्रव्यवृत्ति) एव,
आकाशत्वादिधर्मस्तु द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्यः, नतु पदार्थत्वस्य
साक्षाद्व्याप्यः । अपितु पदार्थत्वव्याप्य द्रव्यत्व, तेन व्याप्यमाकाश-
त्वादिकमिति परम्परया पदार्थत्वव्याप्यता, आकाशत्वादिकन्तु न
पदार्थविभाजकोपाधिः किन्तु द्रव्यविभाजकोपाधिरिति भावः ।
इत्यमुपरिदर्शितरीत्या विवक्षाकरणेन आकाशदिष्वपि अतिव्याप्ति-
र्यायेते ।

उक्तञ्च प्रशस्तपादे—गुणादीनां प्रधानात्मनिर्गुणत्वनिष्क्रि-
यत्वे, इति ।

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ।

सामान्यपरिहीनास्त्विति—सामान्यविशेषसमवायाभावाः

सर्वेऽपि सामान्येन जात्या हीना प्रर्थात् एषु सामान्यं न विद्यते
इत्यर्थः । यद्यप्येकार्थसमवायमग्नौ जात्यादयोऽपि सामान्यवन्तः
एव तथापि तेषु न सामान्यं निरुद्धिना अधिकारान्ता एकार्थसमवा-

• एकस्मिन्नेव समवायेन मत्स्वकायभावात् यथा—‘एक रूपम्’ इति
प्रतीतो रूपं गुणं (इत्युक्तान्गुणोऽपि) एकवत्तद्रूपाया भानम्, तत्र न रूपं एकत्वं

यस्तु नाधिकरणाया नित्यामकः सम्बन्ध इत्यभिप्रायेण सामान्य-
परिहीनत्वस्य परिष्कृतं स्वरूपमाह—सामान्यानधिकरणत्वमिति ।
एतच्च 'सामान्यदोतां त्रयाणां...असामान्यविशेषवत्त्वं' मितिप्रशस्त-
मूलकमेव ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

पारिमाण्डल्येति । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं कारणत्वं
तद्विन्नानामेवमर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् ।
तद्वि स्याद्व्यापारव्यवहारपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न संभवति
परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्मह-
दारब्धस्य महत्तरत्वनदणुजन्यस्याणुतरत्त्वप्रमङ्गात् । एवं परम-
महत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाच्च बोध्याः ॥

पारिमाण्डल्यपदार्थोऽप्रतिष्ठ इति कृत्वा निर्वचनेन दर्शयति-
पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणादिति । अस्याः परिमाणं पारिमाण्डल्य-
मिति पृषोडादित्वात्माधु । पारिमाण्डल्यपदं द्व्यणुकपरिमाणस्या-
प्युपलक्षणम्, यथा परमाणुपरिमाणं न कारणं तथा द्व्यणुकपरिमा-
णमपि न कारणम् । तथा च परमाणुपरिमाणाद्व्यणुकपरिमाणाभि-
न्नेषु कारणत्वं वर्तते तद्विन्नानां कारणत्वं साधर्म्यमित्यर्थः । यदि
अणुपरिमाणं कारणं स्यात् तदा द्व्यणुकमणुनरं भवेत्, द्व्यणुक-
परिमाणं चेत् कारणं तदा व्यणुकस्य प्रत्यक्षमेव न स्यात्, परिमा-
णस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणाजनकत्वनियमात् = स्वसमान-
जातीयं तुल्यजातीयं यत् उत्कृष्टपरिमाणं स्वनाऽधिकं परिमाणं तदेव

संप्रति, किन्तु एकाग्रमवधार्यसम्बन्धनं वर्तते, अथवा यावत् पृषोडा रूपं समवायिनं
तत्रैव एकारं समवायेनेति तयोर्वैकाग्र्यसमवायं सम्बन्धं परममपि न रूपे एवैवा-
धिकरणताया नित्यामकः । अथवा स्वसमवायिनमवधेनैव तत्त्वम् ।

जनयति परिमाणम् । अतएवात्र द्व्यणुक द्व्यणुक च सख्यापिन्य
मिति उच्यते । तस्मादणुद्वयणुकपरिमाणो न च कस्यापि कारणे ।

अयमभिप्रायः — 'परिमाणस्य समानजातीयोऽष्टष्ट परिमाण
जनयति इति यस्मिन् नैयायिकामिद्वान्तं न्यास्यते यदि अणुपरिमाण,
द्व्यणुकपरिमाण जनयिष्यति तदात्कृष्टमत्र जनयिष्यति, उत्कृष्टञ्च
अणुपरिमाणमत्र अणुपरिमाणं तद्वत् अणुपरिमाणं सत्येव भवति यतोहि
अणुपरिमाणं इति उच्यते तस्मात्परिमाणं यत्रासीत् तदा अणुपरिमाणो व्या-
करणात् या अणुपरिमाणं अपवृष्टं भवति नाप्यत्र द्व्यणुकपरि-
माणं अणुपरिमाणं अपवृष्टं उत्कृष्टमत्र अत्र एव तस्याणुपरि-
माणं न कारणम् ।

एतेनैव द्व्यणुकपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणमिति कारणं तदा
भवत् यदि द्व्यणुकपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणोत्कृष्टमपि भवेत् तत्स-
मानानुपायमात्रं च स्यात् परन्तु द्व्यणुकपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणो
पेक्षयोऽष्टष्टमत्र उत्तमं परं तन्ममानुपायमात्रं नास्ति प्र युतं तद्विजा-
तीयं महदस्ति 'द्व्यणुकम् । न च कारणान्तु त्रिभिर्द्व्यणुकेरक द्व्यणु-
कमारभ्यते इत्यस्ति नैयायिकामिद्वान्तं तस्माद् अनेकावयवविज्ञाने द्व्य-
णुकद्वये द्व्यणुकापेक्षया अपवृष्टं महत्त्वमचेत्पद्यते 'अपवृष्टं यन्म-
हत्त्वं तन्मिति अनेकावयवविज्ञाने द्रव्यं कारणम्' इति नियमात् ।
द्व्यणुक (क) तु द्व्यणुपरिमाणोऽष्टष्ट द्व्यणुकमारभ्यते' इति नैयायिकप्र-
क्रिया नान्यतः कार्यविज्ञाने (त्व) अतएव (अनेकावयवविज्ञानेत्वाभा-
वात्) तत् (द्व्यणुक) न अपवृष्टमहत्परिमाणवत् किन्त्ववयवेति
यत्र परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणञ्च द्व्यणुपरिमाणं न
कस्यापि कारणं तद्विज्ञाने किञ्चित्प्राप्तिं किञ्चित्कारणमस्त्येवेति
युक्तं परिमाणद्वयमात्रं कारणत्वं समानाधिक्यं इति ।

एवमिति — योऽपि इति न कारणमपि यावत् इत्यर्थः । यथा
परमाणुपरिमाणं न कस्यापि कारणं तथा आकाशकाजं दिनिष्टं पर-
ममहत्परिमाणं तथा परमाणुपरिमाणं दिनिष्टं परमाणुत्वादिकमतीन्द्रियं

सामान्यं स्वतोऽप्यावृत्तो विशेषपदार्थश्चेत्तऽपि न कस्यचिन्मागृह्यानि । परमाणुपरिमाण-द्वयणुकपरिमाणाकारादिनिष्ठपरममहत्परिमाण-परमाणुगतानीन्द्रियपरमाणुत्वरूपसामान्यभिन्नानां कारणत्व साध-
र्म्यमिति समस्तप्रत्यक्षकार्यं ।

एतच्च 'कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डव्यादिभ्यः' इतिप्रत्यक्ष-
मूलकम् ।

इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम् । जायमान-
सामान्यं न प्रत्यासत्तिः । जायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमि-
न्यभिप्रायेणोक्तम् । आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारण-
त्वान्महत्परिमाणं कालादंबोध्यम् । तस्यापि न कारणत्वमित्या-
चार्याणांमाशय इत्यन्ये, तन्न, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारण-
ताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

अतु—योगिप्रत्यक्षे विषयरूपत्वेन परमाणुपरिमाणमपि कारण
भवति नहि निर्विषयं किमपि ज्ञानम्, तत्कथं पारिमाण्डव्यादिभिन्नानां
कारणत्व साधर्म्यमुक्तम् इत्याशङ्क्यायामाह—इदमापीति । पारिमा-
ण्डव्यादिभिन्नानां कारणत्वस्य कथनमपि । नर्दानमताभिप्रायेणोक्तम्,
अर्थात् ये योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणसाधनं न प्रवृत्तेर्नेपां मतनात्कम् ।

एतेषामयमाशयः—॥ 'प्राप्तिमात्रा मय' यो० ३ । ३३ । इति
योगसूत्रोक्तदिश योगिनः समाधिभावनाप्रकर्षेण अतीतानागतदूर-
विप्रकृष्टसकलवस्तूनां साक्षात्कारे प्रमथन्ति, सायं तेषां साक्षात्कारो
योगजधर्मप्रत्यासत्त्या जायमानोऽर्त्तादर्शद्विपदार्थेषु यथा विषयसत्तां
नापेक्षते, एवमेव वर्तमानविषयेष्वपि परमाणुपरिमाणादिषु विषय-
सत्तानिरेषेत्त एव जायते, नन्वात्तादये योगिमात्तात्कारि परमाणु-
परिमाणं न विषयविधेया कारणम् ।

यथा मूर्तेदयस्य पृथग्विधः प्रभा तद्वत्प्रसङ्गानस्य पूर्वाभाः प्राप्तिमे ज्ञान-
मित्यर्थः स्वप्रतिमोत्पन्नमौर्देशिकं ज्ञानं प्राप्तिर्भावेत्युच्यते अनेन ज्ञानेन कर मलक-
पल्लवे जानाति योगी ।

स्यादतन् — माभूत् परमाणपरिमाणस्य योगित्यच्चे विषय
विषयः कारणमात्रं सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानानुमितं च परमाणु
परिमाणस्याह यत्र कारणमात्रं इति पुनरपि परिमाणजन्यभिन्नानां
मिति मृत्तमन्नद्वयं मय यत् आह — ज्ञायमानं सामान्यमित्यादि ।
धर्तमानकालिकं यज्ज्ञानं न ह्यज्ञानविषयीभूतं सामान्यं ज्ञायमानं
सामान्यम् इत्युच्यते एवमयं वर्तमानकालीनज्ञानविषयीभूतं लिङ्गं
(हतुः) 'ज्ञायमानलिङ्गं भवति ।

एवाऽन नव्यात् सिद्धान्त — गहि प्रविद्यादि परमाणुना भेद-
का विशेषपक्षाय अपितु विशयस्य ज्ञान भेदकम् एवमेव ज्ञायमान-
सामान्य न प्रत्यासत्ति (अलाकिकसन्निकर्ष) किन्तु सामान्यज्ञान-
मात्र सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति इत्य ज्ञायमान लिङ्ग नानुमिति
कारणम् प्रत्युत लिङ्गज्ञानमात्र मनुमितिहेतु एवञ्च सर्वमत्र मूल
एव स्फुगीभविष्यति ।

प्रार्थनास्तु—परमाणु परिमाणमपि विषयविधया योगि
प्रत्यक्षे कारणमाचक्षते । तद्वदेव 'परमाणु अणुपरिमाणान्
इत्याकारकज्ञानात्तर मयं परमाण्वोऽणुपरिमाणप्र-त इत्याकार
कमूर्त्ताकिक परमाणुपरिमाणविषयक प्रत्यक्ष सामान्यज्ञानाप्रत्या
प्त्या जायते एतादृशाक्षाकिकसम्यग्दर्शनात् परमाणुपरिमाणमपि
कारणम् ।

किञ्च 'परमाणुद्रव्यमणुपरिमाणात् इत्याकारानुमितौ अणु
परिमारास्यापि हेतुमात्रं स्पष्टं पश्येति कुरीदुर्निति । एवमथ ग्रन्था
अन्यानगिन्यानन्तमाश्रित्यैव विश्वनाथन प्रपञ्चित इति ध्येयम् ।

आत्ममानसेति— ज्ञानज्ञानद्वय, इच्छावानद्वय, सुखद्वय, दुःखद्वय
मित्याकारक आत्मना मानसप्रत्यक्षे आत्मनिष्ठपरममहत्परिमाणस्य
कारणमायाऽस्ति यतो द्रव्यीयलौकिकव्यवचरानि समवायेन महत्त्वं
कारणमिति नियमः तस्मादात्मनिष्ठ परममहत्परिमाणं विहाय
आकारादनिष्ठ परममहत्परिमणः कारणानाद्यस्मिन् विद्यमानः ।

तस्यापीति—आत्ममहत्त्वपरिमाणस्यापीत्यर्थः । न कारणत्व-

मिति—नदपि कारणताधर्मगन्धमिति—आचार्याणां प्रसस्तपादव्या-
ख्यां कुर्वतामुद्यनाचार्याणां किरणतावर्जप्रत्यक्ष इति शेषः आचार्यो मत-
मिन्यन्ये दृश्ये । अर्थान् 'आदिग्रहणात्परममहत्त्वं गृह्यते' इति घटता-
माचार्याणां मते आत्मनिष्ठपरममहत्त्वपरिमाणमपि कारणताधर्मगन्ध-
मिति केचित् । नदेतत्प्रगडयति तन्नेति । ज्ञानातिरिक्तमिति—ज्ञान-
म्प्रति तु आत्मवृत्तिपरममहत्त्वपरिमाण कारणं ज्ञानभिन्नम्प्रति न
कारणमित्याचार्याणामाशय इति सिद्धान्तानुयायिन इत्यर्थः ।

ननु कारणत्वं किम् ? अत आह—

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ । १७ ॥

पञ्चदशम्यां कारिकायां कारणत्वमुदाहरित्युक्तम्, तत्र किं
कारणत्वमित्यपेक्षायां कारणत्वं लक्ष्यते—(परममूलं) अन्यथा-
सिद्धिशून्यस्येति । अत्र निष्ठया प्रष्टव्यं अर्थः, एवमयथाभवति—
अन्यथासिद्धिशून्यनिष्ठा या नियता=प्रत्यक्षमाविनी पूर्ववर्तिता=का-
र्यान्वयव्यवर्तिता पूर्ववर्तिता कार्याधिकरणवृत्तिना नदेव कारणत्वम् ।
पूर्ववर्तिताभावः पूर्ववर्तिता, सा च कदाचिदागत रासभावाप्यस्ति
इति तत्रातिव्याप्त्याख्याय नियतेति । नियतपूर्ववर्तिता दण्डव्या-
दावाप्यस्ति दण्डव्यादिरपि नियमत घटादिकार्यपूर्ववर्तिता दण्डव्य-
कारणलक्षणप्रसङ्गो मायूह अत आह अन्यथासिद्धिशून्यस्येति
एवञ्च सन्नन्यथाभिज्ञाननियतपूर्ववृत्तिन्यं कारणत्वं, यथा घटम्प्रति

इष्टं कारणम् इति *निर्गलिताऽये । नद्विभजते—तस्येति । तस्य
कारणत्वस्य । त्रैविध्यमिति—तिग्नोविधा अस्येति त्रिविवं तस्य
भावः त्रैविध्यं त्रिविधत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणादित्वात् अथ । स्पष्टमन्यत्र
यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् १८
तत्रेति । समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं
द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः ।

यत्समवेतमिति—यस्मिन् समवेतं समवायसम्बन्धेन घट्टमानं
सत् कार्यं १० भवति ज्ञायते तत्समवायिजनकं समवायिकारणं
ज्ञेयम् । 'समवायसम्बन्धेन कार्यद्वयं समवायिकारणत्वमिति फलि-
तम् । यथा तन्मयं पटस्य, तन्तुषु समवायेनैव पटस्योत्पत्तेः ।

असमवायिकारणं लक्षयति परममूलं तत्रासन्नमिति । तत्र
समवायिकारणे आसन्नं सांनिहितं कारणमसमवायिकारणं द्वितीय
कारणमित्यर्थः । तृतीयं कारणं लक्षयति आभ्यामिति ।

अयमर्थः—त्रिविधमसमवायिकारणम् । कार्येण सहैकस्मि-
न्नेव समवेतं समवायसम्बन्धेन घट्टमानं सत् यत्कारणं तदेकमस-
मवायिकारणम्, यथा तन्तुसंयोगे पटस्य । अत्र कार्यं पटः तेन
सह एकस्मिन् तन्तो समवेतं समवायसम्बन्धेन घट्टमानं सत्
पटोत्पत्त्यर्थमिति तन्तुसंयोगात् एक कारणमसमवायिकारणम् ।
तन्तुसंयोगे आसन्नं सांनिहितं कारणमिति त्रिविधमिति नियमः
१८ ।

* इष्टं न्यायनद्वयमासीदिति तस्मै—अनन्यथा मिदं कार्यं यथा हृतं प्रा-
कषणं तद्वद्वेन कार्यधिकरणवृत्त्यानामवशात् तद्वद्वेन तद्वद्वेन तद्वद्वेन तद्वद्वेन
प्राप्तं निरूपयन्त्यम् ।

१० अनेकार्थं घट्टन इति स्पष्टं यम् ।

कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सद् यत् कारणं तदपरमस-
मवायिकारणम्, यथा-तन्तुरूपं पटगतरूपम् । अत्र पटगतरूपं प्रति
कारणं (समवायिकारणं) पटः तेन सह एकस्मिन्नर्थे तन्तुरूपेऽर्थे
समवेतं समवायसम्बन्धेन वर्तमानं मर्त्यं तन्तुरूपं, गुणगुणिनो
समवायात् ताः यत् तन्तुरूपं तत् पटरूपमिति * कारणं विद्यते
तदव्यसमवायिकारणमेव ।

पञ्च 'तत्रासत्त्वमितिपदेन समवायिकारणादावतिव्याप्तिर्वा-
रिता । पटसमवायिकारणं तन्तौ समवेतं यत्तन्तुत्वं तत्राति-
व्याप्तिवारणाय जनकत्वमिन्पुक्तम्, तन्तुत्वं हि दृग्दृग्वादिचक्षुःस्थ-
सिद्धमिति न कारणमितिभावः ।

अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटसमवायिकारणत्वं
स्यात् । एवं वेगादीनामभिधानाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् ।
एवं ज्ञानादिकमपीच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात् । तथापि पट-
समवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम् । तुरीतन्तु-
संयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव । एवं
वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति, तत्तत्का-
र्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्विभक्त्यं न देयम् । आत्मविशेष-
गुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विभक्त्यं
सामान्यलक्षणे देयमेव ।

मुक्तावल्याम्-अत्र यद्यपीत्यनेन आक्षिपन्ति । तुरीतन्त्विति-
अयमर्थः — यस्य संयोगः स संयोगस्य प्रतियोगो, यस्मिन् संयोग-
संयोगस्यानुयोगातिनियमः । अनेन तुरीतन्तुसंयोगोऽपि अनुयो-
गितामस्यन्तं तन्तुसमवेतं पटरूपकार्यजनकश्चेति कथिता समवा-

विकारणालक्षणलक्ष्य एव, तस्मादयं (तुरीतन्तुसंयोग) अपि तन्तुद्वयसंयोगवत् पटकार्यं प्रत्यक्षसमवायिकारणं मन्तव्यः ।

एवं वेगादीनामिति—वेगः संस्कारभेदः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः द्वितीयपतननाद्यसमवायिकारणम्, आदिना स्पर्शग्रहः ।
अभिधातादीति—यं संयोगः शब्दस्य निमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगोऽभिधात इत्युच्यते । आदिना नोद्गतपरिग्रहः । येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यच्च न शब्दस्य निमित्तकारणं स संयोगविशेषो नोद्गतमिति ग्राह्यं । एवं वेगोऽभिधाताप्यसंयोगस्यासमवायिकारणं स्यात् स्पर्शश्च नोद्गताप्यसंयोगस्यासमवायिकारणं स्यात् ।

एवं ज्ञानादिकर्मणीति—ज्ञानमात्रमशुणः आदिना इच्छापरिग्रहः । ततश्चायमर्थः सम्प्रयते ज्ञाननिष्ठायाः, इच्छा च प्रवृत्तेः असमवायिकारणं स्यात् । तल्लक्षणस्य नत्र तत्र घटितत्वात् ।

समाधत्ते तथापीति । तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगमिश्रत्वे सति पटकारणं पटसमवायिकारणम्, एवं कपालसमवेतत्वे सति चक्रकपालसंयोगमिश्रत्वे सति यद् घटकारणं तद् घटासमवायिकारणम्, यच्च काष्ठखण्डसमवेतत्वे सति यन्त्रकाष्ठखण्डसंयोगमिश्रत्वे सति यत् काष्ठपुत्तलिकाकारणं तत् काष्ठपुत्तलिकाया असमवायिकारणम् इति विविधैः सामवायिकारणालक्षणैः धत्तव्यमित्यर्थः ।

इदमुक्तं भवति—अन्येऽकार्यस्यासमवायिकारणालक्षणे निमित्तकारणसमवायिकारणयोरेव परस्परं संयोगः न द्विग्न्यनिवृत्तः कर्तव्यः ।

अथ केचिच्छङ्कन्तः—यदि तुरीतन्तुसंयोगः पटसमवायिकारणं स्यात्कोदाह इति ?

अपरे समादधते—‘असमवायिकारणत्वात् कार्यनाश’ इति सिद्धान्तः, तद्यदि तुरीतन्तुसंयोगः पटस्य असमवायिकारणः स्यात्क्रियेन तदा तुरीतन्तुसंयोगनाशः सति पटेन नष्टये, नष्टये दृश्यते, तस्मात्प्रदर्शितरतया पटस्य असमवायिकारणत्वज्ञे ‘नष्टिन्नत्व’ निवेशः कर्तव्यः एव ।

सम्प्रति तद्विध्वनित्वेन व्यर्थं मन्यमान आह तुरीतन्तुसंयोगस्त्विति । वेगस्फण्डादीति—वगज-वक्रियादित्यर्थः । सिष्टं स्पष्टम् ।

आत्मविशेषगुणानामिति—आत्मनो विशेषगुणाः ज्ञानेच्छाद्या वृथापीति—कमपि ज्ञस्य भावप्रतीत्यर्थः । सामान्यलक्षणे असमवायिकारणसामान्यलक्षणः ।

इदमत्राकुरुम्—आत्मना ज्ञानात्मकविशेषगुणास्त्विति आत्मनः स्वयोगस्य असमवायिकारणत्वात् अवश्यमेवित्या, एव ज्ञानस्त्विति क्लृप्तकारणभावात् आत्मनः स्वयोगः एवेच्छादिविशेषगुणास्त्विति असमवायिकारणमिति निर्वादे सति ज्ञानेच्छाद्यात्मविशेषगुणानां परस्परमसमवायिकारणमावश्यकारे निष्फलः । इत्यर्थः ‘आत्मविशेषगुणभिन्नत्वे सति समवायिकारणत्वात् सत्तत्त्वात् कारणमसमवायिकारणमित्यसमवायिकारणस्य सामान्यलक्षणमुक्तम् । आत्मविशेषगुणभिन्नत्वनिर्वादे ज्ञानादीनामिच्छादीनां प्रति, परामर्शस्य चानुमितिस्त्विति नाऽसमवायिकारणत्वमिति बाध्यम् ।

अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यकारणप्रत्यासन्ना कार्यकारणप्रत्यासन्ना च । आद्यं यथा । घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणम् । तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगाद्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति ।

अत्रेति—अस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । समवायिकारणे समवायिकारणरूपे अधिकरणे । प्रत्यासन्नं कार्येण महासमवायिकारणस्य

सामानाधिकरण्यम् । कार्यकारणप्रत्यासत्त्या कारणेण महैकाधिकरण-
सम्बन्धेन । कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणेण महैकाधिकरण-
सम्बन्धेन । केनच उदाहरति—आद्यं यथेति । कपालमयोगादिक-
मिति—कपालद्वयसंयोगादिरित्यर्थः । एकस्मिन् कपाल इति—कपा-
लात्मके एकस्मिन्नधिकरणे एकार्थममेवतत्वं सम्बन्धः कपालसंयो-
गस्येत्यतोऽसौ प्रथमसमवायिकारणस्योदाहरणम्, एवमेव तन्तु-
संयोगादावपि योजनीयम् ।

द्वितीयं यथा । घटरूपं प्रति कपालरूपसमवायिका-
रणम् । तत्र स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटः तेन मह
कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति ।

द्वितीयमुदाहरति—द्वितीयं यथेति । तत्रेति—घटरूपमिति
कारणीभूतेन घटेन सह एकस्मिन् कपालात्मकेऽधिकरणे रूपस्य
'एकार्थसमवेतत्वं सम्बन्ध' इति द्वितीयासमवायिकारणस्योदाहर-
णम् एवमेव घटरूपं प्रति तन्तु-रूपादावपि उदाहार्यम् ।

तथा च कचिन्समवायसम्बन्धेन कचिन्स्वममवायिसम-
वायसंबन्धेनेति फलितोऽर्थः । इत्थं च कार्यकारणकारणकार्या-
न्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासत्तं कारणं ज्ञानादि-
भिन्नमममवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् । आभ्यां
समवायिकारणाममवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं
निमित्तकारणमित्यर्थः । १८ ।

असमवायिकारणनाया नियामकं सम्बन्धद्वयं फलितरीत्या
दर्शयति—तथाचेति । अस्यायमर्थः—घटमिति य. कपालमयोगो-
ऽसमवायिकारणं तद्विधाय। कारणनाया नियामकः सम्बन्धः सम-

वायः सयोगस्य गुणश्चात् कपालस्य च द्रव्यत्वात् गुणगुणिनोश्च
समवायात्, घटरूपं प्रति यत् कपालरूपमसमवायिकारणं तन्निष्ठायाः
कारणतायां नियामकं सम्बन्धः स्यसमवायिसमवायसम्बन्धः ।
अत्र एव पदेन कपालरूपस्य ग्रहणम् तस्य समवायी कपाल
एव, तस्मिन् कपाले समवाय घटस्याप्यस्ति अर्थात् कपालात्मके
समवायिकारणं घटः समवेतो वर्तते, एव स्यसमवायिसमवेतत्व-
सम्बन्धेन कपालरूपं घटं नीत्वा घटरूपमिति तद् असमवायिकारणं
भवेत्यर्थः ।

असमवायिकारणस्य स्वयमेव निष्कृष्टं लक्षणं वस्तुमाह—
इत्थञ्चेति । निमित्तकारणलक्षणं दर्शयति—आभ्यां परमिति ।
यथा घटमिति दण्डादिकं, घटमिति तुगावमादिकम् । सूत्रबोधेता
नल्लिका तुरी, घाघदण्डा वेदा यत्र तुगा निधाय उभयतः मृषसन्ता-
नापरि व्यापार्यते ।

इदानीमन्यथासिद्धमेव किञ्चित् पदार्थानामत आह—

कारणलक्षणं अन्यथा निर्दिष्टं एव मुक्तं तत्र भवति जिज्ञासा
किमन्यथासिद्धत्वं कतिविधं तदिति तच्छान्त्यं इदानीमित्यादि-
ग्रन्थमुपन्यस्यति ।

येन सह पूर्वभावः ।

यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते
तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं प्रति दण्ड-
त्वमिति ।

यत्कार्यमिति यद्वर्मावच्छिन्नं कार्यं प्रति यस्य=कारणत्वेना-
भिमतस्य दण्डत्वाद् पूर्ववृत्तिता-पूर्वभावः येन रूपेण-दण्डत्वा-
दिना सहैव गृह्यते=ज्ञायते तत्कार्यं प्रति घटत्वादि वर्मावच्छिन्न-
घटादिकार्यं प्रति तद्रूप=कारणत्वावच्छिन्नं दण्डत्वादि अन्यथासि-

इमित्यर्थः । कारताद्यच्छेदकधर्मत्वं प्रथममन्यथासिद्धमिति फलितम् ।
यथाघटं प्रति दण्ड कारण, कारणता दण्डनिष्ठा, नदवच्छेदको दमो
दण्डान्वमिति तदन्यथासिद्धम् ।

कारणमादाय वा यस्य ।

द्वितीयमन्यथासिद्धमाह । कारणमिति । यस्य स्वा-
तन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु कारणमादायैवान्वयव्यति-
रेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ॥

यस्येति—यस्य स्वात्मना कार्यं प्रति पूर्वभावो न भवेत् किन्तु
स्वकारणो गृहीत्वैव पूर्वभावः स्यात् सोऽप्यन्यथासिद्धः, कारणं सप्त
वेनविशेषगुणार्थं द्वितीयमन्यथासिद्धमित्यर्थः, अक्षरायैस्तु—यस्य=
स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकगृह्यस्य स्वातन्त्र्येण = स्वकारणनिरपेक्षतया
अन्यव्यतिरेकौ = स्वाधिकरणं कार्यसामान्यं, स्वाभावाधि-
करणं कार्योत्तरं व्यतिरेकः तौ न स्तः = न स्यातां किन्तु कारण =
स्वकारणमादाय = गृहीत्वैव तौ शोयेते तद् द्वितीयमन्यथासिद्धम् ।
यथा दण्डरूपम्, दण्डरूपस्य घटं प्रति न स्वतन्त्रतया पूर्वभावः
किन्तु दण्डस्य पूर्वभावं गृहीत्वैव दण्डरूपस्यापि घटं प्रति पूर्वभावो
गृह्येते नो दण्डरूपं घटोऽप्येव पूर्वक्षणे मदपि अन्यथासिद्धमेव ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे जाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् १६

तृतीयमाह । अन्यं प्रतीतिः । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तन्कार्यं
प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य । तस्य हि
घटादिकं प्रति कारणान्प्रमाणाश्रयत्वेनैव स्यात् । आकाशत्वं हि
शब्दमपवायिकारणत्वम् । एवं च तस्य शब्दं प्रति जनकत्वं
गृहीत्वा घटादिकं प्रति जनकत्वं च गृह्यन्तरेण गृह्येते ॥

ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिरिति चेत्, पञ्चमीति गृहाण । नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्कयत्तादिकं विशेषपदार्थो वेति ॥

तृतीयमन्यथासिद्धं दर्शयति—तृतीयमाहति । अन्य प्रति = प्रकृतघटादिकार्यमित्य प्रति पूर्ववृत्तित्वात्=पूर्वभाव गृहीत्वैवत्यर्थः ।

अन्यकारणान्न गृहीतकारणत्वात् तृतीयमन्यथासिद्धम् । एतदुदाहरणेन स्पर्शकरानि—यथेति । स्वप्नमन्यत् । गङ्गा—नन्विती । माभूद् आकाश शब्दस्य समवायिकारणं किन्तु शब्दाश्रय एवेति कुत आकाशस्यान्यथासिद्धतानि गङ्गाकर्तृराशयः । समाधत्त—पञ्चमीति । अनुपद घट्यमाण पञ्चममन्यथासिद्धमित्यर्थः । यादे आकाश शब्दसमवायिकारणमिति लक्षणं परिचय्य शब्दाश्रय इत्ये तत् स्पर्शप्रियत भवता तदपि तस्यान्यथासिद्धत्वमत्र अवश्यतिष्ठत्पूर्वभावयेन कारणात् कायमन्मत्र तद्विश्व सर्वमन्यथासिद्धमपि समाधानुरागः । क रणुत्तममङ्गनं यद्व्यति । आकाशनिष्ठकारणताया अपरच्छेदकनिष्ठाया गङ्गा—नन्विती । उत्तरयति—कयत्तादिकमिति । क ककाराद्यत्र (समवायव) अस्मिन्निति कयत्तत्वात् कयत्तम् आदिना गयत्तादि परिग्रहः । गौहि निरन्तरिज्ञा काचित् कारणत निनियमन आकाशायममवायिक रणताया कयत्त गयत्तमि याद्यवच्छेदकं ज्ञानादि । कयत्तादनामवच्छेदकत्वं गौरवम्, अथात् गङ्गा यमाता कारणतावच्छेदकतायां यत्तत्वात् गौरव भविष्यति त्रिनिगमनात्परहस्य यम्पन्मादात् विशेषपदार्थोवेति । विशेषण पदार्थ एव शब्दमिति आशय निष्ठकारणताया अवच्छेदक (इतरेभ्यो व्याप्येव) इति न त दापः ।

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते

. चतुर्थमन्यथासिद्धमाह । जनकं प्रतीति । यत्कार्य-
जनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वेव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा कुलालपितुर्घटं
प्रति । तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वे एवान्यथा-
सिद्धिः । कुलालत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः, कुलालपात्रस्य घटं
प्रति जनकत्वात् ॥

चतुर्थमन्यथासिद्धं दर्शयति—जनकं प्रतीति । यस्य यत्कार्यं,
जनकं प्रति पूर्ववृत्तितां=पूर्वभाव अपरिहाय=अगृहीत्या पूर्वभावो न
गृह्यते अपितु गृहीत्वेव पूर्वभावो गृह्यत तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-
सिद्धत्वम् । एककार्यं प्रति गृहीतपूर्ववृत्तिर्ध. कार्यान्तरं प्रत्यपि पूर्व-
वृत्तिनया गृह्यते तच्चतुर्थमन्यथासिद्धमिति प्रघटकार्यं, कालिकसम्ब-
न्धाच्चकिल्लकारणत्वं चतुर्थं तदिति तु नारपयं । यथा—कुलालपितु-
र्घटकार्यजनकं कुलालं प्रति पूर्वभावमज्ञात्या घटं प्रति पूर्वभावो न
गृह्यते अतो घटप्रति कुलालपिता कुलालपितृत्वेन रूपेण अन्यथा-
सिद्धश्चतुर्थः । कुलालत्वेनेत्यादिप्रत्यस्तु निगदेनेव व्याख्यात ।

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः २०

पञ्चममन्यथासिद्धमाह । अतिरिक्तमिति भवश्यकवृत्त-
नियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसमवे नञ्जिन्नमन्यथासिद्धमिन्यर्थः ।
अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम् अनङ्गद्रव्यवच्चमन्यथासिद्धम् ।
नर हि महत्त्वमवश्यं वन्द्यं तेनानिङ्गद्रव्यवच्चमन्यथासिद्धम् । नच
वैपरीन्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्, महत्त्वत्वजानेः कारण-)
नायच्छेदकत्वं लाघवात् ॥ १९ ॥ २० ॥

पञ्चममन्ययामिदं दर्शयति-अतिरिक्तमितीति । अथ नियतः= व्यापकः, आवश्यकः=यदन्तरं कार्यमिदं नैव जायते नियतश्चासा-
धावश्यक पूर्वभावी चेति कर्मधारय नस्य नियतावश्यकपूर्वभा-
विनः, अस्यैव कारिकाव्यपदेश्याभेदात्—अवश्यवत्तुनियतपूर्व-
वृत्तिर्न इति । ततश्च द् अतिरिक्तं मिश्रं सर्वमपि अन्यथासिद्धमेव ।
नियतावश्यकपूर्वभाविभिन्नं यत्स पञ्चमोऽन्यथासिद्ध इति, इदमेवा-
न्ययामिदस्य सामान्यं लक्षणम्, अनेनैव गतार्थत्वे इतरेषां प्रपञ्चः
सिद्ध्युद्दिष्टव्यार्थः । यथा रासभः, यद्व्यक्तिं (घट) प्रति रासभस्य
पूर्वभावोऽस्ति तत्रापि सिद्धकारणभावेद्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्त्ये-
व सिद्धमर्थोऽन्तः देवादागतो रासभो घटोत्पत्तेः पूर्वक्षणे विद्यमानो-
ऽपि अन्यथासिद्ध एव । यावद्व्यक्त्ये प्रति दण्डादीनां कारण-
ताया व्यापकत्वादितिभावः ।

अत्र अन्यथासिद्धसामान्यलक्षणे यदि 'नियत' इतिपदं न
धीयते तदा रासभे, आवश्यकेति नोच्येत तदा आकारो, पूर्वभावीति
न निवेद्येत तदा अस्मिन् (तद्व्यक्त्यादिव्यक्तौ) अनिव्याप्ति स्याद्
अतस्त्वत्तद्व्यक्त्याय तत्तत्पदनिवेशः ।

एवञ्च 'अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यानियतपूर्ववृत्तित्वं
कारणत्वं' मिति कारणसामान्यलक्षणं फलितम् । अत्र कारणसा-
मान्यलक्षणं अनियतरासनादिवारणाय नियतपदम् । कार्यवारणाय
पूर्वेतिपदम् ।

पञ्चममन्ययामिदं नैव सर्वेषां गतार्थतां स्पष्टयितुमाह—अत-
एवेति । अनेकद्रव्यत्वं=अनेकद्रव्यसमवेतत्वं अणुपरिमणवद्द्र-
व्यमिदं द्रव्यत्वमिति यावत्, प्रत्यक्षे महत्त्वमवश्यं क्लृप्तम्, इति चेन्न
प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

यदुक्तमिति समाधानमन्यमाह—नचेति अत्र अनेकद्रव्यत्व-

मेष प्रत्यक्षं कारणमास्त्वा महत्त्वमन्यथाभिरु म्यादू गर्कायपध्मानि
काया युक्तेरभावादिति पुर्यपक्ष ।

अनेकद्रव्यस्य चेतुः प्रत्यक्षे कारणं न तनेकद्रव्यस्यैव कारणं
 नावच्छेदकं भविष्यति महत्त्वस्य कारणस्य तु महत्त्वस्य कारणता-
 यच्छेदकं लघुत्वमेव तेन कारणातावच्छेदकस्य परिहरितं साध्यमेव
 महत्त्वस्य कारणस्ये अनेकद्रव्यस्यैव चान्यथामिदं गमक-
 (चिनिगमक, एकीयपक्षतासाधकं) मिनिममस्तोत्तरप्रत्ययार्थः ।

नद्यास्तु—लघुनियतपूर्ववर्तिनः तत्र कार्यमममे नद्विप्र-
मन्यथासिद्धमि यनुर्गनरुल्लङ्घन एकविधमेवाभ्यध्यामिकमाद्यधने
इतरे प्रकारा सिध्युद्धिरेतयायां अन्तःपाटु नन प्रकारभेद प्राचा-
मेवेष्ट इतिभिन्नम् ।

इदन्तु योऽयम्—प्रिविधं ज्ञाप्य भवति गरीरज्जनम, उपस्थिति
कृतम्, सम्बन्धवत्प्रति । नत्र प्रत्यक्षप्रत्यये कद्रूपारथापेक्षया मह-
त्त्वस्य कारणतायां शरतरहित साध्यम् । गन्धश्च प्रति रूपप्रागभावा-
पेक्षया गन्धप्रागभावस्य कारणत्वे उपस्थितिरुक्त साध्यम्, गन्धस्य
प्रतियोगिनं रूपापेक्षया शीघ्रमुपस्थिते । घटश्च प्रति दग्धद्वन्द्वदृष्ट्या-
पेक्षया दग्धादेः कारणत्वं सम्बन्धवत् साध्यम्, दग्धस्य सयोग-
सम्बन्ध प्रथममुपस्थिते दग्धद्वन्वादीनान्तु स्वस्वमाद्यिदग्धद्वन्द्वयोग
पङ्क्तिराशुरुभूतेषु ।

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शिम २१

-तृतीयं तु भवेद्वधोम कुलालजनकोऽपरः

पञ्चमोऽरासभादिः स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ २२

शस्त्रभादिरिति । यत्रापि यत्किञ्चिदव्यक्तिं प्रति
शस्त्रस्य नियतपूर्ववर्तित्वमस्ति, तथापि घटजातीयं प्रति सिद्ध-

कारणभार्वर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि संभवे रामभोजन्यथासिद्ध
इति भावः । एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये
पञ्चमोजन्यथामिद्ध आवश्यकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् ।
तथाहि । दण्डादिभिरवश्यकतुम्नियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे
दण्डत्वादिकमन्यथामिद्धम् । नच वैपरीन्ये किं विनिगमक-
मिति वाच्यम्, दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः
संबन्धत्वकल्पने गौरवान् । एवं न्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं
संभवतीति ॥ २१ ॥ २० ॥

अन्यथामिद्धानां क्रमेण उदाहरणानि परममूल एत इति ।
रामभाटिरिति—रामभो गर्दभ । आदिना शकटादिपरिग्रहः, यद्यपी-
त्यादिः सर्वाग्रन्थ विगतिकारिकाया मुक्ताधलीप्रभयैव प्रकाशितार्थो
वेदितव्य इति कृत विष्टपिष्टया ।

कारणान्यथामिद्धे इदमपरमप्यनुसंधयम्—सामान्यतः कारण-
द्विविधं साधारणमसाधारणञ्चेति । कार्यमानम्प्रति यत्कारणं तत्सा-
धारणं यथा दिङ्मानादृष्टादि । कार्यविशेषम्प्रति यत्कारणं तदसाधा-
रणं यथा घटम्प्रति मन्त्रादि, यथा वा घटम्प्रति कपाळादि । अन्यो-
ऽपि विशेषः यदेका कारणताममुदायविधान्ता यथा घटम्प्रति दण्डा-
दिनिष्ठा कारणता । इयमेव 'दण्डवत्क्रादिन्यायेन कारणता' इत्युच्यते
दण्डादिष्वन्यतमाभावे घटानुत्पत्तेः, एका च प्रत्येकविधान्ता यथा
वह्निम्प्रति, तृणाग्निमग्निसंयोगनिष्ठा कारणता, इयमेव तृणाग्नि-
मग्निन्यायेन कारणता अर्थात् तृणादिष्वन्यतमापि वह्निरुत्पत्तेः ।

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्येवेति विज्ञेयम्

साधर्म्यप्रसङ्गात्पुनस्तद्व्याह—परममूलं समवायिकारण-
त्वमिति । मुक्ताधल्यां 'समवायीति स्पष्ट' मिश्रयुक्तम् । एव शब्दो-

अध्यायार्थक तेन समवायिकारणं द्रव्यमात्रस्यैव साधर्म्यमित्युक्तं
भवति ।

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् २३

गुणकमेति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां
वैधर्म्यं नतु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र, तात्पर्यम् । अथवा
असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । तेन ज्ञाना-
दीनामसमवायिकारणत्वविरेहोऽपि न क्षतिः ॥ २३ ॥

मूले असमवायिकारण गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्युक्तं, परं
तत्र युक्तम् अतमविद्येऽगुणं न कस्यापि असमवायिकारणं तस्मा-
ज्ज्ञानादिविद्येऽगुणोऽप्यस्याति, स्यात् (इति समवायिकारणलक्षणा-
मसद्वै मायुक्तम्) अतो मूलस्यैव वैधर्म्यपरतया योजयति—
असमवायिकारणत्वमिति ।

साधर्म्यविषयश्चापि यथा नाव्याभिर्दोषः तथा 'जातिघटित'
'साधर्म्यमाह-अथवेति । असमवायं - असमवायिकारणं गुणं कर्मणि
या वृत्तिर्यस्याः सा सत्ताभिन्ना जातिः सत्ताया व्याख्या अपराजातिः
गुणत्वकर्मत्वरूपा तादृशजातिमत्त्वं विवक्षितं गुणकर्मणोः साधर्म्यम् ।
गुणत्व जातिस्तु (असमवायिकारणतागुण्येऽपि) ज्ञानादिषु गुणेषु
धत्तेति इति नाव्याभिर्दोषगन्वोऽपि इत्याभिप्रायेण साचष्टे—
तेनैत्यादि ।

असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वम्, अस्य पद-
कृत्यमित्यर्थेयम्—यादे 'सत्ताभिन्नजातिमत्त्वं' मित्येवोच्येत तदा
द्रव्येऽतिव्याप्तिः द्रव्यमपि सत्ताभिन्नद्रव्यत्वजातिमत् नत्रानिव्याप्ति-
धारणाय 'असमवायिकारणवृत्ती' त्युक्तम् द्रव्यत्र जातिनोऽसमवायि-
कारणवृत्तिः किन्तु समवायिकारणवृत्तिः । यत्र तत्रैवानिव्याप्तिनि-
वृत्तये 'सत्ताभिन्ने' त्युक्तम् । द्रव्यगुणान्यनस्त्वमादाय तत्रैवानिव्याप्ति-
परामर्शाय 'जाती' त्युक्तम् ।

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते

‘नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आश्रितत्वं तु ममत्वायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वम् । विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ।

परममूलं इहेति—इह सप्तपदार्थमध्ये । नित्यद्रव्येभ्य इति । श्रुत्यन्यन्तजोधायूनां परमाण्व आकाशादि पञ्चकश्चेति न च नित्यद्रव्याणि । तेभ्योऽन्यत्र तानि विहाय इत्यर्थः । आश्रितत्वमिति—अनित्यद्रव्याणां गुणादीनाञ्च आश्रितत्वं साधर्म्यम् । उक्तञ्च प्रयस्ते—‘द्रव्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ।

मनु—कालिकसम्बन्धेन नित्यद्रव्याण्यपि वृत्तिमन्ति तत्कर्षणानि विहायेत्युक्तमितीमां षड्भूतं परमाण्वक्षेप आह—आश्रितत्वमिति । सर्वाधारतानियामककालिकविशेषणतादिसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिमस्य नित्यद्रव्येतराणां साधर्म्यमित्यर्थः ।

अयमात्रः—कालो देशश्च (दिक्च) एतौ सर्वेषां विशेषणानामसम्बन्धेनाधारभूतौ एतद्व्यतिरिक्तसम्बन्ध सर्वस्य सर्वत्र वर्तते, कालद्वारको यः सम्बन्धः स स्वाधिकरणकालवृत्तित्वमिति शिङ्गारको यः सम्बन्धः स स्वाधिकरणदेशवृत्तित्वमिति च यथाक्रममुच्यते । तेन नित्यानि द्रव्याणि यत्रपि उक्तोभयसम्बन्धेन वृत्तिमन्ति प्रतीयन्ते पर वस्तुतस्तथा न मन्ति, यत ममत्वाय सयोगश्चेति तावत् सम्बन्धो मुख्यतया वृत्तिनियामकत्वेनात्र ‘आश्रितत्वं’ पदेन ममत्वायमयागान्यनसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविचक्षायां न कालिकदेशिकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमुच्यते इति सर्वं हृदि कृत्वा आह—‘अश्रितत्वं’ मित्यादिभ्यो वृत्ते’ रित्यन्तम् ।

इदानीं द्रव्यमयं विनिष्पद्य माधर्म्यं वस्तुमाश्रितं-- ।

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वगुणयोगिता २४

क्षित्यादीनापिति । तु यत् द्रव्याभ्रमाधर्म्यमकरणभे-
दक । क्षित्यादीनां सर्वेषां द्रव्यत्वगुणयोगिता माधर्म्यमित्यर्थः ।

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च
परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी २५

पृथिव्यपेक्षेनोवायुमनसा परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं क्षिया
वत्त्वं वेगवत्त्वं च साधर्म्यम् । नच यत्र घटादीं परत्वमपरत्वं
वा नोत्पन्नं तत्राख्याप्तिरिति धात्वेन, परत्वादिसमानाधिकर-
णद्रव्यत्वव्याप्यजातिपरत्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्ट
परिमाणवत्त्वं, तच्च तेषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्य
पकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत् कर्मवत्त्वं । कर्मसमानाधिकरणद्रव्य-
त्वव्याप्यजातिपरत्व, वेगवत्त्वं वेगवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजाति
परत्व च बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

निवृत्तस्य साधर्म्यस्य भव्यातिमात्रद्वयं निरस्यति—‘तच्च’
इत्यारभ्य ‘विनिश्चितत्वात् इत्यन्तं ग्रन्थतः । अयमर्थः—द्विविधं पर-
त्वापरत्वं दिक्कृत कालकृते चेति गुणप्रस्तावः स्फुटभाविष्यति । तत्र
दिक्कृतयोस्तथा इदमस्मात्सन्निवृत्त इत्यपेक्षाबुद्धिहनु । अयं
मस्मात् कनिष्ठ (अन्तर्गतः खसम्भूतः) अयमम्मा-ज्यष्ट (बहु-
तरकालसम्भूतः) इत्यपेक्षाबुद्धि-कालगतयोस्तथाहनु पर-यत्र-
घटादिपदार्थे इयं बुद्धिर्नो पत्रा (यत्रय बुद्धि-घटादिपदार्थे तद्विषयी-
क्रान्तिः) मद्वा तत्र परत्वापरत्वयोग्यतादाहवगमिन्ना साधर्म्ये लक्षण

स्येति शङ्का कर्तुं शक्यं । परत्वादीति—परत्वादिसमानाधिकरणा-
 यत्र परत्वापरत्वे यदा कदाचिद्व्यवहृतं तस्मिन्नेवाधिकरणां घटमाना
 या द्रव्यत्वस्य साक्षाद्द्रव्याप्या जाति पृथिवीत्यत्र तेजस्त्वमित्यादि,
 सादृशजानिमित्तं विधातुं 'परत्वापरत्ववत्त्व'पदेन 'इति' नाव्या-
 सिर्धत्तादौ, यत्र तादृशापेक्षाबुद्ध्या अत्रिपयोक्तव्यमात्रेणैव घटोदौ
 पृथिवीत्यादिजानिर्धत्तं पय ।

आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणान्तम् । तत्रैव
 सत्तामादाय अनिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्या-
 प्यत्वं नाम द्रव्यस्यापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वं (अपरजातित्वं) मित्यर्थः ।
 मूर्च्छन्त्य निर्वक्ति—मूर्च्छत्वमिति ।

अपकृष्टेति—परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमित्यर्थं तेन परमायधा-
 दौ नाव्याप्तिः । नव्यास्तु—क्रियाजनकतावच्छेदको जातिविशेषो
 मूर्च्छन्त्यमित्याहुः । इयत्तापरिच्छिन्नपरिमाणयोगो मूर्च्छत्वमिति तु
 मात्रः । गङ्गादिषु मूर्च्छन्त्यवदा वारयितुमवधारयति—तत्रैवा-
 मेवेति । यत्र घटादौ क्रिया नोत्पन्नः कन्दुकादौ वा वेगो नोत्पन्नः
 सत्राव्याप्तिवारणाय पूर्वोक्त जातिघटितसाधर्म्यलक्षणाप्रकारमिति
 विधाति—पूर्ववदिति । विवरणप्रकार पूर्ववद्द्वितीयः, प्रसङ्गोत्प-
 भयान्न प्रतापितः ।

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परम-
 महत्त्वं च, परममहत्त्वत्वं जातिविशेषः, अपकर्षानार्थपरिमा-
 णत्वं वा ।

कालेति—कालादीनां सर्वगतत्वं परममहत्त्वञ्च साधर्म्यम् ।

स्वप्नमन्यत् ।

चित्यादिः पञ्च भूतानि-

चित्यादीति । पृथिव्येतेषां वाय्वाकाशानां भूतत्वम् ।
तच्च यदिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौकिक-
प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन 'ज्ञातो घट' इत्यादिप्रत्यक्षे
ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वाच्चद्वितीयात्मनि नातिव्याप्तिः ।
नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः, तस्यापि
स्वरूपयोग्यत्वात् । महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न
प्रत्यक्षम् । अथवा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम् ।

चित्यादीति—पृथिव्यादिवज्ज्ञानां भूतत्वं साधर्म्यमित्यर्थः ।
भूतत्वं लक्षणेति—तच्चेति । यदिरिन्द्रियाणि ग्राह्यरसनचक्षुस्पर्श-
क्षयोत्राणि पृथिव्यादिवज्भूतकार्याणि, तेषां प्राप्तिविषयो यो विशेष-
गुणः स्यात्क्रम गत्यादिरित्येव, तादृशविशेषगुणवत्त्वमेव भूतत्वम् ।
पृथिव्याः गन्धः, अर्था रसः, तज्जसोरूपम्, वायोः स्पर्शः, आकाशस्य
शब्दो विशेषगुण इत्यग्रे मूल एव स्फुटीभवति । केचित्सामान्य-
गुणाः केचित् विशेषगुणा इत्यप्यत्र एव विपदम् ।

भूतलक्षणे 'प्राप्त' पदं दत्तं, तेन यदि ज्ञानविषयमात्रं विवक्षितं
तदात्मनि अतिव्याप्तिः, कथमिति चेत् । शृणु—'अथ घटः' इतिज्ञा-
नोत्तर-भवति हि 'मया घटो ज्ञात' इत्याकारकं ज्ञानमपि, अथ व्य-
सायज्ञानं द्वितीयमनुव्यवसायज्ञानमित्युच्यते । यदाह ('अथ घट'
इत्याकारकं) व्यवसायज्ञानं तद्वितीयस्मिन् (अनुव्यवसायज्ञाने-
'ज्ञातो घट' इत्याकारकं) प्रकारीभूत (विशेषणभावं प्राप्त) भवति,
अथ द्वितीयेन विषयीक्रियमाणात्वात्, द्वितीयस्य च ज्ञानेन
व्याप्यत्वात्, अथवा तद्विषयत्वात्, अथवा तद्विषयत्वात्, अथवा तद्विषयत्वात्
इत्याकारकं तल्लौकिकेन संयोगसन्निकर्षेण चक्षुरिन्द्रियजन्यमपि

‘चक्षुः * संयुक्तमन संयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयत्वेन’ (अलौकिकेन
अपि सम्यग्धेन ज्ञानलक्षणाख्येन) घटोष्ठे प्रत्यक्षरूपतया भासते,
तादृशज्ञानात्मकविशेषगुणवांश्चात्माऽपि ‘भूत’ पदवाच्यः स्यात् यतो-
ऽलौकिकेन सम्यग्धेनापि घटज्ञानं बहिरिन्द्रियजन्यमेव तद्वांश्चात्मा
विशेषगुणवान् शक्यतेऽभिचातुम् इति स्यादेव भूतलक्षणास्यात्मन्यसि-
व्याप्तिः, अस्याः परिहाराय लक्षणांत.पाति ‘ग्राह्य’ पदस्य विवक्षि-
तमर्थमाह — ग्राह्यत्वमित्यादिना ।

लौकिकं यत्प्रत्यक्षं घटप्रमाणचक्षुषादिभेदभिन्नं ज्ञानलक्ष-
णाघलौकिकप्रत्यक्षतोऽप्यतिरिक्त तत्स्वरूपयोग्यार्थं (तद्विषयत्व) ;
मेव ग्राह्यत्वम्, अर्थात् बहिरिन्द्रियजन्यमपि यदि लौकिकेन संयोग-
संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षेण ज्ञेयं भवति तदैव (तदैव) ग्राह्यत्व-
पदेन विवक्षितं (विवक्ष्यते) न त्वलौकिकसन्निकर्षजन्यमपीति भावः ।

अक्षराण्येवं योजयितव्यानि—‘ज्ञातो घटः’ इत्याकारक-
ज्ञानस्यापि उपनीतमानविषयत्वात् उपनीतस्य ज्ञानलक्षणासक्ति-
कर्मण ज्ञातस्य यद् भात विषयिता तद्विषयत्वात् तन्निरूप्यत्वात्,
तद्वति तादृशलौकिकसन्निकर्षजन्यघटज्ञानविषयकज्ञानवति आत्मनि
प्रमातरि (समवायेन ज्ञानाधिकरणे) नातिप्रमङ्गः नातिव्याप्तिः ।

* प्रसंयुक्तः यश्चक्षुः, तत्संयुक्तमनः, तादृशघटसंयुक्तचक्षुःसंयुक्तमनः संयुक्तो
य आत्मा, तस्मिन्नात्मनि समवेत समवायतन्मन्त्रेण वर्तमानं यज्ञज्ञानं ‘ज्ञातो घटः’ इत्या-
कारकं घटज्ञानविषयकमनुभवसाधनकं ज्ञानं तादृशस्य ज्ञानस्य विषयता घटोऽपि
वर्तते इत्ययमलौकिको ज्ञानलक्षणासन्निकर्षोऽपि मूल एव निरूपितं तद्विषयत्वात्
मधिकं स्पष्टीकरिष्याम ।

१ उपनीयते उपन्यस्यते ज्ञानविषयतामाश्रये ज्ञानमेवेति उपनीतम्,
अलौकिको ज्ञानलक्षणासन्निकर्षः (सम्यग्धेन) । इदमोपनीतमानं प्रत्यक्ष एव तिष्ठति
नानुमित्यादिवर्णा न निरन्तरत्वम् ।

परमाणुरूपदेरप्रत्यक्षत्वात् परमाणौ भूतत्वञ्चक्षणाऽप्याति-
मागङ्क्य निरस्यति—नचेत्यादिना । मृत्पयोऽयत्नादिति यद्यप्य-
मीन्द्रियपरमाण्वादीनां रूपादिकं न प्रत्यक्षं तथापि प्रत्यक्षस्य रूपयो-
ग्यता तत्र वर्तते, कथमन्यथा प्रसरणघातो रूपादेः प्रत्यक्षं सम्भवति
यथा पारययस्यदण्डा यद्यपि न प्रकृतप्रकारेण दूर पतित्यात्.
तथापि तत्र घटात्वादनयोग्यता वर्तते एवमवाग्रपि प्रत्यक्षस्य रूप-
योग्यताचरणात्परमाण्वादेरपि भूतत्वञ्चक्षणा वर्तते एवेति भावः ।

१ प्रत्यक्षस्य रूपयत्न्यतायां वर्तमानायां कुतो न परमाण्वादेः
प्रत्यक्षमिति यद्वायां कारणमाह—मद्वत्वेति ।

एव एतेऽपेक्षन्तुरेन्द्रियनाकपादेरनुष्ठानस्य न प्रत्यक्षस्य रूप-
योग्यतेति तत्र भूतत्वञ्चक्षणाऽप्यातिरेकेति मत्वा कथयन्तरमाह—
अपेक्षेति । आत्मनः न वृत्तिर्बोधादृष्टा ये विचरन्तु रूपाद्या, तद्वत्त्वं
भूतत्वमिति नूतञ्चक्षणा तथा च पूर्वञ्चक्षणाहुरनिवृत्तिरिति भावः ।

चत्वारि स्पर्शयन्ति हि ॥२६॥

चत्वारीति । पृथिव्येतेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥२६॥

चत्वारीति स्पष्टम् ।

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्याद्—

पृथिव्येतेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च द्रव्या-
नारम्भके घटादावप्याप्तिः, द्रव्यममवाधिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्या-
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वं इति । घटादा
मवायिर्मागङ्क्य जातिघटितलक्षणेन परिहारः मन्वान नचेत्यादि
प्रयत्नयति । द्रव्यसमवायिकारणेति—द्रव्यस्य यत्तद्रव्यस्य घटो दे-
व्यसमवायिकारणं कपाद्यादि तद्वृत्तिना द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्यो

जाति पृथिव्यादिरूपा तादृशतातिमत्त्व विवाचित, तत्र घटाद वपि
वर्तत एवेति नाव्याप्तिगन्धोपीत्यर्थः ।

अथाकाशशरीरिणाम् ।

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥२७॥

आकाशशरीरिणामिति । आकाशात्मनामव्याप्य-
वृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आकाशस्य
विशेषगुणः शब्दः, स चाव्याप्यवृत्तिः यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द
उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात् ।

आकाशशरीरिणामिति—अस्यार्थं दर्शयति—‘आकाशात्मना’
मिति, अथात् कारिकास्य ‘शरीरि’ पदमात्मस्ताना-यार्थकम्बोध्यम् ।
अव्याप्यवृत्तिरित्यादेश्यमर्थः—अव्याप्य वर्तत इति अव्याप्यवृत्तिः,
क्षणा भव क्षणिक विशेषगुणो बुद्ध्यादि एतस्य ‘बुद्ध्यादिपदक
स्पर्धन्ता स्नेह सामिदिको द्वय । अद्वयभावशतशः अमी वैश-
यिकागुणा इति ६० व रिकाया वदयत । तथाच अव्याप्यवृत्तिवि-
शेषगुणवत्त्व क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं आकाशा मना साधर्म्यमिति
विधिकार्यः । एतद्वयस्पर्णीकरोति—आकाशस्यै यादना ।

स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण्यं अव्याप्यवृत्तित्वम्, अथात्
स्वस्य अत्यन्ताभावस्य यदाधिकरण्यं तस्मिन्नेव स्वात्यन्ताभावाधि-
करण्यं वर्तमानत्वं यत्, तदव्याप्यवृत्तित्वम् ।

अयमत्राप्य — अत्र वृत्तं कपिसंयोगयान् न मूल’ इति प्रतीत्या
एकस्मिन्नप्यधिकरण्यं (वृद्धात्मके) शाखाया वपिसंयोगो वर्तत
अथ मूलदेशे तस्यैव कपिसंयोगस्यात्यन्ताभावोऽपि विद्यत इति कपि
संयोगोऽव्याप्यवृत्तिरिति भणितुं शक्यते एतमेव यदाकाशे घटा-
दय शब्दा वर्तन्ते तदा अव्यप्रदं तस्मिन्नेव शब्दाधिकरण्यं आकाशे

अद्वैतान्ताभावोऽपि विद्यत इति भवति शब्दो विशेषगुणः अव्याप्य-
वृत्तिः । आकाशीयसकलदेशेऽभावात् ।

क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्य-
विश्वविशेषगुणानां स्रोत्तरवर्तिगुणनाशयत्वात्मधनशब्दस्य द्वि-
तीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि
विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते तदा यदाद्यवच्छेदेन तदभावो-
ऽस्त्येयः । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थं चाव्या-
प्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः । पृथिव्या-
दी रूपादिविशेषगुणोऽस्तोत्पत्तोऽव्याप्यवृत्तौत्युक्तम् । पृथिव्या-
दावव्याप्यवृत्तिः संपोगादेरस्तोत्पत्तो विशेषगुणेत्युक्तम् ।

यौद्धमते सर्वे भाषा द्वितीयक्षणे नश्यन्तीति क्षणिका उच्यन्ते
इति तेषां मताद्वेद दर्शयितुं स्वमते 'क्षणिकत्व' उच्यति—तृतीय-
क्षणेति । स्रोत्पत्तिर्तृतीयक्षणे वृत्तिर्यस्य एवविधो योग्यसः नाशः
(साधनतोऽभावः) तस्य प्रतियोगित्वमव क्षणिकत्वम् । अर्थात्
योग्यविश्वविशेषगुणः 'प्रथमक्षणे उत्पद्यते, द्वितीयक्षणे तिष्ठति,
तृतीयक्षणे नश्यति' इतिनियमः, तेन यस्तेषां तृतीयक्षणे विनाश
स्वभावः तदेव क्षणिकत्वं ज्ञेयम् । एतद्वद्वति योग्यविभ्रितिः ।

ज्ञानस्यापि शब्दवत् अव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वञ्च स्पष्टी-
करोति—एवमित्यादिना । उक्तसाधर्म्यस्य पश्यत्य दर्शयति—
पृथिव्यादाविति । यद्यपि रूपादि शब्दादिषु विशेषगुण पद-
नासावव्याप्यवृत्तिः किन्तु स्वाश्रय घटादौ सर्वदशावच्छेदेन वर्तते,
इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

नच रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणि-
कविशेषगुणवत्त्वं सित्यादाविति न शस्यमिति वाच्यं, चतुःक्षण-

वृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षा-
बुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञाना-
दिकं तिष्ठति । रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्यायिन्यपि रूपादौ
वर्तते इति तद्वचुदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञान-
त्वस्य तद्वृत्तित्वजन्येत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं
तदा जन्येति न द्रष्टव्यं । द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात्,
परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्च चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि
नाशाभ्युपगमाद्द्वित्वादीनामपि तथात्वात्तद्वारणाय विशेषेति ।
त्रिषणवृत्तित्वं वा वाच्यम् । द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणस-
मन्वयः ॥ २७ ॥

यदा कदाचिद् यस्य कस्यापि रूपादिविशेषगुणस्य तृतीयक्षणे
नातो जातः तदा तादृशवृत्तिविशेषगुणस्य तृतीयक्षणे
मिति तत्रानिव्याप्तिमात्राद्बुद्धेः समाधत्ते 'नच इत्यारभ्य तदर्थत्वात्'
इत्यन्तेन ग्रन्थेन । चतुःक्षणवृत्तिरिति—अस्यायमर्थः—चतुःक्षणा-
वृत्तीनि यानि जन्यानि घटादीनि रूपरसादीनि च तेषु अवृत्तिः (न
यत्तमाना) या जातिः 'शब्दत्वं' 'ज्ञानत्वम्' इत्याकारा जातिः तादृश
जातिमान् यो विशेषगुणः शब्दो ज्ञानं वा, तद्वान् यथाक्रम आकाश
आरमाद्येत्येव विरुद्धाया न पृथिव्यादिष्वतिव्याप्तिगन्धाऽपि । चतुः
क्षणावृत्तित्वआधिककालापलक्षणा ननु चतुःक्षणावृत्तित्वमेव
ग्राह्यम् नन पञ्चक्षणावृत्तिघटादिपदाद्यपि तादृशजातेरग्रह पधेति
कदापि पृथिव्यादिषु नातिव्याप्तिः ।

चतुःक्षणावृत्तिजन्येत्याह पदग्रह दर्शयितु 'अपेक्षाबुद्धि'
रित्याद्यग्रिम ग्रन्थमवतारयति ।

‘अथमेक अथमेक इमौ द्वौ’ इत्याकारा द्वित्वविपरिवर्ति श्रुति
रपेक्षाश्रुति, एतामन्तरा मन्यन्त किमपि अन्य छात्रं न त्रित्वेण पर्यन्त
स्यापि भवति, चतुर्थेण अपेक्षाश्रुतेर्भाषो जायते ।

रूपत्वादिसा जातिस्तु चतुश्चणोपलक्षणाधिककाखपदन्त-
स्यापिप्यपि रूपादिषु वर्तते इति ‘चतुश्चणवृत्ति’ पदेन तद्वारणा
बोध्यम् ।

‘जन्य’ इत्यन्तु ईन्दरज्ञानक्षप्रदायम् । ईन्दरज्ञानमपि चतुश्चणो-
पलक्षणाधिककाखपदं नित्यतयात् यदि ‘जन्य’ पदं न नियमयेत् तदा-
ईन्दरे ऽन्याभि रथात् ।

यदितु कारिकास्य ‘यरीरि पदेन जीवात्मरूप एवाधोऽभिप्रेतं तदा
‘ज-य’ पदनिघटा न कार्य इत्याख्येनाह—यदीति ।

अथ भाव — चतुश्चणवृत्तिजातिमद्विवेकगुणवत् चणिक
विवेकगुणवदन विवक्षितम्, चतुश्चणवृत्तिनि यानि घटादीनि रूपा-
दीनि च तदवृत्तिर्भाषाति द्वपत्तदि, तद्वारु योविवेकगुणो द्वेषादि
यद्वत् तद्वत्तमाकारभेदात्मनामेवयवायोगमिति न वृद्धिष्वादिप्रति-
प्रसक्ति इत्यभिप्रायचा—तद्वेषत्वादिकमादायलक्षणममन्वयाद् इति

विशय’ पदन्योनमाह—परममहत्त्वस्वेत्यादिना । परम-
महत्त्वस्य तद्वारुण मात्—इत्यस्यार्थे चतुश्चणवृत्तिजन्यावृत्ति
जातमद्वगुणत्वात् ॥

अथमाशय — चतुश्चणवृत्तिनि यानि जन्यानि घटादीनि, तदवृत्तिर्या
जाति परममहत्त्वत्वरूपा, तद्वान् गुण परममहत्त्वमेष तादृशगुणवत्त्व
कालेऽपि वर्तते इत्यात्माकारसाधर्म्यस्य कालेऽपि यतिप्रसक्ति, तद्वार-
रणाथ ‘विशय’ पदं दत्तम् । परममहत्त्व सामान्यगुणा न विवेक-
गुण इत्यर्थः ।

अथमेव द्विष्वादिष्वप्यति-य तत्रनेन पदेन चारणीया, सचोद-
चतुश्चणवृत्तिजन्यघटावृत्तिर्या जाति द्वित्वत्वादि, तद्वान् गुणो
द्विष्वादि, तादृशगुणवाद् यदाद्वारति तेष्वतिव्याति । विवेक पद-
निबोधे नैव दोष द्विष्वादाना सामान्यगुणाचात् ।

उपस्थितिरुचं लाघवमभिप्रेत्य 'चतु-क्षणावृत्ति-व' स्थाने त्रिः-
क्षणावृत्तित्व' पदं मन्वानं आह त्रिःक्षणवृत्तिस्त्वमिति । ज्ञानत्वजाति-
स्थाने द्वेपत्वादिजातिग्रहणं कृत्वा लक्ष्यं समन्वेतव्यम् ।

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ।

पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं, द्रवत्ववत्त्वं, प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः ।
न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवन्देरूपमणश्च रूपवत्त्वे किं मान-
मिति वाच्यं, तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात् । एवं वाय्वा-
नीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बो-
ध्यम् । न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्या-
प्तमिति वाच्यं, द्रवत्ववद्द्रुतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् । द्रुतजतुभृतिषु पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादौ तेजसि
च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिमत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षण-
समन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वाद्याव्याप्तमपनिष्पाप्तं च
रूपादाविति वाच्यं, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आन्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति ।

परममूले रूपमिति । दृष्टान्तान्तिन्यायिनं योगिपदस्य प्रत्येकमन्वयः, रूप-
योगित्वं, द्रवत्वयोगित्वं, प्रत्यक्षयोगित्वञ्च पृथिव्यादित्रयाणां साधर्म्य-
मिन्यर्थः । तदेतद्व्याख्याति—पृथिव्यप्तेजसाभिन्यादिना । चक्षुरा-
दिषु स्वयंस्त्वं गङ्गामुन्याप्यप्रमाणमाह 'न च' इत्यारम्य रूपानुमाद'
इत्यन्तेन ग्रन्थेन । निगदव्याख्याता ग्रन्थः । अनुमानप्रकारश्चायम्—
चक्षुर्हिन्द्रियं रूपवत्, तेजस्त्वात् सूर्यवत् । भर्जनकपालस्थो वह्निः
रूपवान् तेजस्त्वाद्, इत्यादि श्रव्यम् । वाय्वानीतपृथिव्याद्येषु रूप-
वानुमानमन्विगतिः सूत्रमिति । नाप्यानीतं पार्थिवभागे रूपवान्

नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाग्वानीतपार्थिवादीनामनां न रसा-
दिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं, तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनु-
मानात् ।

परममूले द्वे इति । पृथिव्यद्रूपे द्वे द्रव्य इत्यर्थः । पृथिवीजल-
पोरिति—साधर्म्यमिति शेषः । नच घ्राणोन्द्रियादीनामिति ग्रन्थः
स्पष्टार्थः, अनुमानप्रकारोऽपि पूर्ववत् अर्थात् घ्राणेन्द्रियं रसादिमत्
पृथिवीत्वात् जम्बीरफलवत् इत्यादि स्वयमूहनीयम् ।

द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः २८

द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्ति-
कद्रवत्ववचनं घटादौ बहयादौ चाध्यासमिति वाच्यं, नैमि-
त्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षि-
तत्वात् ॥ २८ ॥

द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्ववचनं साधर्म्य-
मित्यर्थः । उक्तसाधर्म्यस्य घटादिषु अध्यासि जातिघटितलक्षणेन
धारयन् 'न रे' इत्यादि शब्दासमाधानतया अभ्यासि । नैमित्तिकद्रवत्व
घृतलान्नदिपृथिव्यां वर्तते तत्रैव पृथिवीत्वादि जातिरपि । एवं
तादृशद्रव्यसमानाधिकरणा या द्रव्यत्वस्य भावाद्भावाप्या जातिः
पृथिवीत्वादि, तादृशजातिमत्त्व घटादावप्यस्तीति भाव्यातिदोषलेपः ।

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

पृथिव्यप्तेजोवाग्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ।

आत्मान इति स्वयं सुस्पष्टम् ।

शुद्धं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्याभितरस्य तत् २९

ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तच्च न कस्यापि
वैधर्म्यं केवलान्वयित्वान् ॥ २९ ॥

इत्थं साधर्म्यमुक्त्वा सम्यग्नि अन्वेनेव प्रकारेण वैधर्म्यमाचष्टे-
यदुक्तमिति । यथा-सत्तावत्त्वं द्रव्यादित्रयादन्येषां वैधर्म्यम् ।

मुक्तावल्यां ज्ञेयत्वादिकमिति—ज्ञेयत्वमभिधेयत्वं प्रमेयत्व
स्तु न कस्यापि वैधर्म्यं, सर्वस्य ज्ञेयत्वात् अभिधेयत्वाच्च, अर्थात्
ज्ञेयत्वादयः केवलान्वयिनो धर्माः । केवलान्वयित्वन्तु अत्यन्तामाया-
प्रतियोगित्वम् । यस्य क्वचिदप्यत्यन्तभावो न स्यात् स धर्मः केव-
लान्वयी भवति, जगत्यां कश्चिदप्येवंविधः पदार्थो न वर्तते यः
कस्यचित् ज्ञेयो न स्यात्, यथास्मदादीनां न ज्ञेयः स योगिनामूर्ध्व-
ज्योतिमान्तु ज्ञेय एव, सेवामप्यज्ञेयस्तु ईश्वरीयज्ञानविषयः, एवमे-
वाभिधेयत्वादिकं बोध्यं, सर्वस्यैव अभिधावृत्तिविषयत्वात्, तेन ज्ञेय-
त्वादिकं कस्याचिदपि न वैधर्म्यमिति युक्तमुक्तं ज्ञेयत्वादिकं विहा-
येति ।

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगान्वयः संस्कारो मन्तो गुणाः

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ३०

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम्

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिष्येते चतुर्दश ३१

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश

बुद्ध्यादिपदकं संग्यादिपञ्चकं भावना तथा ३२

धर्माधर्मो गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ३३

संख्यादयः पञ्च वृद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे
परापरत्वे संग्रहाद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ३४

ते च ये आकाशे ॥ ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥

मायम्यवैधर्म्यं निरूप्य सप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—
वायोर्नैकादशतेजसोगुणा जलक्षितिप्राणभृता चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च पदेन चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्त्वथैव ॥

इति प्राचीना कारिकाभाषित्य वाग्वादानां द्रव्याणां गुणानाह—स्पर्शादय इति । एतेन उद्देश्यमानुसारण पृथिव्यादीनां गुणानाह—
तुतो नाका इति शुद्धा षुद्धस्ता । स्पर्शस्य त्रयापरिमाणपृथक्क
सयोगविभागपरत्वापरत्यानि उगात्स्य मस्कारश्चति नव वायोगुणा ।
तेजसा गुणानाह—स्पर्शाद्यष्टाविति । जलगुणानाह—स्पर्शादयो
ऽष्टाविति । पृथिव्या गुणानाह—मेहदीना इति । आत्मनो गुणानाह—
तुद्ग्रादिपञ्चमिति । कालदिसोर्गुणानां समत्यादाह—
सङ्ख्यादिपञ्चकमिति । आकाशगुणानाह—शब्दश्चेति । ईश्वर-
गुणानाह—सङ्ख्यादीति । शिष्ट स्पष्टम् ।

इति सप्रभाया मुक्तायत्या

मायम्यवैधर्म्यनिरूपणनाम्ना

द्वितीया मुक्ता ।

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः

गन्धहेतुरिति गन्धसम्पत्तिप्रकारणमित्यर्थः । यत्रपि
गन्धवच्चमात्र लक्षणमुचितं, तथापि पृथिवीत्वजाती प्रमाणोप-
न्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि । पृथिवीत्वं हि गन्ध-

समवायिकारणनावच्छेदकतया सिद्ध्यति, अन्यथा गन्धसंवा-
वच्छिन्नस्याकस्मिन्त्वापत्तेः । नच पापाणादौ गन्धाभावाद्ग-
न्धवत्त्वव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि गन्धसत्त्वात् । अनुपल-
ब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते । कथमन्यथा तद्वस्मनि गन्ध-
बालभ्यते । भस्वनो हि पापाणध्वंसजन्यत्वान्पापाणोपादा-
नोपादेयत्वं सिद्ध्यति । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदु-
पादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतत्सण्डपटे महापटध्वंसज-
न्ये । इत्थं च पापाणपरमाणोः पृथिवीत्यात्तजन्यस्य पापा-
णस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधाकाभावः

पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं निरूपितं, सम्प्रति प्रत्येकं पृथिव्या-
दिकं निरूपयन्नहौ पृथिवीं लक्षयति परममूले तत्रेति । मूलं गन्ध-
हेतुरिति—अस्यायं—गन्धेत्यादिरिति । काष्ठादीनां कार्यमात्रं प्रति
कारणता सर्वसम्भता तथा च पृथिवीलक्षणा तत्र २ अतिव्याप्तमिति
शुद्धमालम्ब्यति 'हेतु पदस्यायंमाह गन्धसंवायिकारणमिति । सम-
वायेन गन्धकारणं पृथिवीलक्षणमित्यर्थः । काष्ठं कालिकसम्यग्धेन
गन्धहेतुः शिषा दैगिकसम्यग्धेन गन्धहेतुः नतु समवायसम्यग्धेनेति
नानिव्याप्तिः । नच सुरभ्यसुरभिकपालारब्धे निर्गन्धे घटे (आदि-
लक्षणवर्तिनि) लक्षणाव्याप्तिरिति वाच्यम्, गन्धवद्भूतिद्रव्यत्वव्या-
प्यजातिमत्त्वविवक्षायां दायाभावो यतः । अथातः गन्धवन्तो ये कपा-
लाद्याः, तद्वृत्तियो द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्या जातिः पृथिवीत्यम,
तादृगजातिमत्त्वं गन्धवत्त्वेन विवक्षितं तेनादिलक्षणे निर्गन्धेऽपि घटा-
दिपदाय पृथिवीत्यसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयो नाव्याप्तिदोषलेशोऽपि ।
इयमेव लक्षणसमन्वयप्रकारो यथायथं जलादिलक्षणेऽपि बोध्यः ।
'गन्धवत्त्वं पृथिवीत्य' मितिलक्षणापि निर्वाहे सति 'गन्धसम-
वायिकारण' मिति मुख्यलक्षणकरणे प्रथोक्तमाह—समवायिकारणः

दिता । पृथिवीत्वं हीति-अस्य अन्यस्यायमाशय-समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नगन्धस्यावच्छिन्नगन्धकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसम्बन्धा-
वच्छिन्नपृथिवीत्वावच्छिन्नपृथिवीनिष्ठा या समवायिकारणता, सा
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात्, घटनिष्ठकार्यतानिरूपितरूपाल-
गतकारणतावत् इत्यनुमानं पृथिवीत्वजातां प्रमाणमिति दर्शयितु-
मेव लक्षणं कारणपदनिवेश इति । विपक्षे दण्डमाह-अन्यथेति ।
गन्धत्वावच्छिन्नस्य गन्धमात्रस्य कार्यस्य । आकस्मिकत्वापत्तेः कारण-
विनापि जन्यत्वापत्तेः । परन्तु नहि कारणं विना कार्यं भवति, यदि
तथा स्यात् तदा पानीयमन्नराशि विषासोपशमं स्यात् एव यद्
गन्धस्य कारणं सा पृथिवी, सा च न निरवच्छिन्ना किन्तु केनचि-
द्धर्मणावच्छिन्नैव, यश्च धर्मस्तस्या अवच्छेदकः स पृथिवीत्वमिति
पृथिवीत्वजातिसिद्धिः ।

पापाणादावव्याप्तिमातङ्क्य समावृत्तं 'नच' इत्यारभ्य 'गन्ध-
सत्त्वात्' इत्यन्तेन । तत्रापि पापाणादपि । गन्धसत्त्वात् पृथिवी-
त्वेन गन्धानुमात् । तदाकारश्चाय-पापाणादिर्गन्धवान् पृथिवीत्वात्
घटवत् इति । यदि पापणादौ गन्धोऽस्ति तर्हि घ्राणेन्द्रियसंयोगे
ऽपि कथं न तस्योपलब्धिः प्रित्तिमां शङ्कां परिहरति-अनुपलब्धि-
स्त्विति । उत्कट एव गन्ध उपलभ्यते अनुकटस्तु विद्यमानोऽपि
नोपलभ्यते इति भावः । उत्कट उद्भूतः न उत्कटः अनुकटोऽनुद्भूतः
इत्यर्थः । अत्र युक्तिः सञ्चारयति-कथमन्यथेति । अन्यथा पापा-
णादीं पृथिवीत्वानङ्गीकारे । तद्वत्त्वमिति पापाणमस्मति ।

अथ भावः-पापाणमस्मति गन्धः प्रत्यक्षमाणासिद्धः तेन
तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकारणीयम् ततो भस्मारम्भकावयवेऽपि पृथिवी-
त्वसिद्धिरप्रत्यूहा । ये भस्मारम्भकावयवाः त एव पापाणारम्भका-
वयवया इति पापाणस्य पृथिवीत्वे तत्र गन्धमिति गन्धस्य पृथिवी-
त्वसामानाधिकरण्यानियमात् ।

एतदेव 'भस्मनो हि' इत्यादिप्रत्ययेन विद्ययति । पापाणो-
पादानोपादेयत्वं पापाणस्य उपादान समवायिकारणं यत् पापा-
णात्मकं पार्थिवारयचरूपं द्रव्यं, तस्यां पादेयत्वं कार्यत्वमित्यर्थः ।
अस्मिन्नर्थे व्याप्तिरित्यभिप्रायः दर्शयति—यद् द्रव्यमिति । उक्तं
व्याप्तिं दृष्टान्तेन व्यक्षितुमाह—दृष्टञ्चेतदिति । यथा महापटस्य-
सज्जन्यः खण्डपटः महापटोपादानकारणं (समवायिकारणं) भूतै-
स्तन्तुभिर्जन्यं तथा पापाणभ्रंसज्जन्यं पापाणभस्मापि पापाणो-
समवायिकारणजन्यमेवेत्यर्थः । किन्तु पापाणस्य समवायिकारण-
मिति जिज्ञासाया मुक्तं दृष्टान्तं दाह्यन्ते सङ्गमयनेवाह—इत्यञ्चेति ।

अयमभिसन्धिः—यथा महापटः तन्तुरूपैः स्य समवायिका-
रणभूतैरययैरारब्धः सज्जन्यः खण्डपटोऽपि तदययैरेधारब्ध-
प्रत्यक्षात्, नहि महापटस्याभ्यस्तमवायिकारणं खण्डपटस्याभ्यस्तम-
वायिकारणं भिन्नं किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः, किन्तु मयमपि तन्तुपा-
दानजन्यत्ववर्मावच्छिन्नं पश्येम पापाणं पृथिवीपरमाणुजन्यत्वात्
पृथिवीरयमेवान् (पार्थिवं) पृथिवीपरमाणौ च गन्धसत्त्वात्पार्थाण्यं
ऽपि गन्धवत्तामिच्छिः अन्यथा तदस्मिन् कदापि गन्धो नोपलभ्यते
नहि कारणेऽविद्यमानस्य गुणस्य कार्यं उपलब्धिर्दृष्टव्यं, कारण-
गुणानां कार्यगतगुणान्मिति अस्ममवायिकारणत्वात्, तथा च पारमर्ष-
मूर्त्रं 'कारणगुणपूर्वकं कार्यगुणो दृष्टः, 'कारणत्वसमवायिनो
गुणा' धं २ । १ । २२ । २४ । इति ।

नानारूपवती सत्ता ।

नानारूपेति । शुद्धनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं
पृथिव्यामेव वर्तते नतु जलादी, तत्र शुक्तस्यैव सत्त्वात् ।
पृथिव्यां तु पृथिव्यस्यैव धर्मिणि णकवशेन नानारूपमभिव्यज्यते ।

नच यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, रूपद्रव्यवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, रूपनाशवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् । वैशेषिकेनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् । न्यायनेये घटादावपि तन्मत्स्याल्लक्षणसमन्वयः ।

परममूले 'नानारूपयती' इति पृथिव्या लक्षणान्तरबोध्यम् । एतत्त्वद्यभूतायां पृथिव्यां घटयितुं ग्रन्थमग्रतारयति शुक्लनीलादिभेदेनेति । पाकवशेनेति—पाको विजानीयतेजः सयोगः । यत्र घटादिरूपायां पृथिव्या नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिमाशङ्क्य समाधत्ते 'नचे' न्यायभ्य 'विवक्षितत्वात्' इत्यन्तेन ग्रन्थेन । रूपद्रव्यवद्भूतीति—रूपद्रव्यग्रन्थो ये केऽपि घटाद्या पदार्था तेषु वृत्तिर्यादृश्यत्वस्य स्वाक्षाद्व्याप्या जातिः पृथिव्या सादृशजातिमत्त्व नानारूपवत्त्वेन विवक्षितमिति अनानारूपस्य स्वपि घटादिषु वर्तत एवेति नाध्यामि । इदञ्च 'लक्षणमपेक्षापुद्गलविशेषविषयकत्वरूपं यद् द्वित्वेन घटितम् ततोऽत्रोपस्थितिकृतं गौरव भातीति सादृशगौरवपरिहाराय धीमापस्मिन्नयं लक्षणान्तरं प्रसारयति—रूपनाशवद्भूतीति । भस्यायमर्थः यदा भ्रात्रे भ्रामवष्टो निक्षिप्यत तदा पाकेन (विजक्षणनेजः सयोगेन) पूर्वं भ्रामरूपं गमयति परं रक्तं रूपमुपघनं एवमेव सर्वत्र पाणिषु पदाशु पाकेन पूर्वरूपपरावृत्तिर्जायते नात्र कस्यचिद्विवादः, परन्तु पातुपाकवादिनो वैयर्थ्यस्य नयः पृथिवीपरमाणां विषयं पूर्वरूपनाशः रूपान्तरात्पत्तिश्च पाकन भगतिः, पिटरपाकवादिनो न्यायनयः तु न प्रायसी परमाणो पाकः किन्तु परमाणुग्रन्थे घटाद्यवयवविन्येव पाकः, तत्रैव पूर्वरूपनाशः रूपान्तरात्पत्तिश्च, सर्वपापेषु घटादिपदार्थो रूपनाशवान् सादृशरूपनाशयति घटादौ वृत्तिर्य-

स्या सा द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्या जाति पृथिवीत्वमेव, नादयश्चातिमत्त्वं
'नानारूपधर्म' पदेन विवक्षितमिति नाव्याप्तिर्नापिचोपस्थितिवृत्ते
गौरवमिति सर्वथा निर्वुष्टं लक्षणम् । नाशो धर्मः । पीलुवाकादि
प्रक्रिया अग्रे वक्ष्यते । शिष्टं स्पष्टम् ।

पङ्क्तिस्तु रसस्तत्र—

पङ्क्ति इति । पधुरादिभेदेन यः पङ्क्तिः रसः स पृ-
थिव्यामेव । जले च पधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयव-
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसंयः ।

पङ्क्ति इतीति—पङ्क्तिरसश्च पृथिवीत्वमित्यपरं पृथिव्या
लक्षणम्, यत्र त्वाम्रादिकले पङ्क्तिरसो नोत्पन्नः तथापि पूर्व-
पञ्चातिवर्तिनलक्षणत्रिरुचयाऽन्यातिपरिहारात्मनिश्चयानि—अत्रापीति ।

गन्धस्तु द्विविधो मतः ३५

गन्धमिति । द्विविध इति । वस्तुस्थितिमात्रं न
तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्विविध्यं च
सौगंधार्साभमेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

यथा नानारूपत्वादिकं पृथिवीलक्षणं तथा द्विविधगन्धवत्त्वं
मपि लक्षणांतरं किञ्च स्यादिति यदुक्तं प्रत्याह—द्विविध इति ।
वस्तुस्थितिमात्रमिति—वस्तुगत्या पृथिव्यां द्विविधो गन्धस्तिष्ठति
इति सूचयितुं द्विविधगन्धकथनं ननु द्विविधस्य लक्षणे प्रथमं इत्यर्थं ।
'गन्धहेतु' गन्धलक्षणेनैवास्यास्य गन्धार्थत्वाच्च लक्षणांतरमितिमात्रं ।

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुपशाशीतपाकजः ।

तस्याः पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्तते
इत्युक्तं पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत
इति ज्ञापनार्थं तदुक्तम् । वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्ष-
णम्, अधिकस्य वैयर्थ्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ ना-
स्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वपक्षो
बोध्यः ।

परममूले स्पर्श इति—तस्याः पृथिव्या स्पर्श अनुष्णाऽऽव-
कोष्ण, अशीतोऽव्यक्तरीतश्च स चामौ पाकजश्चेति द्वौ कर्मधारया ।
एवञ्च नानारूपवत्त्वं पट्टिधर्मवत्त्व, पाकजस्पर्शवत्त्वञ्चानि पृथिव्या
खद्योतत्रय निस्पृश्यम् । शिष्ट इष्टम् । ननु—स्यायमते पटाद्यययिनि
नैव पाकजस्पर्श पाकेन पटादिदाहोत्पत्तं पटादेरेवध्यस कुनस्तेषां
स्पर्श, घटाधिकमते तु पटाद्यययभूनेषु परमाणुष्वेव पाको नायययिनि
इति पटादौ पाकामिडेरेव्याप्तिरित्याण्ड्यायां समाधातुं 'यद्यपि'
इत्यादि प्रध्नाति । *पाकजस्पर्शवदिति—पाकजस्पर्शवन्तो ये घटाद्या
आद्याऽद्याश्च तेषु वृत्तिर्वर्तन्त यस्या सा चामौ जानि, अर्थात् पृथिवी-
त्व, तादृजजातिमत्त्वं 'पाकजस्पर्शवत्त्व' पदेन विधत्तमिति न 'पटादौ
कुत्रापि कश्चिदाप इत्यर्थः ।

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ३६

* सत्त्वाण्यजातिमादाय यमनादावति यातिशरणाय द्रव्यत्वव्याप्येति ।
द्रव्यत्वसमानाधिकार्यमनामादायाति यातिशरणाय द्रव्याप्यमात्रम् । स्पर्शरमानाधि-
करणजलत्ववर्दि कमादाय जलादावति यातिशरणाय पाकजेति । पाकजस्पर्श-
मानाधिकार्यतजस्त्वमादाय तादृजति यातिशरणाय स्पर्शति । जलपृथिव्यन्यत-
त्त्वमादाय जलादावति यातिशरणाय जानीति ।

१० पटादवित्यत्र अत्राप्येव नैवोपपत्तेः स्यादयमिति प्रसिद्धम् ।

अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी

सा पृथिवी द्विविधा नित्या अनित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्रवणुकादिरूपा सर्वाऽपनित्येत्यर्थः । सैव अनित्या पृथिव्येवावयववतीत्यर्थः ।

सा पृथिवीत्यादिग्रन्था निगदव्याख्यातार्थः ।

ननु अवयविनि किं मानं परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणुनामतीन्द्रियत्वाद्वटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्, एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् । यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । नचैको घटः सूक्ष्म इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एको महान्धान्यरागिरितिवदुपपत्तेः । भेदं, परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः, सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् ।

यौद्ध शङ्कने— ननु इत्यारभ्य 'उपपत्ते' रित्यन्तेन । 'अयं घट' इत्याकाराया प्रतीतिः त्रिलक्षणमस्थानाविशिष्टे परमाणुभिरेव निर्वाहः न तत्साधनाय प्रत्यक्षं परमाणुमध्यलामिति शङ्काकर्तुर्हृदयम् । सिद्धान्तिनाऽभिप्रायमुपाप्य नगडयति यौद्ध नचेत्यादिना । यद्यपि परमसूक्ष्मा परमाणुरो नैकैकमिन्द्रियगोचरं तथापि तत्समुदायस्तु भवतीन्द्रियगोचर इति 'अयं घट' इत्यादिप्रत्यक्षे नानुपपत्तिः । तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । एतद् दृष्टान्तेन समर्थयति स एव यथेति । तत्समूहस्य कश्चनसमूहस्य, यथा धान्यसमूहस्यैकं वात् 'एक' इति प्रतीतिः, एवमेव भयान्निगम एव महदात्मका येन परमाणुपुञ्जसूक्ष्मेऽपि 'महान् घट' इत्याकारा प्रतीतिरिति भावः । पुनराशङ्क्य च पक्षः स्यापद्यनि परमाणुपुञ्जवादी (यौद्ध) 'नच' इत्यादिना ।

सिद्धान्ती (अथयविवादी) समावृत्ते 'मैत्रम्' इत्यादिना ।
परमाणुः परमसूक्ष्म आदिरवयवः स्वयं निरवयवः अतीन्द्रियो
नित्यः इति नैयायिकवैशेषिकाणां सिद्धान्तः ।

उक्तञ्च—

जाळमूर्पमरीचिस्थं सूक्ष्मं यदृश्यते रजः ।

तस्य पष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

केचित् 'पष्ठितमो भाग' इति पठन्ति १० अथ युक्ताऽयुक्तत्वं
सुविधो विवेचयन्तु । मूर्त्तत्वे सति निरवयवत्वं परमाणुत्वमित्यत्र
तु न परमाणुवादिनां विवादः श्रुते रज्ज्मिद्धान्तात्, तेषां मते
उत्पत्तिविनाशयन्त क्षणभंगुराश्च परमाणवः (आस्तां तावदियं
चिन्ता प्रकृतमनुसराम) ।

एवम्भूत परमाणुरतीन्द्रियः तत्समूहोऽपि अतीन्द्रिय एव
यैकस्य परमाणोरतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षं न जायते तत्समूहस्यापि
प्रत्यक्षत्वेऽयोग्यतया, यत्तु एकस्य दूरस्थकेशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्स-
मूहस्य प्रत्यक्षत्ववत्परमाणुसमूहप्रत्यक्षरूपेण रज्ज्वस्य तद्विचारि-
तामिधाने, दूरस्थकेशस्तु स्वभावो नानातीन्द्रिय सन्निधाने (सामीप्ये)
तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्, एतदाशयेनाऽह— परमाणोरतीन्द्रियत्वेनेत्यादि ।
एवञ्च प्रत्यक्षयोग्यतायन. केशस्य दूरस्थप्रतिबन्धकतया तदान प्रत्यक्ष
तत्पगमे तु प्रत्यक्षमेव, नतु केशस्य स्वाभाविकप्रत्यक्षत्वं यथा पर-
माणो, तथाचोक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तमात्रं रज्ज्वस्य बुद्धिमान्धं प्रकटयति ।

न च. तदानीमदृश्यपरमाणुपुञ्जादृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्प-
न्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम्, अदृश्यस्य दृश्यानु-
पादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरुष्मादिसंततरेषां कदाचिदृश्य-

१० 'पष्ठतम' इति पाठस्तु 'मैत्र्यान्वि योऽश्ले' इत्यादि प्रणीताया 'वाक्य-
रत्नौ' वर्तते । अयं प्रयोगो न्यायैश्वर्यादि कैमयमतानुगारे पुराणपत्तनमुद्रितः ।

त्वप्रसङ्गान् । नचातितमैलादौ कथमदृश्यदहनसंततैर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम्, तत्र तदन्तःपानिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्पृष्टदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन द्वयणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोत्पत्तिरिति वाच्यम्, यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे किन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशाद् दृश्यत्वं तदभावे चादृश्यत्वम् । तथा च त्रसरेणोर्भट्त्वात्पत्यभत्वं न तु द्वयणुकादेस्तदमानात् । नहि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं परमाणो महत्त्वाभावात् ।

चौद्वयचमुत्थाप्य खयइयति 'नच' इत्यादिभ्य 'दृश्यानुपादानत्वाद्' इत्यन्तेन । नदानां कार्योत्पत्तिकाले । अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यानाहं (प्रत्यक्षाद्योऽप्य) परमाणुसमुदायात् । दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य प्रत्यक्षादपरमाणुसमुदायस्य । उत्पत्त्यन्वात् न प्रत्यक्षस्य विरोधः । 'अयं घट' इति प्रयत्नप्रतीतिर्नानुपपत्तिरिति भावः । अत्र हेतुमाह— 'अदृश्यस्य दृश्यानुपादानात्' इति । कार्यधर्मस्य कारणधर्मानुरोधित्वमित्यभिप्रायः सिद्धान्तिनः । वैपरिण्ये साधकमुपन्यस्यति अन्यथेति । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्यानुपादकत्वमधीकारे । चक्षुरुत्पादिसन्ततेः चक्षुर्नैन्द्रियं, ऊष्मा धर्मोऽयं न योः सन्ततेः मत्तान्स्यापि दृश्यत्वाद्वात् । साक्षात्कारयोग्यतापत्तिः । यद्यदृश्यं दृश्यानुपादानम्यात् तदा चक्षुर्गिन्द्रियस्य ऊष्मणश्चापि साक्षुः साक्षात्कारः स्यात् नतु तथा दृश्यते तस्माद्दृश्यं न दृश्यानुपादानमित्यर्थः ।

पुनरादृश्यं समाधत्ते 'नच' इत्यादिना । अनितममैलादावित्यक्षराणि निगदयाम्भात ।

कटाहस्यैवमृतादौ गुरिकापर्वटादिपरिपाचनकाले तत्रादृश्यो यदि भवति यतो जलादिप्रक्षेपे दृश्यमदृश्यपत्तिर्भाषते पंचमोऽ-

दृश्यमपि दृश्योपादानमिति पूर्वपक्षयितुराशयः । तदन्तःपातिभिः
अतिसत्तनैलान्तःपानिभिः । स्वभावात् कारणापेक्षाराहित्यात् ।
अन्तःपानिनो दृश्यस्य दहनस्यावयवाः नैरेव दृश्यभूतः । दृश्यभूतस्य
स्थूलस्य घटोत्पत्तिर्नत्वदृश्यदृश्योपादानमिति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः

सिद्धान्ती पुनराक्षिप्य समाधत्ते 'नच' इत्यादिना । द्व्यणुकस्य
न प्रत्यक्षमतोऽदृश्यं तत् भवति, तत् उत्पन्नस्य प्रसंग्याः प्रत्यक्षमिति
प्रसरेणुदृश्यः, एवञ्च अदृश्यादपि दृश्यात्पक्षां अदृश्यं न दृश्योपादान-
मिति च द्रष्टव्यमिति कोऽसङ्गः इत्याक्षेप्तुराकृतकम् ।

महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवत्त्वं दृश्यत्वं तद्विघ्नत्वमदृश्य-
त्वमिति दृश्यादृश्यत्वयोर्विवेकः प्रसरेणो महत्त्वादिकं तेनाऽसौ
मन्यच्च । (दृश्यः) द्व्यणुके तु न महत्त्वादिकं तत्कथं दृश्यं (प्रत्यक्षं)
स्यात् तस्मान्न दृश्यत्वं (दर्शनयोग्यता) अदृश्यत्वं (अदर्शनयोग्यता)
कस्यचित्पदार्थस्य स्वाभाविको धर्मः (स्वरूपसम्बन्धायच्छिन्नो धर्मः)
किन्तु महत्त्वादिकारणकलापहेतुकं दृश्यत्वादिकं बोध्यम् । आदिना
द्यालोकादि परिग्रहः । बोद्धमन्तं तु परमाणुपुञ्जे महत्त्वादिकारण-
कलापानां कथं प्रत्यक्षत्वं स्यात् । एवञ्च सज्जन्यस्य घटादेरपि
प्रत्यक्षतानापक्षां 'अयं घटः' 'घटमानय' इत्यादिलौकिकव्यवहारवि-
शेषां बोद्धमन्तं निवार्य इति नैयायिकस्य हृदयम् । अक्षराणि तु
स्वप्नार्थानि ।

कटाहस्थतैलघृमाद्यापि दृश्यं यव यदि नन्द्यदृश्यं दृश्यैरेव
यद्देखययैः स्थूलस्य वङ्गोत्पत्ति रन्वया उत्पद्यमानो घटिरपि दृश्यो
(चाक्षुषप्रत्ययवेद्यः) न मवेत् इति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः । पुनरा-
क्षिप्य समाधत्ते नचादृश्येनेति । अक्षराणि स्वप्नानि । दृश्यत्वम-
दृश्यत्वञ्च न कस्यचित्पदार्थस्य स्वाभाविक (स्वरूपसम्बन्धाय-
च्छिन्ना) धर्मः किन्तु यत्र महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायः तत्र
दृश्यत्वं (क्षुप्तसाक्षात्कारयोग्यता) यत्र तु न तथा तत्र अदृश्यत्वं
बोध्यम्, प्रसरेणो महत्त्वमुद्भूतरूपञ्च घटते अतोऽसौ दृश्यः द्व्यणुके

तु न तथा तत्र महत्त्वोद्भूतरूपादि कारणाभावात् । नन्वेवं परमाणो-
रपि पुञ्जावस्थायां दृश्यत्वमितरथा तु अदृश्यत्वमिति, का क्षतिरित्या-
शङ्कायां ग्रन्थान्तरमाह—नचेति । तत्र योद्धमतेनेयमादृशी दृश्यत्वा-
दृश्यत्वव्यवस्था यतः परमाणो न महत्त्वं नाप्युद्भूतरूपादिकम् ।

इत्थं चावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वादन्तिपत्त्वम् । तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे
मेरुसर्पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः कचिद्विश्रामो वाच्यः । यत्र-
तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽप्यवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य
नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमि-
वाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य पर-
माणुत्वसिद्धिः । नच त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं;
त्रसरेणुः सावयवः चाणुपद्रव्यत्वात् घटवदिभ्यनुमानेन तदव-
यवसिद्धौ, त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपा-
लवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । नचदमप्रयोजकम्, अप-
कृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । नचैवं क्रमेण
तदवयवधारापि सिद्धयेदिति वाच्यम्; अनवस्थाभयेन
तदसिद्धेरिति ॥

इत्थञ्चेति—उक्तरीत्या, अर्थात् परमाणो महत्त्वाद्यभावात्,
परमाणुपुङ्गवस्य प्रत्यक्षासिद्धं ततोऽतिगित एव घटाद्यवयवी पदार्थ-
सत्त्वानित्यं यज्जगत् तदनित्यमिति ध्याते । तेषामिति—घटाद्यवय-
विनामित्यर्थः । अवयवधारायाः अजयवयवधारायाः अनन्तत्वे
तद्व्याप्यत्वे । मेरुसर्पयोः परस्परमत्यन्तविषयानुपरिमाणवतो-

रपि । साम्यप्रसङ्गः परिमाणसाम्याभावप्रसङ्गः । अथममित्यन्विः—
यदि मेरोर्महापर्वतस्य अवयवप्रमाणा क्रियेरन्, अथ च ततोऽत्यन्त-
निरुपस्थस्य सर्पपरीक्षस्थायि अवयवत्रा प्रियन्पेरन् परमुभयो कुत्रापि
अवयवविभागविधान्तिर्न स्यात् तदाऽप्रत्यक्षं स्वीकृतव्यं भवेद् यदु-
भयोः परिमाणसाम्याभूता अवयवमङ्गत्वा तुल्यैव, अवयवमङ्गत्वा-
तीत्ये च उभयोः परिमाणसाम्ये सौहार्दापत्तिः, नतत्रेव दृश्यते तस्माद-
वयवधाराया कचिद् विधान्निरवश्यं वाच्या ।

नन्वस्तु कचिद्विधाम पर विधामाश्रयो नित्यो निरवयवश्चेति
किमत्र गमकमित्याह—यत्रत्यिति । अममवेतेति—अममवेतश्च
तद्भावकार्यमिति कर्मधारयः । इदमत्राकृतकम्—अवयवधारायां यो
विधामस्याश्रयः, अस्मां चेदन्वित्य नहि तस्य किमपि समवायिकारण्य
यत्तद्वत्, अस्या भावकार्योत्पत्तिर्न स्याद्, नित्यश्चेत् स एवास्माकं
परमाणुः, ततोऽनित्यिक्तो घटावयवयो अनित्य इति परमाणुदुर्गवादी
योज्यः परास्तः ।

अत्रैव युक्तं ननुमाह—महत्परिमाणेति । तारतम्यं न्यूना-
धिकभावः । असरेणुमारभ्य आकाशाद्यन्त महत्परिमाणस्य न्यूना-
धिकभावो विधान्तः अयममहत्परिमाणस्य परा काष्ठा आकाशादिः,
एवमामलक्यादिकमारभ्याणुपरिमाणस्यापि कचिद्विधामोऽप्रत्यक्षं स्वी-
कार्यः समानन्यायात्, यद्वाणुपरिमाणस्य चरमोऽप्रतिः यतो न
किमप्यणु स एव परमाणुः । उक्तञ्च ‘न प्रलयोऽणुसंज्ञावात्’ (४ ।
२ । १८) सूत्रे न्यायभाष्ये ‘यस्मात्प्रात्यतरमस्ति, यः परमोऽद्वय-
स्तत्र निवर्तते, यतश्च नालपीयोऽस्ति त परमाणु प्रचक्ष्मन्’ इति
संक्षेपः ।

ननु असरेणुरेव परमाणुमन्वतां किमतं परं कल्पनया इत्या-
शङ्कमानं प्रति पूर्वोत्तरपक्षविधया अत्रानि ‘ननु’ इत्यादि । असरेणु-
रपि सावयवः, तदवयवो ह्यणुकमपि सावयवमिति द्वाभ्यामनुम-

नाभ्यां साधित, ततश्च त्रसरेणु तदवयवश्चापि न परमाणुः किन्तु द्व्यणुकावयव एव परमाणुनितिसिद्धान्तः ।

‘यद्यात्तुप तत्सावयव’ इति प्रथमप्रयोगे व्याप्तिः, यया त्रसरेणोः सावयवतामिद्धि । ‘यो महदवयव’ (महत्परिमाणुवतः कार्य-स्थारम्भकोऽवयवः) असावपि सावयवः इति द्वितीयप्रयोगे व्याप्तिः, यया द्व्यणुकस्यापि सावयवता निरायाधा ।

ननु—अप्रयोजकमिदमनुमानं यत् त्रसरेणोः सावयवतासाधकमित्याहुमानमिति अप्रयोजकताशङ्कावारणाय भ्रूति ‘नच’ इत्यादि । अप्रयोजकम् अनुकूलतर्कहितमित्यर्थः ।

त्रसरेणुतः के पक्षे चात्तुपद्रव्यत्वं हेतुरस्तु सावयवत्वं साध्यमाभूत् विपक्षे बाधकतर्कानघतारादित्याक्षेपः ।

यदि सावयवत्वं न स्यात् तदा चात्तुपद्रव्यत्वमपि न स्यात् अथमेव विपक्षे बाधकस्पर्कः (नहि चात्तुपद्रव्यत्वाभावघाताकाशादिः सावयवः) ।

अथ साध.—‘त्रिमित्त्यणुकैरेकं द्व्यणुकमारम्यते’ इत्यास्ति-ग्यायतप, तस्मात्तदेकावयवविजम्बद्रव्यत्वेन द्व्यणुके अपरुष्टमहत्त्वमुत्पद्यते, अपरुष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकावयवविजम्बद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वं (हेतुभाषो) यत् । यदि तु द्व्यणुके चात्तुपद्रव्यत्वं स्थोक्रियते, नच सावयवत्वं, तदा अपरुष्टमहत्त्वानेकावयवविजम्बद्रव्यत्वयोः कार्यकारणमायमद्वयमाङ्ग एव स्यात्, तस्मात् द्व्यणुके सावयवत्वमकामेनापरम्पुषेयम् ।

अथ त्रसरेणोरवयवे द्व्यणुक एव अवयवधारिणा विधायः स्यादित्युच्यते ? तदपि न, यो महदारम्भकोऽवयवः सधृष्टाचारम्भक-रूपाजिह्वारसावयव एव भवति ननु निराययवः, अस्ति च द्व्यणुके महत्तत्त्वसरेणोरात्मनःकर्मम् । ननु द्व्यणुस्यद्वयद्व्यणुस्येऽपि द्व्यणुका-
—णाः नावयवतः महदवयवतः न रूपालयतः इत्यनुमानेन द्व्यणुसा-
वयवतामपि सावयवता इत्यदित्येवमेवोत्तरोत्तरमवयवधारिविधान्तिर्न

भवेदिति चेद् न, द्व्यणुके महत्त्वाभावात् द्व्यणुकावयवा न महदा-
रम्भका । 'द्व-आम्परमाणुम्यामेकं द्व्यणुकनारम्भत' इति मित्रा-
न्तेन द्व्यणुकमेकावयवजन्य न तु अनेकावयविजन्य, अनेकावयवि-
जन्यत्वाभावादेव द्व्यणुकेऽरुरुपमहत्त्वमेव न कुता महत्त्वमिति हृदि
हृत्वा 'न चैव क्रमेण तदवयववारापि सिध्येद्' इत्याहुक्तम् । एवञ्च
द्व्यणुकावयवो निरवयव एवित्यस्य स एव परमाणु अणुपरिमाणु-
स्य परोवधि ।

सा च त्रिधा भवेदेहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥३७॥

सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिभूतयः । शरीरे-
न्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सा चेतीति स्वयम् । उक्तसर्वप्रत्ययमुख्यतु—'पृथिवीत्यामि
सम्प्रधातृपृथिवी' इत्युक्ता 'नित्याऽनित्या च' इति चामिवाय 'त्रिविध
चाद्या कार्यं शरीरेन्द्रियविषयसङ्गमः' इति प्रसङ्गोक्तम् ।

तत्र देशमुदाहरति —

योनिजादि भवेदेहम् ।

योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जरायु-
जमण्डजं च । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् ।
अयोनिजं संदेजोद्भिज्जादियम् । संदेजाः कृमिदंशाद्याः ।
उद्भिज्जास्तर्गुलमायाः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । नच
मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं, गत्या-
दिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् । न च हेतोर्ग्रादेरुपलम्भादाप्यत्रा-
दिकमपि स्यादिति वाच्यं, तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना
संकरसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिव-

त्वमिति वाच्यं, कदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञा-
नाह्न्यापुनरन्यथ पृथिवीत्वमिदं । तेन पार्थिवादिशरीरे
जलादीनां निमित्तत्वमानं बोध्यम् । शरीरत्वं तु न जातिः
पृथिवीत्वादिना सांकर्योत्, किंतु चेष्टाश्रयत्वम् । वृक्षादीनामपि
चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

योनिजमिति—युक्तयोगितयो परस्परमेकजनजन्यं योनिजम्
तद्विजमयोनिजम् । जरायुजमिति—गर्भेऽष्टनचर्मपुटक जरायु ।
अयोनिजमिति—नयाच पारमर्ष मृतम्—तत्र शरीरं द्विविधं
योनिजमयोनिजञ्च । वै० । २ । ५ । एतस्मिन्विषये घटोऽपि
प्रमाणम्—तथाहि—विश्वान्देवाञ्जगत्याविवेश । तेन चावलूपे
ऋषयो मनुष्याः । ऋ० अष्ट० ८ । ७ । व० १८ । ५ ।
तस्मादश्वा अजायन्तैके चोभयादतः । गात्रा इ जग्निरेतस्मात्
तस्माज्जाता अजावयः । ऋ० अष्ट० ८ । ४ । व० १८ । २० ।
आदिकमिति—आदिता देवर्षीणां प्रदणम् । 'देवर्षीणां शरीर-
, धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायत' इति प्रयस्तम् । नारकिणामिति
प्रयमविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो नारकिणा शरीरान्पत्ति तथैव लुप्त-
जन्तूनामपि । मानुषादीनामिति—आदिता पशुमृगादीनां परिग्रहः ।
मर्षादीनामित्यादिना विद्वद्भ्यादिपरिग्रहः । स्वदेजमुदाहरति
कृषिर्दशागा इति ।

यस्तु 'योनिं विना न शरीर' मिति सर्वोऽपि शरीराणि योनि-
जानीति कथं तत्र 'योनि' पद कारकमात्रपरं द्रष्टव्यम् ।

मानुषादियर्याणा पार्थिवेत्य सावयितु नृचेत्यादि प्रभानि ।
हेतोष्मादेरिति—हेतुः दण्ड स्वद इति यायव इत्यादि प्राकृतिष्वे-

आभ्ययमिति यावत् । सङ्करूपमङ्गादिति—पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वं जलादिप्रितयशरीरेषु, शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वं घटादौ, मानुशशरीरे तु पृथिवीत्वं शरीरत्वं योर्द्वयोः समावेश इति जातिबाधक-सङ्कराद्योपमयात् । पार्थिवशरीरे क्लेशादिप्रतीतिस्तु जलादिभागस्थो-पष्टम्भत्वेनाप्युपपद्यत तेन तत्र आप्यत्ववैकिकमपि नेति भावः ।

शरीरत्वं न जातिरिति—मस्यार्थः पूर्वग्रन्थार्थेन गतायः । शरीरं लक्षयति—चेष्टाश्रयत्वमिति । चेष्टात्व जातिविशेषः चेष्टन इति मत्प्रक्षयतीति सिद्धः । तथाच पारमर्थं सुप्रम—चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् । न्या० १ । १ । ११ ।

न च दृष्टादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य पूषणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति चेन्न प्रक्षयमरोहणादिना तदनुमानात् । यदि इस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदान्तर्भाववित्त्वेन विशेषणीयम् । न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्रावगतिरिति वाच्यं, तादृशे-पूषणाभावात् ।

अध्यात्मिकेति—आध्यात्मिकः प्राणः तयो वायुः । भग्नचेति—भग्नक्षययोर्विभागविशेषश्चिदावयवयोः सरोहणादिकः, आदिना बुद्धिपरिग्रहः ।

अयमायय—वृक्षादि शरीर आध्यात्मिकवायुसम्बन्धवत्त्वात् मानुशशरीरवत् । वृक्षादि आध्यात्मिकवायुसम्बन्धवान् भग्नक्षयसरो-ह्यादिमत्त्वात् अस्मदादिशरीरवत् इत्यनुमानाभ्यां वृक्षादीनां शरीरत्वसिद्धिः ।

आगमोऽयत्र प्रमाणम्—‘शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिस्थावरतां नरः’ मनु० इति ।

ननु—‘चेष्टाश्रय शरीर’मिति लक्षणं हस्तपादाद्यवयवेऽपि वर्तते
ननु न च शरीरव्यवहार इत्याद्युक्त्याम ह-यदीति । अन्त्यावयवि-
त्वेनेति । ‘अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रय, शरीर’मिति लक्षणं
कतं न्यमित्यर्थः । द्रव्यान्तरान्तरमकत्वमन्त्यावयवित्वम् एवञ्च
घटादावतिव्याप्तिवारणाय चेष्टाश्रयत्वम् । हस्तपादाद्यवयवेऽति-
व्याप्तिवारणाय अन्त्यावयवित्वम् इति बोध्यम् ।

अथवा चेष्टावदन्त्यावयवित्वसिद्ध्यस्तद्व्याप्यजातिमत्त्व-
मन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा तत् । मानुषत्व-
चैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे
कथं लक्षणसमन्वयः, तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जाति-
त्वाभावाज्जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जानित्वाभा-
वादिति वाच्यं, कलाभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंह-
त्वनान्तरा लक्षणसमन्वयात् ।

आद्यद्वय समाधत्ते—न च यत्रेति । मृतशरीरे चेष्टाया अमा-
वेऽपि शरीरव्यवहारस्य तादृक्लक्षणस्याव्याप्तौ कलान्तरमाह—
अथवेति । अयमर्थः—चेष्टायां आसावन्यात्रयथा तादृशेऽवयविनि-
वृत्तिर्यस्याः सा चास्मै द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्या जातिर्मनुष्यत्व-
क्षेत्रस्य द्विकं वेति तादृज्जातिमत्त्वं मृतशरीरेऽपि वर्तते इति नाप्याति ।

ननु—अत्र लक्षणे ‘द्रव्यव्याप्यजाति’ पदेन ‘पृथिव्यात्व’नपि
धर्तुं शक्यते तादृज्जातिमत्त्वञ्च घटादावपीति शरीरलक्षणा घटादौ
नान्तरमाह—अन्त्यावयवीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्तिर्या
‘चेष्टावृत्तिर्जाते तादृज्जातिमत्त्वमिष्टम् । पृथिव्यात्वं न केवलमन्त्या-
वयवित्वे किन्तु आद्यद्वयपार्थिव्याप्येऽपि वर्तते मनुष्यादि-

कस्तु अन्तर्पाययधिमात्रवृत्ति चेष्टायदृत्ति चेति न कश्चिदोप इत्यर्थः ।
नच नृसिंहेति स्पष्टार्थो ग्रन्थः किन्तु जलायतजसेत्यादिग्रन्थस्यायं
मर्थः—

दे रत्न विहाय तैजसत्वं सुख्यादिषु तैजसत्वं विहाय देवत्वं
जलीयदेवेषु वरुणादिषु, तदुभयसमाश्रये तैजसदेवेषु सूर्यादिषु इति
साङ्ख्येयं देवत्वस्य जातित्वाद्यर्थः । कदाभेदेनेति समाधानग्रन्थः ।
नृसिंहत्वं जानिरेवेति नृसिंहायतारणरीरेऽपि न लक्षणाभेदतिरि-
त्यर्थः ।

इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

- इन्द्रियमिति । घ्राणंन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं
कथमिति चेदित्यम् । * घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव
व्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिष्यञ्जकगोष्ठ्यात् । न च दृष्टान्ते
स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादेऽसिद्धिरिति वाच्यं, परकीयरूपा-
द्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । नच अवशरावगन्धव्यञ्जकज-
लेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं, तस्य सत्रतुरसामिव्यञ्जक-
त्वात् । यद्वा परकीयेति न देवं वायुपानीतसुराभिभागस्य
दृष्टान्तत्वसंभवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निरूपस्य गन्धमात्र-

* घ्राणेन्द्रियत्वावच्छिन्नोद्भूयमानिरूपितममवायतादात्म्यान्यतरसम्प-
न्नावच्छिन्नपार्थिवत्वावच्छिन्नवायिशनिष्ठविधयताकालुमिनित्वावच्छिन्नमप्रति पार्थिव
निष्ठयानिप्रकारतानिरूपिता या रूपादिमध्यविशिष्टगन्धीयाभिष्यञ्जकत्वावच्छिन्न-
प्रकारता, तादृशप्रकारतात्वयता या घ्राणीन्द्रियत्वावच्छिन्ना विशेष्यता, तादृश-
विशेष्यताशालिनियय परामशत्वेन रूपेण 'घ्राणीन्द्रिय पार्थिव' मि'याकालुमिति
मपति विशिष्टकारणमित्येवंरित्या सर्वत्रानुमानेषु कार्यकारणमात्रतापर इत्यम् ।

व्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं, द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् ।

इन्द्रियमितीति स्पष्टम् । इन्द्रियसामान्यकक्षान्तु—आत्मान्यत्वे सति ज्ञानकारणं न भवो नाथ न्वमिन्द्रियत्वम् । एतच्चाग्रेपि मूले स्फुरीमविपरति । घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वसाधकमनुमानमाह घ्राणेन्द्रियमिति । यद्यत् रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकं तत्तत् पार्थिवं दृष्टं यथा कुङ्कुमगन्धमभिव्यञ्जकगोधूममितिप्रतिबन्ध-
सिद्धिः ।

हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति 'नच' इत्यारभ्य 'तदर्थ-
त्वात्' इत्यन्तेन । दृष्टान्ते कुङ्कुमगन्धमभिव्यञ्जकं गोघृते न गन्ध-
मात्रमभिव्यञ्जकं किन्तु स्वरूपाभिव्यञ्जकमपीत्ययं हेतुः स्वरूपासिद्ध-
यस्य हेतोः स्वरूपं (हेतुनाच्छेदकोधर्मः) एवासिद्धं नामौ साध्य-
साधनायालमिदं पात्रेऽन्तु राग्यम् ।

'रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्' अस्य हेतोः परीक्षीय-
रूपाद्यव्यञ्जकत्वमर्थः । तेन दृष्टान्ते विधिष्टे गोघृते स्वरूपव्यञ्जकत्वे
सत्यपि परकीयरूपव्यञ्जकत्वं, अर्थात् स्वभिन्नकुङ्कुमादिरूपव्यञ्जकत्वं
नास्तीति हेतुः सिद्ध एव नसिद्ध इति समाधानुद्देश्यम् । पुनर्हेतो-
र्व्यभिचारित्वं शङ्कते समावृत्ते च 'नच' इत्यादिना । यस्यायमर्थः—
यो हेतुः साध्याभावाधिकरणेऽपि वर्तने अस्मादनैकान्तिको व्यभि-
चारी चेत्युच्यते ।

प्रश्नो च साध्यं पार्थिवत्वं, हेतुश्च रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवा-
भिव्यञ्जकत्वाद् इति, पर यत्र नये धरावे जलं प्रक्षिप्यते तदा तेन
नयधरायगतो गन्धोऽभिव्यज्यते, जलान्तु न पार्थिवम् अस्ति तु तत्र
गन्धमभिव्यञ्जकत्वमपि तस्मादुक्तो हेतुः पार्थिवत्वरूपसाध्याभाववति
अथे वर्तमानत्वादनेकान्तिकः ।

अस्योत्तरम्—यद्यप्येव तथापि तज्जल न केवल गन्धमति
व्यनक्ति किन्तु सन्नतुरसमपि व्यनक्ति तस्मात्तादृशजलस्य गन्धमा-
त्राभिव्यञ्जकवाभावात् व्यभिचारः ।

लाघवमभिप्रेत्याह—यदेति । अर्थात् उक्तेऽनुमान परकीये
त्यादिघिशरण नोपादय घृतञ्च तादृश न दृष्टान्तीकर्तव्यम् किन्तु
'वायुपनीतसुरभिभागवत्' इति दृष्टान्तो दयः । वायुपनीतसुरभि
भागस्तुरुपादिषु मध्य केवल गन्धस्यैवाभिव्यञ्जक अत्रानन्यप्रान्त
मकलहेतावयम इति भावः ।

ननु—प्रागान्द्रियमन्निरुपाऽपि कथल गन्धस्याभि व्यञ्जक
एवञ्चात्मान्निरुपा हतोर्व्यभिचार इत्याद्युक्तावारणाय 'नच' इत्यादि
'विशेषणान्' इत्यन्तमुक्तम् । द्रव्यत्वमति रूपादिषु मध्य गन्धस्यै
वाभिव्यञ्जक वात् इति द्रव्यत्वविशिष्टा हतुर्नक्तव्यः । यद्यपि प्राग-
ान्द्रियमन्निरुपा गन्धमात्राभिव्यञ्जक परमसौ न द्रव्य किन्तु तयाग-
रूपतात् गुण इति भावः ।

विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥३८॥

विषय इति । उपभोगसाधन विषयः । सप्रभव हि
कार्यजातमदृष्टार्थानम्, यत्कार्यं यददृष्टार्थानं तत्तदुपभोग सा-
क्षात्परंपरया वा जनयत्येव । नहि बीजप्रयोजनाभ्या विना
कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । तेन द्व्यणुकादि ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव
विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तर्गत-
शिष्यबुद्धिर्वैश्वर्यार्थः ॥ ३८ ॥

उपभोगसाधनमिति —सुखदुःखाद्यतरसाक्षात्कार उपभोग
यस्तत्प्रयोजक म सखाऽपि विषय एवत्यर्थः एवञ्च सर्वोऽपि गन्ध,

घान् विषयः साक्षात्परत्वरया च भोगहेतुः पार्थिवविषय इति फलति ।
 अह एस्य कार्यमात्रमिति भावात्कारणकारणत्वादाह—सर्वमेवेति ननु—
 सर्वस्यैवोपभोगसाधनत्वेन विषयत्वे शरीरेन्द्रिययोः पृथक् विभागो-
 ऽयुक्त इत्यत आह—शरीरेन्द्रिययोरिति । विष्ट स्पष्टम् । इदन्तु बो-
 ध्यम्—गन्धवत्त्वे सति भोगायतनत्वं पार्थिवशरीरत्वम्, गन्धवत्त्वे
 सति गन्धज्ञानकरणात्वं पार्थिवेन्द्रियत्वम्, गन्धवत्त्वे सति उपभोग-
 साधनत्वं पार्थिवविषयत्वम्, एतेषु दिगन्यत्रापि जलीयादिशरीरादिषु
 अनुसरणीयाः ।

इति पृथिवीग्रन्थः ।

जलं निरूपयति—

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।
 स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिः सिद्ध्यति ।
 यद्यपि 'स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं
 तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं
 न स्यात्तत्र जन्यस्नेहभावात्, नित्यस्य च स्वरूपयोग्यत्वे
 फलावश्यमावनियमादिनि चेन्न, जन्यस्नेहजनकतावच्छेदक-
 तया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ, तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया
 जलत्वजातिसिद्धेः ।

परममूले—वर्णः शुक्ल इति । 'सर्वं वाक्यं साधधारणं यथा
 ध्वजस्यो वायुमत्त' इति न्यायेन अप एष मत्तयति वायुमेष मत्तयती-
 त्यर्थो लभ्यते तथैवात्रापि जले शुक्ल एव वर्णः, मधुर एव रसः, शीत
 एव स्पर्शः, अथ एतन्नेह इति ज्ञेयम् । मन्त्राचार्यः मृत्रस्य रूपरसस्पर्श-

शेवत्य आपां द्रवाः स्निग्धाः ० । तत्र जलद्रवस्य सांतिद्विक स्वा-
भाधिकमुदाहृतमुक्तमिति यावत् । एवञ्च सभास्वरगुह्यमात्ररूपवत्त्वम-
शीनमात्रस्पर्शवत्त्व, स्नेहवत्त्वम, सांतिद्विकद्रवत्ववत्त्वमिति जलस्या-
नेकानि लक्षणाणि बोध्यानि ।

जलत्वज्ञानौ प्रमाणमाह— स्नेहेति । अयमर्थ—समवाय
सम्बन्धावच्छिन्नस्नेहत्वावच्छिन्नस्नेहनिष्ठकार्यतानिरूपिता तादात्म्य
सम्बन्धावच्छिन्ना या जलनिष्ठा समवायिकारणाता, सा किञ्चिदूर्मा
वच्छिन्ना, कारणतायात् घटगतकार्यतानिरूपितद्वयदृष्टिकारणाता-
यद् इति जलत्वज्ञातावनुमाने मान यथा पूर्व द्रव्यत्वज्ञाताशुक्तम् ।

नित्यं जलपरमाणौ स्नेहो नित्य इति नित्यस्नेहवृत्ति स्नेहस्य
धर्मो न * कार्यतावच्छेदक त-कथ स्नेहनिष्ठकार्यतया जलत्वज्ञानि-
मिद्विदिति शङ्कते यद्यपीति । समाधत्ते—जन्यस्नेहत्वमिति ।
द्रव्यगुणादिनिष्ठस्नेहस्य जन्यत्वात् तदादाय स्नेहस्य कार्यतावच्छेद-
कमपि, तेन जलत्वज्ञातिभिर्ज्ञौ बाधभावात् । एवञ्च प्रदर्शितानुमाने
स्नेह* पदान्पूर्व 'जन्य' पदनिवेश कार्य इति भाव ।

परमाणौ (जलपरमाणौ) जन्यस्नेहत्वाभावेन जलत्वासिद्धि
(कारणतावच्छेदकधर्माभिद्धि) माशङ्कते 'अथ' इति ।

तनु—यथा अरण्यास्थितो दण्डो न घटादिकार्योपवायक,
तथापि तत्र दण्डत्वं कारणतावच्छेदक जातिरस्येव एव परमाणौ
जन्यस्नेहभावेऽपि तस्य स्नेहोत्पत्तियोग्यतावत्त्वान् 'जलस्य' जाति-
रस्येवेति प्रतिशङ्कते—तस्य नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्व इति । यदि
परमाणौ स्नेहोत्पत्तियोग्यता तदा भवितव्यं तत्र जन्यस्नेहेनेति द्वय-
यानाह—'फलावश्यंभावनियमात्' इति । मिद्वान्नं प्रदर्शयितुमाह—
'इति चेन्न' इति । जन्यस्नेहजनकतेति—जन्यो य. स्नेह*, तज्जनकं

जन्यजलं, तन्निष्ठा जनकता, (कारणता) तदवच्छेदिका जातिर्जन्य-
जलत्वमित्यर्थः । जन्यजलत्वज्ञातेः जन्यजलमात्रवृत्तिर्ज्ञाने 'तदव-
च्छिन्ने'ति जन्यजलत्वज्ञात्यवच्छिन्नजन्यत्वमित्यर्थः । तथाचायं प्रयोगः फलति-
समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यजलत्वावच्छिन्नजन्यजलनिष्ठजन्यता-
निरूपिना मादाभ्यसम्बन्धावच्छिन्ना या शुद्धजलनिष्ठा समवायि-
कारणता, सा किञ्चिद्गमावच्छिन्ना कारणतान्वात् दग्धवृत्तिकारण-
तात् ।

पूर्वं जन्यस्नेहनिष्ठकार्यताधर्मणा जन्यजले कारणतामनुमि-
मोमहे—नेन जन्यजले जलत्व कारणतावच्छेदका ज्ञानिरूपो धर्मः
सिद्ध्यति, यथात् जन्यजले निष्ठकार्यताधर्मणा नित्यजले (जलपरमाशौ)
कारणतानुमानेन, शुद्धजलेऽपि तत्र जन्यजातिसिद्धिनिष्प्राप्त्युहंति परम-
सारः ।

शुद्धरूपमेव जन्यत्वेति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति ।
नतु शुक्लरूपत्वं लक्षणम् अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववृत्ति-
रूपवद्वृत्तिद्रवत्वमत्र द्रव्यजातिमत्त्वं, अभाम्यशुद्धेन-
रूपममानाधिरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षात्प्राप्त्याप्यजातिमत्त्वं वा
नर्थः । तेन स्फटिकादौ नानिष्याप्तिः ।

नतु शुद्धरूपवत्त्वमिति । पृथिव्यादावपि शुद्धरूपमन्वाशति-
ष्याप्तिरस्यात् तस्मादगमं 'शुद्ध' इति न जलवत्त्वा किन्तु पृथिव्यादि-
वत् जलेऽपि शुद्धोपार्ण इत्येव दर्शयितुमुक्तं बोध्यम् ।

इदमपि लक्षणमेवेति प्रकारान्तरेण साधयितुमाह—अथवेति ।

नैमित्तिकद्रवत्वेति—नैमित्तिकद्रवत्ववर्णा पृथिवी, तेजश्च नैमित्तिक-
द्रवत्ववत् तत्र अद्वितीयवृत्तिर्भूया माहरी या रूपवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वस्य साक्षादप्यजातिः । अर्थात् जलत्वमेव तद्वत् 'शुद्ध-
रूपमप्यपदेन युगलितमित्यर्थः । युक्तमेतत् शुद्धिमुखकत्वात्, तथाच

श्रुतिः 'यच्छुक्लं तदपाम् छां० ६।४।२। एवञ्च शुक्लं रूपमपाम् स्या-
माधिको धर्मः तथैव रसद्रव्यत्वसंज्ञा नैजा गुणाः प्रतितियता अप्रत्ये-
न्ययोज्या हि वस्तुशक्तिः । स्फुटिकादावतिव्याप्तिवारणाय कल्पान्तर-
माह—अभास्वरेति—अभास्वर पराप्रकाशक यच्छुक्लं रूपं, नादे-
तरूप नीलपीतादि, भास्वर शुक्लरूपञ्च, तदस्मान्नाधिकरणां (तदधि-
करणभिन्नाधिकरणक) यदप तादृगरूपवद् जलमेव, तद्वृत्तिर्याद्व्य-
त्यस्य साक्षाद् व्याप्या जातिर्जलत्व, तादृजजातिमत्तं विवक्षितमिति
नै पृथिव्यादिप्रतिव्याप्तिरूपो दोष इत्यर्थः ।

रसस्पर्शाविति । जलस्य मधुर एव रसः शीत एव
स्पर्शः । तिक्रमवदवृत्तिमधुरवदवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति-
मत्त्वं तदर्थः तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः । शीतेतरस्पर्शवदवृत्ति-
स्पर्शवदवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः । ननु शुक्ल-
रूपवत्त्वमेवेति कुतः, कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न,
नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरू-
पासंभवात् । कालिन्दीजले नीलत्वमतीतिस्त्वाश्रयापाधिकी ।
अत एव विपत्तिरिति धवलमोपलब्धिः ।

मधुर एवेति—शर्करादावजलेऽपि मधुररससत्त्वादतिव्याप्तिः,
तां परिहर्तुं जातिघटितलक्षणमाह—तिक्रमवदिति । तिक्रम-
धनी पृथिवी तस्यामवृत्तिर्या, मधुररसवति [जले] वृत्तिर्धनं
यस्या सा च तादृसी द्रव्यत्वस्य साक्षाद्व्याप्या जातिर्जलत्वं, तादृज-
जातिमत्त्वं 'मधुररसवत्यपदेन विवक्षितम् । शर्करादौ मधुररस-
सत्त्वेऽपि तिक्रमवदवृत्तिर्जातिः अर्थात् जलत्वं न वर्त्तने किन्तु
ततो विरुद्धः तिक्रमवदवृत्तिर्या पृथिवीन्य धर्मो वर्त्तने इति शर्करादौ
नातिव्याप्तिः ।

जले शुद्धमय रूपमित्यसद्विमान एङ्कत'ननु' इति । कालिन्दी
यमुना नदी । समाधत्ते—नेति । यदाक्षित जल नीलरूप तत्रत्यर्थ ।
तत्र हेतुमाह—नीलजनकत्वेति । अथमर्थ—नीलरूपनिष्ठा या
चक्षुःशक्तिः तादृशजन्यतानिरूपिता या जनकता अर्थात् पृथिवीनिष्ठा
कारणता, तदवच्छेदकत्वं पृथिवी-य जातिरूपा यमं तस्याभावात्
जले नीलरूपस्यास्त्वय इति कुतो नीलरूपप्रत्ययमिति । कथं नहि
नीलत्वप्रतीतिरित्याह—नीलत्वप्रतीतिस्त्विति । पृथिवीसम्यग्त्वेन
नीलरूपप्रतीति औपाधिकी ननु स्यामादिकं नीलरूप यमुनाजल
इत्यर्थः ।

अथ जले माधुर्यं किं मानम्, नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि
रसस्तत्रानुभूयते । नच नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत
एवेति वाच्यं, तस्याधर्माभाधिकत्वात् । अन्यथा जम्बीर-
रसादावम्लानुपलब्धेरम्लमादिप्रत्यक्षमपि स्यादिति चेन्न, हरीत-
क्यादिभक्षणस्य जलरसस्यजनकत्वात् । नच हरीतक्यामेव
जलोष्णसंयोगाद्विज्ञानतरोन्मत्तिरिति वाच्यं, कल्पनागौरवात् ।
पृथिवीन्वम्याम्लमादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् ।
जम्बीररसादां न्वाश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीत-
स्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं
तु जलत्वं बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शून्योपलब्धिश्चन्दना-
न्वर्तिशीततरसलिलस्यैव । तेजसयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरी-
पाधिकी स्पृष्टव । तत्र शाकाममात ॥

‘स्वसमरायिसयोगमम्यन्वेन’ पाथियमागम्य नीलरूप
यमुनाजले प्रतीयते ननु नीलरूप तत्र ममयेतम, ‘म्य’पदेन नीलरूपं

तस्य समवायि=समवायसम्यन्धेनाधारपृथिवीभाग, तस्य सयोगो जलेन सहसतीति परस्परासम्यन्धद्वारा जलाधोवर्त्तमानपार्थिव-भागरूपेणाधिना जले नीलरूपस्य प्रत्ययो भ्रम इति भाव । अथैव गमकमाह-विपति विक्षेप इति । नीलताप्रतीतिघटकस्योक्तसम्यन्ध-स्य आकारे जलप्रक्षेपेण नायादिति भाव ।

जले मधुररसमाक्षिपति अयेति । नहि प्रत्यक्षेणेति -- रासनप्रत्यक्षेण जले न कस्यचिद्रसस्य प्रत्यय । यदि द्राक्षेत्तु नारि-केज्जलादां माधुर्योपलभ्यात् तत्र मधुर एव रस इत्युच्येत ? तत्राह-आधुर्योपाधिकत्वादिति । पूर्ववत् स्वसमवायिसयोगसम्यन्धेन पार्थिवभागगतस्यैव मधुररसस्यापलभ्य नत्वर्सा रसाभाविक । अथैव परपक्षं बाधकं प्रदर्शयत् स्वपक्षसावकं तर्कमाह—अन्यधेन्यादिना ।

उक्तमाक्षेपं तिरस्करोति 'इति चेन्न' इत्यादिना । जलेऽनु-द्वुद्धो मधुरो रसो वर्त्तत एव उद्वुद्धरूपतया तस्य प्रतीतिस्तु यदा हरीतकी, आमलकं वा भक्षित स्यात् तदा (रसनेन्द्रियवर्त्तिविधिष्ठ-मभाषनयनेन) मधुररसस्य स्पष्ट प्रत्यय ।

आयुक्त्य समावृत्ते 'नच' इत्यादिना ।

जलेन सह आस्यगतवाष्पविशेषस्य सम्यन्धेन हरीतक्यामेव रसान्तरमुत्पद्यते (मधुराख्यम्) ननु तद्विलीयमिति शङ्काकचुरमि-प्राय ।

कल्पनागौरवान्नतद्वाहराहमिति सिद्धान्तनोऽभिप्राय । हरीतक्यामेव रसान्तरोत्पत्तिरधीकारयादिनो मते कल्पनागौरवप्रकार-धायम्—फलदिरूपायां पृथिव्या यत्र पूर्वरसनाये रसान्तरोत्पत्तिरस्यते तत्र विलक्षणेनैव संयोग (पाकत्रियेय) एव हेतुरिति सार्धं भौमा नियमः, यदि तु हरीतकीदृष्टान्तानुरोधेन जलसंयोगोऽपि पृथिवीरक्षात्पादक स्वीक्रियेत तदा अधिककार्यकारणभावस्य कल्पना गुरुभूतत्वं धर्तव्यं नत्र संयोगस्य पृथिवीरक्षात्पादक स्वीकृत

(कल्लस) एव, तत्समो जलसंयोगोऽप्यन्यः कल्पनीय इति प्रतिवादि-
मते कार्यकारणभाषद्वयकल्पनया गौरवम् । मम सिद्धान्तिनो मते
न जलगनस्यैव मधुररसस्य व्यञ्जिका दृश्यतकीति नास्ति गौरवम् ।
अधिकं रामरुचादीं निरीक्ष्य ग्रन्थगौरवमयात्सुकुमारमनीनाश्चानु-
पयोगान्न बहु प्रपञ्च्यते ।

पृथिवीत्वस्येति—आम्लादिरसनिष्ठा या जन्यता, तादृश-
जन्यतानिरूपिता या जनकता (पृथिवीनिष्ठा) तदवच्छेदकं पृथिवीत्वं,
पृथिव्यामेव ननु जल इति जले नाम्नादिरसस्वीकारः, अर्थात् पृथिवी-
त्वममानाधिकरणक एवाम्लादिरसः ननु जलत्वसमानाधिकरणकः ।

कथं तर्हि जम्बीररसादावाम्बरसोपलब्धिरिति ? तत्राह—
जम्बीररसादाविति । स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन पृथिवीगनस्या-
पि आम्बररसस्य जले प्रत्यय आर्षाधिक एव ।

जलत्वजातावनुमानान्तर प्रमाणमाह—एवमिति । जन्य-
शीतस्पर्शेति—जन्यशीतस्पर्शेनिष्ठा या जम्ब्या, तन्निरूपिता या जन-
कता, तदवच्छेदकं जम्ब्यजलत्वम्, एव जम्ब्यजलानिष्ठा या जन्यता,
तन्निरूपिता या जनकता, तदवच्छेदकत्वं शुद्धजलत्वमेव, निरवच्छि-
न्नायाः जनकताया अभावादित्यर्थः ।

ननु शीतस्पर्शवत्त्वं न जललक्षणं चन्दनादिपृथिव्यामपि सैत्य-
सत्वात् धर्पणेन तदुपलब्धेरितिमां शङ्को परिहरुमाह—घृष्टचन्दना-
दाविति । अर्थः स्पष्ट । पूर्वमुक्तं शीत एव स्पर्श इतितन्माधयनि-
तेजःसंयोगादिति । 'स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन' तेजस एवाप्यय-
जले प्रतीयत इति भावः । तत्र हेतुमाह पाकासम्भवादिति ।

स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि तदन्तर्भवतिजलस्यैव स्नेहः,
जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् । तेन जल एव स्नेह इति
मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांतिदिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः

मृत्युसिद्धः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः
तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुक्त्यमिति
वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

घृतादावपीति—घृतादिदृविधां यः स्नेह उपलभ्यते असा-
द्यपि जलस्यैव, जलमेव स्नेहसमवायिकारणमिति भावः । पूर्वं जलस्य-
जातिसिद्धौ प्रदर्शितमिदम् । तदवच्छेदकमपीति—सांसिद्धिकद्रव-
त्यनिष्टा या जन्यता, तन्निरूपिता या जनकता, तदवच्छेदकत्वं जल-
त्वमेवेति भावः । शिष्टे स्पष्टम् । ननु—यदि स्नेहो जलधर्मः कथं तर्हि
तस्याग्निप्रज्वलनानुकूलता जलेनाग्नेरुपशमोपलम्भादित्याशङ्क्याह—
तैलादावपीति—प्रकृष्टः स्नेहस्तेलादिगत जलगुणो दहनानुकूल
अप्रकृष्टश्च दहनप्रतिकूल इति भावः इति वक्ष्यतीति—स्नेहनिरूप-
णावसरे गुणग्रन्थ इति शेषः ।

नित्यतादि प्रथमवदित्तु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥४०॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि । जलं
द्विविधं नित्यमनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं द्रवणुकादिकं सर्व-
मनित्यमवयवसमेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियवि-
षयभेदात् । पृथिवीतो यां निशेषस्तमाह । किंत्विति । देह-
मयोनिजम्, अयोनिजोऽेत्यर्थः । जलीयं शरीरं वह्णलोके
मसिद्धम् ।

प्रथमवदित्तीति—प्रथमस्यैव प्रथमवत् 'तत्र तस्यैव' १ । १ ।
१ । १ । इति पष्ठचन्तादतिप्रत्ययः । जलीयं शरीरमिति—तच्च पृथि-
वीभागोपपद्यमेव ऐयम् । यथा पार्थिवशरीरमपि जलादिभागोप-
पद्यम् । तेन जलमात्रे हस्तापादादिव्यवस्थायां असम्भवेऽपि न क्षतिः

(लक्षणासम्भवदोषो नेत्यर्थः) नन्वेतादृशं शरीरं कोऽस्तीति ? आह—
 वरुणलोक इति । परमिदं शरीरमयोनिजमेव तथाच—प्रशस्तपाद
 उक्तम्—‘तत्र शरीरमयोनिजमेव वरुणलोके पार्थिवायवोपष्टम्भा-
 योपभोगसमर्थम्’ इति ।

इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि । रसनं

जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सत्कुरसा-
 भिव्यञ्जकोदकवत् । रसनन्द्रियसन्निकर्षं व्यभिचारवारणाय
 द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति सिन्धुरिति । सिन्धुः समुद्रः ।
 हिमं तुषारः । आदिपदात् सरित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः ।
 नच हिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिववस्त्वमिति वाच्यम् ऊष्मणा
 विहीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद् द्रव्यं यद्
 द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टवि-
 शेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायाः काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्ति-
 त्वात् ॥ ४० ॥

रसनेन्द्रियस्य जलीयत्वेऽनुमान मानमाह—रसनं जलीय-
 मित्यादि । रसव्यञ्जके मनसि हेतोर्व्यभिचारमायङ्कुराह—गन्धा-
 द्यव्यञ्जक इति । मनस्तु गन्धादिरपि व्यञ्जक ननु केवलं रसव्यञ्जकं,
 इदन्तु रसमात्रव्यञ्जकत्वात् जलीयमिति । यद् गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे
 सति रसव्यञ्जक तत् जलीयं, यथा सत्कुरसाभिव्यञ्जकमुदकं जलीय-
 मिति प्रतियन्वसिद्धिः ।

करकादिरित्यत्र आदिपदात् कृषादिपरिग्रहः । कठिनत्वा-
 दिति—कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः । विहीनस्य तस्येत्यत्र सप्तम्यर्थं
 पक्षा । विहीने करकादौ जलत्वस्य प्रत्यक्षे घनावस्थायामपि तज्जलतां

न भिन्नमित्यत्र नियमं दर्शयति—यद्द्रव्यमिति । यज्जलरूपं द्रव्यं यतो हिमकरकादिद्रव्यस्य ध्वंसाज्जन्यं भवति तज्जलरूपं द्रव्यं हिमकरकादिद्रव्यस्योपादानरूपेणैवोपादेयं भवतीत्यत्रोक्तनियमसञ्चारः ।

अनया व्याप्त्या हिमकरकादिर्न जलाद्भिन्नं पदार्थ इति भावः । हिमकरकादिषु कठिनस्पर्शप्रतीतिस्तु भ्रान्त्यैवेति बोध्यम्, यतो जीवानामदृष्टविशेषेणैव जलगतं द्रवत्वं प्रतिबद्धं तत्र तत्र कठिन्ताप्रत्ययः, ननु चास्तविरुं कठिन्त्वं येन हिमादीनां पार्थिवत्वं स्यादित्येवं तेतिरहस्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

सर्वस्यास्य जलग्रन्थस्य मूलं 'अप्याभिसम्बन्धादाप' इत्यारम्भं 'विषयस्तु सस्ति समुद्रहिमकरकादि' इत्यन्तं प्रशस्तग्रन्थो शेषः ।
इति जलग्रन्थः ।

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥४१॥

तेजो निरूपयति 'स्पर्श उष्ण' इत्यादिना ।

उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वं स्यादनुसंधेयम् । न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णत्वस्य सत्त्वात् । किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । एवं स्तनकिरणादीं पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादीं चानुद्भूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरुतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवान्द्रुक्तरूपाग्रहः ॥

उष्णत्वमिति—उभयभित्तयं । प्रत्यक्षसिद्धः त्याचप्रत्य-
क्षवेद्य । इत्यत्रेति—प्रत्यक्षप्रमाणेन उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः ।
'येनेन्द्रियेण' इत्यादिभ्यामेव न्यागिन्द्रियेणोष्णस्पर्शज्ञानं, तेनैव तन्नि-
ष्टोष्णत्वज्ञानेऽपि प्रदत्तं । एतमुष्णस्पर्शनिष्ठा या कार्यता, तादृशकार्य-
तानिरूपिता या तजोनिष्ठा फलगतता तदवच्छेदकत्वं तेजस्तत्त्वजाति-
विशेषः । तस्मिन्निष्ठस्पर्शानुमानेऽप्यपरोक्ष 'जन्मोष्णस्पर्श' इत्यादिप्रत्यक्ष-
'तेजोस्पर्शस्पर्शवत्' वे० २ । १ । ३ । श्रुतिरपि 'यदग्ने रंहितं रूपं
तथाचार्यं सूक्ष्म—तेजस्तद्रूपम्' छां० ६ । ४ । १ यत्तु कश्चित् भास्वर-
शुद्धं रूपमिति नवीना खोदितं रूपमिति वैदिका इत्युक्त्यात् स-
न्धान्तः । अतएव राहितरूपस्य भास्वरगुणार्थपरत्वेनापि नेतुं शक्यत्वात् ।

ननु जन्मोष्णस्पर्शसमवायिकारणं जन्म तेजः, तत्र तेज-
स्त्वजातिसिद्धावपि तन्निष्ठेषु तेजःपरमाणुषु यद्यपि तेजस्तत्त्वजातिसि-
द्धिरित्यत आह—तस्य परमाणुवृत्तित्वमिति । यथा जन्मजलवा-
यच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिः सिध्यति,
तथैव जन्मतेजस्त्रायाच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपरमाणुशेषि
तेजस्तत्त्वजातिः सिध्यतीति भावः ।

किञ्च यत्र समवायेन *आग्नादिकलेषु पूर्ववत्सादिपरवृत्ति-
मधुररसाद्यन्तरोत्पत्तिश्च तत्रापि समवायेन विलक्षणतेजःसंयोग-
एव कारणं तादृशकारणतावच्छेदकत्वात् तेजस्तत्त्वजातिसिद्धि-
र्ग्रह्यमा ।

चन्द्रकिरणादावुष्णस्पर्शस्त्वय तेजोऽलक्षणास्यातिपसक्ति-
माशङ्क्य भ्रमावच्छेदे 'नच' इत्यादिना । चन्द्रकिरणादावित्यत्र आदि-

* समवायवच्छेदभावच्छिन्ना आग्नादिकलगतपुरुषसंनिधौ या कार्यता,
तादृशकार्यतानिरूपिता या समवायवच्छेदभावच्छिन्ना तत्र सर्वोपनिष्ठा कारणता,
सा किञ्चिदवच्छिन्ना निरवच्छिन्नाया कारणताया अभावात् यद्यपि धर्मस्तस्या-
वच्छेदकः स एव तेजस्तत्त्वजातिरिति भावः ।

पदेन हीरकादिरत्नकिरणादेरपि परिग्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणा-
दावपि । यदि चन्द्रकिरणादाबुद्ध्यत्वं तदा घृता न त्वचा गृह्यते
प्रच्युत तत्प्रतियोगिणीतस्पर्शस्यैव ग्रह इत्याशङ्कयामाह—किन्तिवति
तदन्तःपातिजलस्पर्शेन चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागीयणीतस्पर्शेन ।
अभिभवो नाम यलवत्सज्जातीयसम्यग्धः, यलवत्सज्जातीयग्रहण-
कृतमग्रहण वा । यथा सुवर्णरूपवृत्तिगुह्यत्वमास्वरत्वयोः पृथिवी-
भागीयरूपाभिसम्यग्धेनाग्रह, तथा प्रकृतं चन्द्रकिरणादौ उष्णस्पर्शं
सत्येऽपि यलवत्सज्जातीयजलीयस्पर्शेणाग्रहः । उक्तं न्याय रत्नकिरणा-
दावपि योजयितुमाह—एवमिति । ननु—चतुर दो नाभिभव कुनां
नोष्णस्पर्शां पलब्धिरिति शङ्कयामाह—चक्षुरादाविति । अनुद्ध-
तत्वात् अनुत्कटत्वात् । अग्रहः छानाभावः । वैश्वानरे पन्दी ।
शुगममग्न्यत् ।

ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न,
अन्यदीयरूपेणापि धर्मिणो ग्रहसंभवात्, शंस्यस्येव पित्तपीतिज्ञा ।
वहेस्तु शुक्लरूपं नाभिभूतं किंतु तदीयं शुक्लत्वमाभिभूतमिन्यन्ये ।
नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । नच
नैमित्तिकद्रवत्वं दहनादावन्याप्तं घृतादावतिन्याप्तं चेति
वाच्यं, पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्भृतिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या-
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्येव-
त्यर्थः । तथाहि । तत् द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमा-
णुरूपं तदन्यदनित्यम्, अवयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रिय-
विषयभेदात् । शरीरमयोनिजमेव । तच्च सूर्यलोकादौ
प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

ननु—यदि यद्वा पार्ष्विकरूपेण स्वरूपस्य (भास्वरगुणरूपस्य) अभिभवः तर्हि तस्य (भास्वरगुणरूपचर्मिणो यद्वा) प्रत्यक्षं न स्यात् द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे स्वरगतोद्भूतरूपस्य कारणत्वात् इत्याण्डकृते—
‘अथे’ति । खण्डयितुमाह—‘इति चेन्ने’ति । मिथ्यान्त प्रधाति—
अन्यदीयरूपेणेति । पार्ष्विकरूपेणेत्यर्थः । अस्यायमायः-नायं नियमो
यत्स्वरगतद्रव्यसाक्षात्कारे सत्येयं नद्वयमिणो द्रव्यस्य साक्षात्कारः
किन्तु द्रव्यायचाक्षुषप्रत्यक्षे उद्भूतरूपमात्रमपेक्षितं तत्सर्वाय स्याद-
न्यदीय घेनि नाग्रहः, यथा ‘पीतः शुभः’ इत्याकारकशब्दात्मकप्र-
त्यक्षे नेत्रगतपीतमद्रव्यसम्यग्धेन तद्गतपीतरूपप्रत्येगापि जायते,
सपेक्ष पार्ष्विकभागीयरूपसम्यग्धेन चैकानरस्य प्रत्यक्षे न किञ्चित्
बाधकं पर्याप्तम् । अत्रैव मतान्तरमाह—यद्नेस्तिरिति । अक्षराणि
स्पष्टानि ।

परममूले नैमित्तिकं द्रव्यमिति—तथाच ‘नैमित्तिकद्रव्य-
घटं तेजस्यम्’ इत्यपर तेजोखक्षणे । ननु—तेजसि नाग्येवद्रव्य-
रमित्युक्तखक्षणेऽसम्भवो दोष इतिण्डुं चारयितुमाह—सुवर्णा-
दिरूप इति ।

नैमित्तिकद्रव्यस्वरूपे तेजोखक्षणेऽसम्भवदोषः परिहृत्य तत्रा
व्याप्तिदोषमतिव्याप्तिदोषश्च परिहर्तुमाक्षेपसमाधानाभ्यां प्रधाति
‘नच’ इत्यादि । समाधानप्रत्ययस्यायमर्थः—‘पृथिव्यामवृत्तिः (नवृत्तिः

* अस्य जातिघटितलक्षणस्य पदव्युत्पत्तौऽयम्—नैमित्तिकद्रव्यत्वपद-
वृत्तिः पृथिव्यामवृत्तिः तेजोमादाय पृथिव्यामवृत्तिः यदि ‘पृथिव्यामवृत्तिः’ पदं नोच्येत,
अतएव अतिव्याप्तिनिरासाय ‘पृथिव्यामवृत्तिः’ पदमुपानम् ।

यदि तु ‘नैमित्तिकद्रव्यत्वपद’ पदं न दीयेत तदा ‘पृथिव्यामवृत्तिजाति’ पदेन
‘जलत्व’ मपि गृहीतुं शक्यते तेन जलेऽतिव्याप्तिः, एवमेव वायुत्वमादाय वायव्य-
प्यति शक्तिः तद्वारणा ‘नैमित्तिकद्रव्यत्वपदवृत्ति’ इति पदं दत्तम् । वायुतेजो-
ऽन्तरत्वमादाय वायव्यप्यति व्याप्तिरायाति तन्निवारणाय जातीति पदं निषेधितम् ।

पेक्षेनं यस्याः सा अवृत्तिः) नैमित्तिकद्रव्यत्वयति (अर्थात् तेजसि)
वृत्तिर्यस्यः सा, तादृशी या द्रव्यत्वस्य साक्षाद् व्याप्या जातिः तेज-
स्त्वं तादृशजातिमत्त्वं 'नैमित्तिकद्रव्यत्वयति' पदेन विवक्षितमिति
नाग्न्यादाद्यव्याप्तिनापि घृतादिरूपायां वृद्धिव्याप्तिरित्यादि । पूर्ववादि-
तीत्यादिग्रन्थो निगदव्याप्यान ।

अत्र यो विशेषस्तमाह—

इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयो मतः ।

ननु चक्षुस्तजसत्ये किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तजसं
परकीयस्पर्शव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदी-
पवत् । प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्र दृष्टान्तेऽव्याप्तिवार-
णाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्द्वयविचा-
रवारणाय द्वितीयं परकीयेति । अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसंभ-
वादाद्यं परकीयेति न देयम् । चक्षुःसन्निकर्षं व्यवभिवारणाय
द्रव्यत्वं देयम् ॥

इन्द्रियं नयनमित्यादिना । चक्षुस्तजसतमाक्षिपति 'ननु'
इति । तत्रानुमान प्रमाणयति—चक्षुस्तजसमिति । यत् परकीयस्पर्-
शव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकं तत् तजस दृष्ट यथा प्रदीप
इति प्रतिबन्धमिति ।

यदि हेतुविरूपेण 'स्पर्शव्यञ्जकत्वे सति' इत्येवोच्येत तदा
दृष्टान्ते प्रदीपे विरूपव्याप्तिरित्युक्तं देयः स्यात् तन्निवारयितुं 'परकीये'ति
पदं निवेष्टितमित्यभिप्रायेणाह—दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणायपि । प्रदीप
स्वीयस्पर्शव्यञ्जकः सतापि न परकीयस्पर्शव्यञ्जकत्वे समर्थः ।

परन्तु घटाद्या अपि परकीयस्पर्शव्यञ्जकाः सन्तो विषयता
सम्बन्धेन स्वीयरूपव्यञ्जकाः, एवञ्च तेषु हेतोर्व्यभिचारः स्याद्

अतस्त्वनुगुणाय हेतोः द्वितीय 'परकीये' पत्र दसम् इत्यभिप्रायेणाह-
घटादेः स्वीयरूपेतरादि ।

हेतोः शरीरजत लाघवमभिप्रेत्य कल्पान्तरमाह—'अध्वे'ति ।
'प्रदीप' दृष्टान्तस्थाने 'प्रमावत्' इति दृष्टान्तवाक्यं स्यात्, तथाच
प्रथम 'परकीय'पत्रं न देय, हेतुस्तु स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूप-
व्यञ्जकत्वात्' इति कल्पनीय इत्यर्थः । नेन नैव विशेषणासिद्धिपार-
गाद्रेण । नहि प्रभा' स्वस्पर्शव्यञ्जने परकीयस्पर्शव्यञ्जने वा समर्था
इति हेतोरधिरोपणं सिद्धमेवेति भावः । ननु—तथापि हेतौ व्यभिचारो
दोषः घटचक्षुःसंयोगः स्पर्शादेरव्यञ्जकः परकीय (घटादि) रूपव्य-
ञ्जकश्च पर न तैजसः, एव तैजसत्वं साध्याभावात्ति घटसंयोगे
गतत्वादि हेतुर्व्यभिचारीति शङ्कां धारयितुमाह—चक्षुःसन्निकर्ष
इति । तथाच 'द्रव्यत्वे मति स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपाद्य
व्यञ्जकत्वात्' इति हेतुशरीरम् । घटचक्षुःसंयोगः स्पर्शाद्यव्यञ्जकः
परकीयरूपव्यञ्जकः अपि न द्रव्यम् अपि तु गुण इति न व्यभिचार-
गन्धः ।

त्रिपयं दर्शयति । वह्निनरिति । ननु सुवर्णस्य तैज-
सत्वे किं मानमिति चेन्न, सुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिबन्धके
अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तद्वत्त्वम्,
यथा पृथिवीति । नचापयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्र-
वत्वस्यचात्यन्ताग्निसंयोगनाशत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रय-
स्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न,
जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् । अपरे तु पीतिमाश्रयस्य
अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापराट्छिददर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं वि-
जातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि । अत्यन्ताग्निसंयोगे पीतिम-
गुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः, अत्यन्ता-

प्रिसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात्, जलम-
न्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् ।

विषय दर्शयतीति—

तेजसो विषयश्चतुर्विधः, भौमादिव्यौदर्याकरनभदात् । भौमं
पन्थादिकम् । अग्निश्चन द्विद्वयं विष्णुदादि । भुक्तस्य परिणामद्वतु-
रुदर्थम् । आकरजं सुवर्णादीत्यभिप्रायवान् 'यत्स्निस्वर्णादिर्विषया
यनः' इति परमभूलग्रन्थ उक्तञ्च न्यायकन्दहर्षा—'गोगितामदट'
घरोत् भूयसां पार्थिवायययानामुपपृम्भादनुद्भूतरूपस्पर्श पिण्डोभा-
योग्य सुवर्णादिकमारम्भने तत्र पार्थिवद्रव्यसमंभवेना इमे रसादयो
गृह्यन्ते इति ।

सुवर्णस्य तेजसत्वे मानं पृच्छति—नन्विति । किमाद्येति इति
केचित्, नास्त्येव सुवर्णस्य तेजसत्वे मानं तद्विरुद्धममाणासत्त्वात्
तथाहि—सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रव्यत्वरत्वात् जतुगभूतिवत् इत्य-
नुमानेन सुवर्णं पार्थिवमेवेति आद्येति पुराणम् ।

तदेतन्ममाद्येति—नेति । 'सुवर्णं तेजस'मितिप्रतिज्ञावाक्यम् ।
'अस्मति प्रतियन्धक' इत्यादि हेतुवाक्यम् । 'यज्ञैश्च तन्नय'मित्यादि
व्यतिरेकिदृष्टान्तवाक्यम् । असतिप्रतियन्धके प्रतिबन्धकसंसर्गः
भावे सति अत्यन्त योऽनलसंयोगो वह्निसंसर्गः तस्मिन्सत्यपि अनु-
च्छिद्यमानमघिनश्यद् यद् द्रवत्वं तत्त्वात् यज्ञैश्च=यदसति-
प्रतियन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगे अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणं न
अर्थात् तादृशप्रतियन्धकसंसर्गभावेकालेऽत्यन्तानलसंयोगेन यस्य
द्रवत्वंमुच्छिद्य (विनाशि) भवति । तद्वयम्=तत्तेजसमपि न भवति
यथा पृथिवी । घृताक्षारूपाया पृथिव्या अस्मति प्रतियन्धके अत्य-
न्तानलसंयोगे द्रवत्वे विवक्ष्यति, अतएव घृतादिकं न तेजसम्,
सुवर्णं तु पृथिवीविशदस्यभावत्वात्तेजसमेव ।

ननु—इदमनुमानमप्रयोजकम्, सुवर्णपक्षे 'असतिप्रतियन्धक' इत्यादिकं हेतुरस्तु तैजसं साध्यं माभूद्, विपक्षे बाधजनकांस्त्यादि-
त्याक्षेपपूर्वकं समाधानमाह 'नच' इत्यादिना ।

घृतद्याद्यादिपृथिव्यां जन्यजने च यद् द्रवत्वमस्ति तदाग्नि-
सयोगान्तरं सुवर्णद्रव्यत्वं अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि न नश्यति
'यदि सुवर्णं तैजसं न स्यात् तर्हि अत्यन्तानलसंयोगान्तरं द्रवत्व-
धर्मावच्छिन्नमपि न स्यात् यथा घृतादि' इत्ययमेव विपक्षबाधको
ममानुकूलस्तर्क इति भावः ।

किञ्च 'अग्नेपरत्यं प्रथमं दिश्यम्' इत्याद्यागमान्यथानुप-
पत्तिरपि मम सिद्धान्तिनोऽनुकूलस्तर्कः, अर्थात् सुवर्णं यदि तैजसं
न स्यात् तर्हि तदागमप्रतिपाद्यम्यपरत्यवयव स्यात् इति तर्कस्य सत्य-
मानुकूल्यम् ।

उक्तानुमाने व्यभिचारमाशङ्कते 'ननु' इति । पीतस्य भावः
पीतिमा, गुरोर्भावो गुरुत्व पीतिमा च गुरुत्वञ्च ते, तयोराश्रय-पार्थि-
वद्रव्यमित्यर्थं तस्य पीतमगुरुत्वाश्रयस्य, तैजसि पीतमवर्णाभावात्
गुरुत्वाभावाच्च । तदानीम् अत्यन्तानलसंयोगकाले द्रुतत्वात् द्रव-
णावत्त्वात् । व्यभिचारः हेतोः साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वम् । साध्यं
तैजसत्वं तदभावस्तैजसाभावः तदधिकरणं पृथिवीभागः तत्रापि
'अत्यन्तानलसंयोगादिहेतोर्गतत्वमेव व्यभिचारः । सप्राधत्ते 'न' इति ।
जलमध्यस्थेति—जलमध्ये स्थितो यो मसीक्षोदं चूर्णं विरोधः तद्वत् ।
यथा जले दधति सति तदन्तर्वर्त्ती मसीक्षोदेऽपि द्रवणप्रत्ययो भवति
परमसौ प्रत्ययो नृमात्मकः, ययमेव अत्यन्तानलसंयोगेन सुवर्णं
द्रवयति सति तन्मध्यवर्त्तिनि पीतिमगुरुत्वाश्रयपार्थिवभागेऽपि द्रव-
णप्रत्ययो न वास्तविक इति भावः ।

प्रकारान्तरेण सुवर्णस्थं तैजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति-
अपरेतित्यादिना । पीतिमाश्रयस्य पार्थिवभागस्य अत्यन्ताग्निसं-

योगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्, पूर्वरूपस्य पीतवर्णस्य अपरा-
वृत्तिदर्शनात् पूर्ववदेव विद्यमानत्वात् (पृथिवीगत रूपस्य अग्निसयो-
गेन परावृत्तिर्जायते इति नियमः) अत्र तद्विरुद्धतादर्शनात् । तत्प्रति-
बन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । विजातीयद्रव्यं विलक्षणद्रव्यवध-
र्मेव द्रव्य । कल्प्यते अनुमीयते ।

कल्पनाप्रकारमेव दर्शयति 'तथाहि' इत्यादिना । 'आयन्ता-
ग्निसयोगे पीतिमगुरुत्वात्' इति पक्षः । विजातीयेत्यादि साध्यम्
अत्यन्ताग्निसयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयेत्यादि हेतुः, जलमध्य-
स्थेति दृष्टान्तः ।

विजातीयेति—विजातीयरूपप्रतिबन्धकं यद् द्रव्यद्रव्यं तत्स-
युक्तः तेन सह सयोगसम्बन्धवान् । पूर्वरूपेति—पूर्वरूप पीतरूप
तद्विजातीयरूप श्यामादिक तस्यानधिकरणेन तदनाश्रये तस्या-
दित्यर्थः ।

अयमत्राशयः—यदाऽतिप्रदीप्तं वह्नीं सुवर्णपिण्डं प्रक्षिप्यते
तदासौ पानीयवद् द्रवति, तदन्तर्गतेषां पीतवर्णाश्रयः पार्थिवोऽपि
भागो द्रवतीत्य, परमर्थे नियमो 'यद्रूपरसगन्धस्पर्शा, पृथिव्यां पाकजा
अनित्याश्च' यदा पार्थिवभागस्य वह्निनाऽतिसयोगो भवति तदा तस्य
पूर्वरूपतः किमपि विलक्षणं रूपमुत्पद्यते, यथा श्यामवर्णस्यामघटस्य
यहौ मत्सेपे रक्तरूपपरावृत्तिर्दृश्यते । परसुवर्णपिण्डान्तर्वासितस्तस्य
तादृगेवरूपं तिष्ठति यादृशं पूर्वंमासीत् नच परावर्तते तेन ययमनु-
मिमीमहे (कल्पयाम्) यदस्मि किमपि तादृशद्रव्यं यदतिमात्रमग्नि-
सयोगे सत्यपि पार्थिवभागस्य रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धाति । तत्र पृथिवी
अनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् नापि जलं अग्रेरनुपगमात्, किन्तु पृथिवी-
जलाम्ब्यां भिन्नमेव । यच्च तद्भिन्नं नत्तेज एवेति मिथः सुवर्णस्य
तेजोभावः । तर्हिनास्तु सुवर्णं न तेजस किन्तु पार्थिव 'पीतं सुवर्णं'
'हुतं सुवर्णं'मिति प्रत्यक्षे जायमाने मितैव दोष तस्य भ्रमत्वकथनमयु-
क्तम्, अग्निसयोगेऽपि यत्र तस्य पूर्वरूपनाश तत्र विलक्षणं स्वर्ण-

द्रव्यमेव प्रतिबन्धकमिति चक्षन्ति । स्यादस्य ग्रन्थः 'तेजस्वाभि-
सम्बन्धात् तेजः' इत्यारभ्य 'आकुरजं शुवर्णादी'त्यन्तप्रसस्तग्रन्थ-
मूल एव ।

इति तेजाग्रन्थः ।

वायुं निरूपयति—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज
इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत
इति । तेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः । तज्जनक-
तावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिरनुभूयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षण-
शब्देन तृणादीनां धृत्वा शाखादीनां कम्पेन च वायोऽनुमानात् ।
यथाच वायोर्न प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते ।

वायुं लक्षयति परममूले अपाकज इति । उक्तलक्षणस्य पद-
कृत्यं दर्शयति—अनुष्णाशीतस्पर्शस्येत्यादिना । वायौ पाकजः स्पर्शो
न भवतीति पृथिवीस्पर्शव्युद्गमः । अनुष्णाशीतोऽस्य स्पर्शोऽनुष्णो
विजातीयः पार्थिवजलीयस्पर्शान्तरां विलक्षण इत्यर्थः । उक्तवर्षिणा
'स्पर्शवान् वायुः' (धे० २ । १ । ४) ।

एष वायुः तिर्यग्गमनवान् अत्र युक्तिमाह—ज्ञेय इति । स्पर्श
शब्दधृतिकम्पा स्पर्शादिपदार्थं एते लिङ्गमनुमानयन्त्यः, तथाच वायु-

रनुमेयो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः, इत्यापयेनाह—तेन वायवीय इति ।
 तज्जनकतावच्छेदकमिति—विजातीयानुष्णापीतस्पर्शनिष्ठजन्यता
 निरूपिता या जनकता सा किञ्चिदमायच्छिन्ना, इत्यादिरीत्या वायु-
 निष्ठजनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति वायुत्वजातिसिद्धिः । इदमुपलक्ष-
 णम्—शब्दविशेषस्य निमित्तकारणतावच्छेदकतयाऽपि वायुत्वजाति-
 सिद्धिः । स्पर्शादिलिङ्गकः स्पर्शादीनि बिद्धानि यस्य स तथा ।
 धृतिरिति—गुरणो द्रव्यस्यापतन धृतिः । वायोरनुमानादिति—
 अनुमानप्रकारश्च—योऽयं रूपवद्द्रव्यासमवेत स्पर्शः स कचिदा-
 ध्रितः स्पर्शात्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् । तथाच पारमर्प सूत्रम्—
 'न दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः' वै० २ । १ । १० । उपलभ्य-
 मानोऽयं विजातीयः स्पर्शः दृष्टिविषयाणां प्रत्यक्षभूतानां पृथिव्येतेषां
 नैव भवितुमर्हति विलक्षणात्वात् अतोऽदृष्टलिङ्गः अदृष्टविशेषव्याप्ति-
 कोऽदृष्टः स बिद्भमनुमापकः यस्य स वायुरित्यर्थः । अनुमानेन सा-
 माख्यतोदयेन विलक्षणास्पर्शाभ्यस्य सिद्धावपि तस्य विशेषसंज्ञा
 वायुरिति 'प्राणाद्वायुरजायत' यजु० ३१ । १३ इत्यागमादोभ्या,
 उक्तध्वनिना 'तस्मादागमिकम्' २ । १ । १७ । इति ।

पूर्ववदिति । वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । परमाणु-
 रूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च । सोऽपि त्रिविधः,
 शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् ।
 परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवमागोपष्टम्भादु-
 पभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति । अत्र
 यो विशेषस्तमाह । देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राह-
 कमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभि-
 व्यञ्जकत्वात् । अङ्गसङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्
 ॥ ४२ । ४३ ॥

पूर्वेवादिति स्पष्टयति-वायुद्विविध इत्यादिना । अपोनिजमिति-
अपोनिजमेवेत्ययं । पिशानादीनामिति—मरुतां चोके । प्रसिद्धमिति
येन । प्रवृत्तपाद इत्यमेव दर्शनात् । स्पष्ट स्पष्टम् ।

ननु -वायवीयशरीरं कथं जीवानां भोगः घायो करचरणा-
द्यवयवाभावात् इत्याण्ड्यायामाह—परन्त्विति । पार्थिवभागोपट्ट-
म्भात् पार्थिवांशसंयोगविशेषात् उपभोगसप्तत्वम् भोगसाधनये-
त्यता । आक्षेपसमाधानयोस्तुल्यत्वात् प्रकरणसाधनमुत्तरम् सा-
धारणं समाधानं वक्तुं जलीयतैजसवायवीयशरीराणामित्युक्तम् ।
तत्रैव जलीयादिशरीरेषु पार्थिवभागस्यैव साहाय्येन भोगसाधनत्वं
क्षेपमिति भावः । अत्र त्वग्निन्द्रिये । यो विशेषः मधिष्ठानादिः । त्वच्चि-
त्स्थितमिन्द्रियं त्वग्निद्रियम्, तस्य लक्षणमाह—स्पर्शेति । त्वग्निन्द्रि-
यस्य घायुकार्थत्वमनुमानेन साधयति—तद्येतादिना । रूपादिषु
मध्य इति—‘एव रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकं’ (ब्राह्मक)
तद् वायवीयमिति व्याप्तिं अत्र दृष्टान्तमाह—अङ्गसङ्गीति—
अङ्गसङ्घिसंज्ञितं=स्वेदः तन्निष्ठं घृतं घृतस्पर्शं, तस्याभिव्यञ्जको ह्य-
जनपवनो यथा वायवीयः वायुवरमाणुभिरारभ्यमाणः तथैव त्वग्नि-
न्द्रियं स्पर्शमाश्रय्यञ्जकत्वाद्वायवीयमित्यर्थः ।

‘येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते’ इति न्यायेन स्पर्शतत्त्वजातेरप्यभिव्यञ्जकं
त्वग्निन्द्रियं ननु स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकमित्यसिद्धो हेतुरितिशङ्कान्तिरा-
सांय ‘रूपादिषु मध्य’ इत्युक्तम् । एवं मनसि व्यभिचारवारणाय
‘एव’पदम् । त्वग्निन्द्रियसन्निकर्षं ‘द्रव्यत्वे-सति’ इत्यपि हेतौ विरो-
धः देयमित्यम् ।

विषयं दर्शयति—

प्राणदिस्तु महावायुर्पयन्तो विषयो मतः ।

यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः तस्य चतुर्थी विधा प्राणादि-
रित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वे-
क एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च
नानासंज्ञां लभत इति ॥

परममूले प्राणादिस्तिरति—आदिना अमानसमानोदानव्या-
ना पञ्च शरीरान्त सञ्चारिण, चाद्याश्च वृक्षादिकम्पनहेतवः ।
तत्र सर्वेषामश्विर्नैहावायु अथ प्रलयकाक्षिक पुराणादिप्र-
सिद्धः, तथाचोक्तः धीमद्भागवतमहापुराणे एकादशस्कन्धे तृतीया
ध्याये—‘वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते’ इति ।

प्राणस्त्वेक एवेति—तथाचोक्तम्—

हृदिप्राणो गुदेज्वानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥

इति तत्तत्स्थानरूपोपाधिवशान्मुखनिर्गमनादिक्रियारूपोपाधिवशाच्च
एकस्यापि प्राणस्य पञ्चभेदा जाता इत्यर्थः ।

वायुसाधकान्यनुमानान्तरापयपि दृष्टव्यानि तथाहि—

अस्मिन् रूपवद्दृढव्याभिघाते योऽयं पर्णादिषु शब्दसन्तान स
स्पर्शवद्देगवद्दृढ्यस्योगजन्य आविर्भव्यमानाधयवदन्यसम्यग्निघ-
दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतमेरीशब्दसन्तानवत् ।

नभसि तृणातृजस्तनयित्तुविमाननां धृति स्पर्शवद्देगवद्दृढ्य-
सयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् भौकाधृतिवत् ।

रूपवद्दृढव्याभिघातमन्तरेण वृक्षादिकम्प स्पर्शवद्देगवद्दृढ्य-
भिघातजन्यः विजातीयकम्पत्वात् नदीपूराहतकुशकाशादिकम्पवत् ।
एषां प्रपञ्चस्तु ग्रन्थगौरवमयात्र कृत स्वयमुद्यः ।

इति वायुग्रन्थः ।

इदानीं पिप्पलुद्विवेदनाय कार्यद्रव्यस्योत्पत्तिविनाशक्रममा-
चक्ष्महे—

महेश्वरस्य चिकीर्षावसानप्रथम परमाणुषु क्रियोत्पद्यते, ततो
द्वयो परमाणवो. सयोगेन द्वयणुकमुत्पद्यते, तत्र (युगं कोत्पत्तौ)
परमाणु समवायिकारणं परमाणुद्वयसंयोगोऽसमवायिकारणम्
परमेश्वरः तदज्ञान इच्छा तत्कृति कालोदिक प्रागभावोऽदृष्ट (धर्मा-
धर्मा) प्रतिबन्धकाभाय इति निमित्तकारणम् । एतानि कार्यमात्रमिति
साधारणनिमित्तकारणानि । एव द्वयणुकोत्पत्त्यनन्तर महेश्वरेच्छा-
वशात् द्वयणुकेषु क्रिया, तत्तद्विमिश्रणुकैरेकं द्वयणुकमारभ्यते एवम-
पि द्वयणुकानि समवायिकारणं तेषां संयोगोऽसमवायिकारण
ईश्वरेच्छादिनिमित्तकारणम् । एवमेव पूर्ववत् तेषु सजातीयेषु द्वयणु-
केषु क्रिया, ततश्चतुर्भिः संयुक्तैः त्रयणुकैरेकं चतुरणुकमुत्पद्यते ।
तेऽप्यसद्व्याप्ता एवोत्पद्यन्ते । एवञ्चतुरणुकोत्पत्तौ संख्यां ततः पञ्च-
मिश्चतुरणुकं मिलित्वा एकं स्पूलतरं कार्यमारभ्यते, ततस्तैः स्पूल-
तरैः पञ्चभिः पञ्चाणुकैर्मिलित्वा स्पूलतमपञ्च णुकावयं कार्यमारभ्यते,
एवमेव पूर्वपूर्वकार्यापेक्षयोत्तरोत्तरं स्पूलकार्योत्पत्तिक्रमेण महती
पृथिवी, महत्स्य आप, महत्तेज महान्यायुः उत्पद्यते ।

- ननु त्रिभिः परमाणुभिरेकं द्वयणुकं कुतो नारभ्यते द्वयणुक-
द्वयेन वा कुतो न त्रयणुकोत्पत्तिरिति चेन्न प्रथमस्य द्रव्यारम्भकत्वं
गौरवम्, द्वितीयस्य तथात्वे त्रयणुकमहत्त्वानुपपत्तिः, कार्यमहत्त्वे कार-
णमहत्त्वस्य कारणवद्वृत्त्वस्य वा हेतुत्वात् ।

एवं महेश्वरस्य कार्यद्रव्यसंज्ञिहीनवशात् परमाणुषु क्रियो-
त्पत्तिः, ततः परमाणुद्वयस्य विभागः, ततोद्वयो परमाणवोः सयाग-
नाय ततोद्वयणुकनाय ततस्त्रयणुकनाय एवं चतुरणुकादिनारक्रमेण
महापृथिव्यादीनां नाय अयमेवावान्तरप्रलय इत्युच्यते सर्वकार्यद्रव्य-
ध्वसोऽवान्तरप्रलय इतितल्लक्षणात् महाप्रलयस्तु सर्वभावकार्यध्व-
सः । भावकार्यश्च अनित्य द्रव्य, अनित्यगुणः अनित्य कर्मचेति बोध्यम् ।

पुनः सृष्टिसद्भावे किं मानमिति चेद? 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्'
इत्यादिश्रुतिरपि । मीमांसकास्तु संसारप्रवाहो बीजाद्गुरन्यायेन मना-
दिरनन्तः, नैव प्रलयसद्भावे मानमित्याहुः । समवायिकारणनाशाद्
द्रव्यनाशः कचिदसमवायिकारणनाशादपि इति प्राञ्चः । सध्वंसासमवा-
कारणनाशाद् द्रव्यनाशः, एवं सति दाघयमिति नव्या ।

इति कार्यद्रव्योत्पत्तिविनाशक्रमः ।

आकाशं निरूपयति—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

आकाशकालादिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः ।
कितु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेष-
गुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथाहि ।
शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्
स्पर्शवत् । शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवत् । इत्यु-
मानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे, शब्दो न' स्पर्शवद्विशेष-
गुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्प्रकारणगुण-
पूर्वकमत्यसत्त्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय कारणगुणपूर्वकेति ।
जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न
दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् । नात्मविशेषगुणो बहि-
रिन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकारणं नयमं द्रव्ये
गुणं न नामकं सिध्यति । नच वायव्यवेतु सुक्ष्मशब्देकमेव वायी
कारणगुणपूर्वकः शब्द इत्यप्यत्रमिति वाच्यम्, अयावद्-
व्यभावित्वेन नायुविशेषगुणत्वामावात् ।

‘विनया-
दिभ्यष्टुक्’ (१५४ ३४) इति सूत्रेण स्वार्थे ठक् । ‘कित्तिच’ ७२ ११८ इति
वृद्धिः, आकाशस्य शब्द एवैको विशेषगुणो नेतर इत्यर्थः । तथाच ‘सम्प्रदायेन
शब्दाधिकरणत्वं (शब्दगुणकत्वं) माकाशत्वं’ मित्याकाशलक्षणम् । ननु
‘शब्दवत्त्वं माकाशत्वं’ इति, शब्दस्य सर्वदा आकाश उपलब्धेरभा-
वात् । यदि ‘शब्दवत्त्वं’ लक्षणं स्यात् तदा तस्य सदैव शब्दवत्त्वं
मर्षं स्यात्, नित्ययोगे मतुष्यत्ययविधानात्, तथा चोक्तम् —

भूपनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । -

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥

इति, एवमस्ति लक्षणास्यासम्भवो दोषः प्रसज्येत, तस्माच्छब्द-
दाधिकरणत्वमेव लक्षणं युक्तम् ।

लाघवमनुसन्धाय कालरथादीनामत्रैव जातित्वं निषेधति—
आकाशकालेति । आकाशत्वं कालत्वं दिक्त्वञ्चेत्यर्थं न जातिरिति
तत्र हेतुमाह—एकव्यक्तिकत्वादिति अनेकसमवेतत्वाभावात् एक-
व्यक्तिवृत्तिधर्मस्य जातिबाधकत्वात् किंवाकाशवादिकमुपाधि ।
एतद्विस्मरेण जातिबाधकप्रसङ्गोऽवोचाम । एकत्वसंख्यायोगि
एकम् इत्येकस्य लक्षणम्, इदं न सम्यक् घटादावतिव्याप्ते, आका-
शपदं घटादीनामप्येकत्वापत्ते ‘द्विन्वाद्यभाववदेकम्’ इति चेत्तदपि
न ‘अथ घटः अथमाकाशः इमौ द्वौ’ इति प्रतीत्या आकाशेऽपि द्वित्व-
सत्त्वं ननु द्वित्वाभावः तस्य व्यासज्यवृत्तित्वात् तथाचासम्भवो
लक्षणदोषः, समातीयमात्रवृत्तिद्वित्वाभाववदेक मित्यपि न ‘माधु-
आकाशसजानीयस्याकारान्तरस्याभावात् तादृशद्वित्वस्याप्रसिद्धे
द्वित्याभावाप्रसिद्धिरेव । स्वप्रतियोगिकभेदासमानाधिकरणधर्म-
वत्त्वमेकत्वमिति तु युक्तं पश्याम, प्रवृत्ते ‘स्व’पदेनाकारप्रदः, स
आकाशः प्रतियोगी यस्यैषविबोयोभेदोऽन्योन्याभावात्, तस्य असमा-
नाधिकरणो यो धर्म आकाशत्वं, तद्वत्त्वमेव आकाशे एकरत्वं, आकाश-

प्रतियोगिकोभेदो नाकार्ये (स्वस्पर्शमेवमेवमाभावात्) किन्तु पृथिव्यादिषु
वर्तन्ते तत्र च साकारत्वं धर्मं अतएवाकारत्वं स्वप्रतियोगिकभेदास-
मानाधिकरणमुच्यते इति भावः ।

विशेषगुणान्तरेति—रूपादीत्यर्थः तस्य व्यवच्छेदोऽभावधो-
धनम् शब्द विज्ञेय नान्यारूपादि कश्चिदप्याकारे विशेषगुणः तथा,
चार्पं सूत्रम् 'त आकाशे न विद्यन्ते' वै० २।१।१। ते रूपरसगन्ध-
स्पर्शश्चत्वारो गुणा आकाशे न सन्तीत्यर्थः । एतेन 'विशेषिकोगुण'
इति कथनेन । प्रमाणम् अनुमानम् । तथाहीति ।

चतुर्ग्रहणायोग्येति—चतुर्ग्रहणायोग्या या वहिरिन्द्रिय-
प्राप्ता जाति अर्थात् शब्दत्वम्, तादृशजातिमत्त्वात्, यश्चतुर्ग्रहणा-
योग्यवहिरिन्द्रियप्राप्ताजातिमान् स विशेषगुण इति व्याप्तिः । स्पर्श-
वदिति दृष्टान्तः । चतुर्ग्रहणं चाद्युप साक्षात्कारं ब्राह्मणविषयता ।
वैयाकरणानां मीमांसकाश्च शब्दस्य गुणभाव न मन्वते तदुक्तेनानुमा-
नेन स्थितिर्ज्ञेयः । घटादौ व्यभिचारवारणाय अयोग्येत्युक्तम् ।
आत्मनि व्यभिचारवारणाय वहिरिन्द्रियप्राप्तेति । रसत्वादौ व्य-
भिचारवारणाय जातिप्रदिति ।

सम्प्रति शब्दस्य द्रव्याश्रितत्वं साधयति अनुमानान्तरेण
शब्दो द्रव्यसमवेत इति शब्दात्मके पक्षे द्रव्यसमवेतत्वं साध्यम्,
गुणत्वादिति हेतुः । योऽयं गुणः स स सर्वोऽपि द्रव्यसमवेत इति
व्याप्तिः (समवायसम्बन्धेन द्रव्याश्रितः) सयोगवदिति दृष्टान्तः ।
भवति हि करणद्रव्यसमागमसमवायनकरणद्रवरूपद्रव्याश्रितः गुण-
त्वात् शब्दोऽपि गुणः अस्यापि कस्यचिद्द्रव्यस्याश्रित एव । नच
'गुणत्व' हेतुः स्वरूपाभिद्ध इति वाच्यम्, पूर्वानुमानेन तत्सा-
धितं युतम् ।

इत्यनुमानेनेति—उक्तेनानुमानेन । द्रव्यसमवेतत्वे समवाय-
सम्बन्धेन द्रव्याश्रितत्वं सिद्धे अनुमानम् । तदनुपरिरोपानुमानेन ।

आकाशस्य सिद्धिः कर्त्तव्येति चेपः । तद्वत्कारं दशयति—शब्दो
 नेति । स्पर्शवत् पृथिव्यादिचतुष्टय, तस्य पृथिवीजलतेजोवायूना-
 मित्यर्थः ‘चत्वारि स्पर्शवन्ति हि’ इत्युक्तं साधर्म्यवैधर्म्यमकरणे
 पृथिव्यादीनां विशेषगुणो न शब्दः । शब्दः पक्षः, पृथिव्यादिसम्यग्धि-
 त्वेन विशेषगुणत्वाभावात् साध्यम् । तत्र हेतुमाह अग्निसंयोगासम-
 वायीत्यादि । अग्निसंयोगोऽसमवायिकारणं यस्य स अग्निसंयोगा-
 ममवायिकारणक- तस्य भावस्तत्त्वम् तदभावे सति’ इति हेतोर्विशेष-
 पक्षपद ‘सप्तम्यन्ते विशेषण’ मिति नियमात् । अकारणगुण-
 पूर्वकमत्यसत्त्वात् कारणगुणपूर्वकं प्रत्यक्षं यस्य तत् कारणगुणपूर्वक-
 प्रत्यक्षं, न कारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षं तदकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षं तस्य
 भावः तस्मात्, अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तत-
 श्चेत्य ध्यातेराकार—यद् अग्निसंयोगरूपासमवायिकारणकत्वाभाव-
 विविष्टाकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षं तत्र स्पर्शवद्विशेषगुणः । यदि तु विषे-
 ष्यभागमात्रमुच्येत तदा पाकजरूपादां हेतोर्व्यभिचार (अति-
 ध्यातिः) स्यात्, अस्ति च पृथिवीनिष्ठपाकजरूपादिचतुष्टये अका-
 रणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वम्, परन्तु तत्र अग्निसंयोगोऽसमवायिकारण-
 मस्ति नतु अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावात् । यदि तु विशेष-
 गभाग एव तन्मूत्रियेत तदा पटरूपादायतिव्याप्तिः (हेतोर्व्यभिचारः)
 अस्ति च पटरूपादीनां कारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वम् यतः पृथिवी-
 निष्ठा अपाकजा रूपादयः कारणगुणोन्पन्ना उच्यन्ते । कारणगुणो-
 त्पन्नत्वञ्च=स्वाधयसमवायिसमयेन गुणजन्यत्वम्, तद्यथा ‘स्व’ पटस्य
 रूपं, तदाधयः पट- तस्य समवायी तन्तु, तत्र समवेतो गुणः तन्तु-
 रूपमेव, तेन तन्तुरूपेण असमवायिकारणेन पटरूपं जन्यते अतः
 पटादिपृथिवीनिष्ठापाकजरूपादिक कारणगुणोत्पन्नमुच्यते यतस्त-
 योपपत्तेः, अतः कारणगुणपूर्वकमेवैषां प्रत्यक्षम्, ततश्च पटरूपादा-
 यपि अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावात् न पटरूपादायग्नि-
 संयोग असमवायिकारणं तेन तदादापत्तेः किन्तु पटरूपं प्रति तन्तु-

रूपमेवासमवायिकारणम्, एवञ्चैकैकमागस्यानुपादाने हेतुर्न्यभिचारी
स्याद् अत उभयद्वयमुपात्तम् । जलपरमाणुरूपादाविति—अस्ति
च जलपरमाणुरूपे अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावविशिष्टा-
कारणगुणपूर्वकत्वं धर्मं ततश्च सर्वस्यैव हेतोर्न्यभिचार तस्मात्
'प्रत्यक्षे' तिपदे हेतौ निवेशितम् ।

अयमत्र सारः—पृथिवीजलेतेजोवायव एते चत्वार स्पर्श
घन्त, स्पर्शवतां यो विशेषगुणः यथा पृथिव्या गन्धः, जलस्य शीत
स्पर्शः, तेजस उष्णस्पर्शः, वायोरनुष्णाशीतस्पर्श एतेषां यद्यद्विशेष-
गुणस्य प्रत्यक्षं भवति तत् कारणागुणपूर्वकमेव, नतु शब्दस्य तथा
प्रत्यक्षं, शब्दस्य प्रत्यक्षञ्जङ्घादिवदेव भवेत् तदाऽपि पृथिव्यादि
स्वगन्धतमस्यैव गुणः स्यात्, किन्तु अग्निसंयोगासमवायिकारण-
कत्वाभावविशिष्टाकारणपूर्वकप्रत्यक्षत्वधर्मवानय शब्द तस्मान्न स्पर्श
वतां विशेषगुणः किन्तु तद्विलक्षणास्यैव द्रव्यस्य गुणः इति । तथा
च पारमर्षे श्रुतम्—'कार्यान्तरात्प्रादुर्भावाच्छब्दः स्पर्शवतामगुणः'
वे० २।१।२५। दण्डाद्यभिधानेन भेदादिकार्यं शब्दस्य प्रादुर्भावेऽपि
तद्विशेषे घटपटादौ कार्यान्तरे तत्प्रादुर्भावाभावात् शब्द स्पर्शवतां
पृथिव्यतेजोवायूनामगुणो विशेषगुणो नेत्यर्थः ।

सारसारस्तु—अथायद्द्रव्यभावी अयं शब्द—द्रव्यस्थिति
कावपर्यन्तं यस्य स्थिति अस्ति यावद्द्रव्यभावी, यथा पृथिव्या
गन्धादिगुणा उत्पद्यमाना यावत्कार्यस्थापितो यावद्द्रव्यभाविन
इत्युच्यन्ते, शब्दस्तु न तथा किन्त्वयं मन्दमन्दतरमन्दतमादितारत
मयविशिष्टः शनैर्नाशमुपैति अस्याधयो द्रव्य (आकाश तु न नश्यति)
तस्मात्पृथिव्यादिगन्धगन्धादिगुणविपरीतत्वात्तथा पृथिव्यादीनां
विशेषगुणः ।

ननु-माभूत्पृथिव्यादिचतुष्टयस्य शब्दो गुणः दिकावमनसा
वा भविष्यति ? तत्राह—शब्दो न दिकावमनसामिति । तत्र इतु-
माह—विशेषगुणत्वाद् इति । यो लौकिकसंयोगसमुत्पन्नसमवायिक

सम्बन्धेनेन्द्रियग्राह्य अस्ति च तेनैव सम्बन्धेन द्वीन्द्रियप्रद्वग्नाऽयोग्ये-
त्यधर्मवान् गुणत्वव्याप्यजातिमांश्च स विशेषगुण इत्युच्यते एतच्च
गुणप्रस्तावे स्फुटीभविष्यति ।

दिक्कालमन तु कश्चिदपि विशेषगुणो न यत्तत इति भावः ।

ननु—मासैस्तीव्र शब्दो दिगादीनां गुण आत्मनस्तु संतस्यति ?
तत्राह—नात्मविशेषगुण इति । बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादिति हेतु
ग्राह्यत्वं प्रत्यक्षत्वम्, रूपवदिति दृष्टान्तः । यथा रूप बहिरिन्द्रियज
म्यप्रत्यक्षत्वधर्मवत् अतो नात्मगुण एव शब्दोपि । आत्मविशेषगु-
णानामिच्छादीनां बहिरिन्द्रियैर्गुणत्वमेव न भवतीति भावः ।

इत्यर्थेति—परिेशानुमानेन शब्दाधिकरणस्य नवमद्रव्य-
स्याकाशस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—प्रसक्तमतिषेधेऽन्यत्रापसङ्गाच्चिदप्यभागे

सम्प्रत्ययः परिशेषः यत्र प्रातिसम्भारता तत्र निषेधे सति,
तद्विधेऽप्रातिपूर्वकं येषविषयेऽनुमितिकरणं परिेशानुमानम् ।

तथा च शब्दं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याधितं अष्ट
द्रव्यानाधिनत्वे सति द्रव्याधिनत्वात् ।

अस्ति शब्दो गुणः तेन च कश्चिद्द्रव्यं एव स्वेषम् द्रव्यं विना
गुणरूपतेर्योगात् परन्तु रूपादिवत्राय शब्दो येन पृथिव्याद्याधित
स्यात् प्रदर्शनेन प्रकारेण पृथिव्याद्याधितत्वं तस्य प्रतिषिद्धमेव,
गुणकर्मादिष्वद्रव्याधयो भवेदिति तु मर्यादाऽसम्भवि नहि गुणो
वा कर्म वा गुणकर्माणो रथैव अपितु तयोराधयो द्रव्यमेव, एवञ्च
पृथिव्याद्यष्टद्रव्येषु यद्वद्रव्यं तद्वच्च समवायेन शब्दाधयः स एव
आकाशस्य नवमद्रव्यमिति ।

उक्तञ्च—एतत् समवायान्प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनो
गुणाः । पञ्चिषाद्विज्ञेयपात्राण्यस्य 'वे० ० (११२६ (३३ पर-
त्रेति आत्मभिन्न समवायात् नात्मगुणः यदिष्टद्वान्नादिषदात्मनि

समवेतस्यात् तर्हि वायिरोऽपि शृणुयात् । प्रत्यक्षत्वाच्च न मनो-
गुण जातिमत्त्वे सति बाह्यैकोन्ययजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः ।
एतेनैव हेतुना दिक्पालयोरपि न गुण इति सूत्रसूचितमेव । परिशेषा-
दाकाशस्यैव लिङ्गमनुमापकमित्यर्थः ।

उक्तानमान वायु स्वरूपासिद्धिश्च शङ्कत—नचेति । वाया-
विनि—तथाच स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात् तदभावसाधने
वायिनो हेतुः ।

समाधत्ते—अथायद्द्रव्यभावित्वेनेति — यावद्द्रव्यस्थिति-
कालस्थितिक उ द्रव्यपरसत्त्व स्वाश्रयनाशज-पताराप्रतियोगित्येवा
यावद्द्रव्यभावित्वम् यत्तत्र तदयावद्द्रव्यभावि-त्वम् इदञ्च पूर्वमेव
स्पष्टीकृतम् ।

ननु—आकाशे उच्यते यत्काशः, इति प्रतीत्या आकाशचातुषमेव
मन्यताम् ? अन्यथा अधिकरणाप्रत्यक्ष उक्तप्रत्ययो न स्यात् आश-
्रयताप्रत्यक्षप्रति अधिकरणाताप्रत्यक्षस्य प्रयोजकत्वादिति च दूरेन, असौ
प्रत्यय आलोकमेवात्र ग्राह्यते न आकाशचातुषप्रत्यक्षप्रति महत्त्वो-
द्भूतकपरत्वस्य प्रयोजकत्वात् आकाशे स्याभावाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—
इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषभेदेन भिन्नं
'कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह । एकः सन्नपीत्यादि ।
आकाश एक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशृङ्गुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं
श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ॥

आकाशस्येन्द्रियं तु आत्रमेव, श्रूयतेऽनेनेति 'श्रू' धातो करणे
द्रुन्प्रत्ययः । ननु आकाशस्यैकत्वे कथं श्रोत्रेन्द्रियस्य नानात्वम् ?
तत्राह—उपाधेरिति—शृङ्गुलीव कर्ण इति वार्त्ताशृङ्गुली 'शृङ्गुली

पूरिका प्रोक्ता' इति निघण्टुः । कर्णयः कुलीविषेराषच्छिषमाकाशं
श्रोत्रमित्यर्थः ।

इदन्तु बोध्यम्—आकाशमेक विभु नित्यञ्च । 'घटाकाशो मठा-
काश' इति नानादरपदेषस्तु घटमठाद्युपाधिभेदवशाद्बोध्यः । विभु-
त्वञ्च शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भयोग्यतावत्त्वात् । मूर्त्तब्रह्मवृत्तिसंयोग-
वत्त्वाच्च । अतएव च नित्यत्वमपि । 'आत्मन आकाशः सम्भूत'
इत्याद्याकाशोत्पत्तिवादिनी श्रुतिस्तु ब्रह्माण्डरूपोपाधिघटादाकाश-
भिव्यक्तिपरा, अन्यथा परमाण्वनामप्यनित्यतापद्येत । वस्तुतस्तु—
आत्माकाशयोजन्यजनकभावोऽनुमानबिरुद्धः, तेन श्रौतं तथाकथन-
मर्थवादरूपमेव । आकाशस्य शरीरन्तु न वर्तते, परं जैषादृष्टास्त्रीकि-
माहात्म्यात् इन्द्रियमस्ति तच्च श्रोत्रम् शब्दधीजनकमिन्द्रियं श्रोत्र-
मिति तल्लक्षणम् । श्रोत्रेन्द्रियस्याकाशत्वे किं मानमिति चेत् ? 'यदि-
न्द्रियं रूपादिषु मध्ये यद्रूपप्रादुर्भावस्तदिन्द्रियं तद्रूपयुक्तमिति व्याप्ते
श्रोत्रस्य शब्दगुणत्वेन शब्दगुणकत्व=समवायसम्बन्धेन शब्दसमवा-
यिकारणत्वञ्चाकाशत्वमित्याकाशलक्षणलक्ष्यत्वादाकाशत्वसिद्धिरिति
सत्त्वेप । शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वाद् अथावद्द्रव्य-
भायित्वा' दित्यादि प्रयस्तमपि मूलं श्रेयम् ।

इत्याकाशग्रन्थः ।

कालं निरूपयति—

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥४५॥

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह । जगतामिति । तथाहि ।
इदानीं घट इत्यादिमतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयी-
करोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संवन्तो वाच्यः स ।
च संवन्तः संयोगादिनां संभवतीति काल एव तत्तन्मन्थघटनः
फलपते । इत्थं च तस्याश्रयत्वमपि सम्पत् ॥ ४५ ॥

कालमिति—भवसत्प्राप्तं कालं लक्षयतीत्यर्थः । जन्याना-
मिति—जन्यानां कार्याणां (उत्पत्तिमतां) जनको निमित्तकारणं य-
स 'काल' इति ।

कार्यमात्रमिति कालः समवायिकारणं भवितुं नाहति, द्रव्य-
त्वाच्च असमवायिकारणमपि नैवेति हेतोः जनकपदस्य निमित्त-
कारणमर्थो बोध्यः ।

तथाच कार्यत्वावच्छिन्नमिति कालिकसम्बन्धावच्छेदेन
निमित्तकारणत्वं कालत्वम्, अर्थात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्य-
त्वावच्छिन्नो या कार्यता, तन्निरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छि-
न्नाधिकरणता, तादृशाधिकरणतया निमित्तकारणत्वं कालत्वमिति
काललक्षणम् ।

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति निवेगेन द्विष्टि, अधिकरणतयति
पदेन अदृष्टार्था च नातिव्याप्तिः ।

तथाचार्य सूत्रम्—नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे
कालाख्येति । वै० २२।६। नित्येष्वभावादिषु अभावात् 'युगप-
जातं चिरज्ञातं क्षिप्रं जातं इदानीं जातं दिवा जातं नक्तं जातं'
इत्यादिप्रत्ययस्याभावात्, अनित्येषु घटपटादिकार्येषु चोक्तप्रत्ययस्य
भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यमात्रमिति यत् कारणं स काल-
इत्यर्थः ।

तत्रेति काले । 'प्रमाणम् अनुमानम् यथाऽस्ति' तथा 'घटयितुं
सन्दर्भं रचयति—तथाहीति । 'इदानीं घटोऽस्ति' इत्यादिप्रतीतिः =
ज्ञानम् । सूर्यपरिस्पन्दः सूर्यक्रिया गतिरूपा । तथाच सूर्यक्रियया सह
घटादेः अन्यपदार्थमात्रस्येत्यर्थः । संयोगादिरिति—आदिना सम-
वायप्रवृत्तिः । न सम्भवतीति न प्रमाणासिद्धो भवतीत्यर्थः, सम्बन्ध-
विना चोक्तप्रतीत्या न भाव्यः, तेन भवितव्यं केनचित्सम्बन्धेन,
मच्च सम्बन्धः 'स्वाश्रयतत्पनसंयोगिसंयोग' स्वरूप एव, एवमेव-

विधिसम्बन्धघटक य कश्चन पदार्थे स एव काल इति कल्प्यते
अनुमीयते ।

अत्र 'स्व' पदेन सूर्यक्रियाया ग्रहण तस्या आश्रय सूर्य
तस्य सयोगी काल, तत्सयोग (कालिकसम्बन्ध) घटादी वर्तत
उक्तसम्बन्धघटक काल एव पदार्थ इत्यर्थः । अयमत्र सम्बन्ध 'स्व
समवायिसयुक्तसयोग' इत्युच्यते—'स्व' पदेन पूर्ववत् सूर्यक्रियाया
ग्रहण, तस्य समवायी सूर्य तत्सयुक्त काल तेन सह घटादीना
(जम्बाना) सयोग सम्बन्धा भवति द्रव्ययो सयोग' इति निय
मात् । 'इदानी घटरूपमुत्पन्नम् इत्यादी रूपादिगुणेन कालसम्बन्ध-
स्तु 'स्वसमवायिसयुक्तसयोगिसमवेतरूपा' घटनीयः ।

जगतामाश्रयो मत इति—काल 'सर्ववान्' इति प्रतीत्या
सयाधिकरणत्वेन कालात्पद्रव्यसिद्धिरिति भावः ।

प्रमाणान्तरं दर्शयति

परापरत्वधीहेतुः क्षणः स्यादुपाधितः ।

परत्वापरत्वयुद्धेरसाधारण निमित्त काल एव । परत्वाप
रत्वयोरसमवायिकारणसयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल
एव कल्प्यते इति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षण
दिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह—क्षणवादिरिति ।
कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात्क्षणः। दिव्यवहारविषयः । उपा-
धिस्तु स्वगन्धविभागप्रागभावावच्छिन्न कर्म, पूर्वसंयोगाव
च्छिन्नविभागो वा, पूर्वसयोगनाशवच्छिन्नोत्तरसयोगप्राग
भावो वा, उत्तरसंयोगावच्छिन्न कर्म वा । नचोत्तरसयोगा
नन्तर क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं, यस्मिन्तरस्यापि
परवादिति । महामलयं क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदानीय

त्यां ध्वंसेनोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तरक्षण-
कृतैरेवेति ॥

परमूले—परत्वापरत्वधीहेतुरिति परत्वापरत्वबुद्धेरसा-
धारणनिमित्त काल एव । परत्वापरत्वबुद्धेति—अयमस्माज्ज्ये-
ष्ठ इत्येकस्मिन्धातरि परत्वप्रत्ययः अयस्मात्कनिष्ठ इत्यपरस्मि-
न्धातरि अपरत्वप्रत्ययः, सच परत्वापरत्वगुणधीनिबन्धनः ।
परत्वापरत्वे च असमवायिकारणजन्ये भावकार्यत्वात् घटादिवत्,
इत्यनुमानेन सासमवायिकारणके, असमवायिकारणश्च तयो काल-
पिण्डसयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसयोगाभूयत
यापि कालसिद्धिरिति भावः ।

नन्वेव—तादृशसंयोगमिति समवायिकारणमपि काल इति
कर्म सर्वत्र कालस्य निमित्तकारणतया प्रथमलक्षणप्राप्त्यनन्तरं ।
उच्यते—यद्यपि कार्यमात्रमिति निमित्तकारण काल इत्युक्तं परमसौ
कालिकसम्बन्धेन, स्ववृत्तिद्विषसंयोगादिगुणान् प्रति तु द्रव्यत्वाद-
सौ समवायिकारण समवायसम्बन्धेनेति न पूर्णपरविरोधः यदु-
नीयः । कालोऽमुं दिवमजनयत्, काल इमाः पृथिवीकृतः । अथर्व-
कां० १३ । सू० ५३ । म० ५ । इत्याद्यागमोपि काले प्रमाणम् ।

आण्ड्वेत—नन्वेति । समयभेदः समयव्यवहारभेदः सच
'अथ गन्ता भव आगन्ता परत्वं' पठिता इत्यादिरूपः । समाधत्ते—
सणादिरिति । उपाधित इति उपाधिभेदात् एकस्मिन्नपि चण-
दिनादिव्यवहारः । क स उपाधिरित्याकाङ्क्षायां मूर्त्तद्रव्यक्रिया-
रूपमुपाधि दर्शयितुमाह—उपाधिस्त्विति । तत्र प्रथममुपाधिमाह-
स्वनन्यविभागेति । स्वजन्यविभागप्रागमावाचार्ज्ज्वले कर्म प्रथम-
वर्णोपाधिरित्यर्थः । अत्र 'स्व' पदेन मूर्त्तद्रव्यनिष्ठाया क्रियाया
प्रवृत्त्या, क्रिया कर्मत्वान्तरम् ।

पूर्वं क्रिया, क्रियातो विभाग, विभागात्पूर्वदणसंयोगनाश
तत उत्तरसंयोगश्चेति नियमः । एतन्नियमपूर्वकं मूर्त्तद्रव्यनिष्ठया
यया क्रियया द्वितीयस्मिन्क्षणे विभाग उत्पादनीय तस्य विभागस्य
प्रथमक्षणे प्रागभाव, एवमसौ क्रिया स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टा
सती 'स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्ना' इत्युच्यते । इयमेव च
प्रथमक्षणेऽस्योपाधि, अर्थात् क्रियया जनिष्यमाणविभागस्य प्राग-
भावविशिष्टा या क्रिया तद्वद्वारेव काले 'अयं प्रथम क्षण' इति व्य-
पहारो जायते ।

क्रियाविभागप्रागभावौ द्वावेव यस्मिन्काले वर्त्तन्ते स काल
'प्रथमक्षणे' उच्यते क्रिया च तस्योपाधिरिति विभागप्रागभावविशि-
ष्टक्रियापञ्चदशित काल आद्य क्षण इति सारः ।

द्वितीयक्षणेऽपाधिमाह—पूर्वसंयोगावच्छिन्नेति । मूर्त्तद्रव्य-
स्य यः पूर्वदणसंयोगः तादृशसंयोगावच्छिन्नो यः क्रियाज-यो-
विभाग अर्थात्संयोगपूर्वको विभाग सोऽयं द्वितीयक्षणेऽपाधिरित्यर्थः ।
पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागोपलब्धित कालो द्वितीय क्षण इत्यर्थः ।

परिष्कृतार्थस्तु—स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्वज-
न्यविभागः । 'स्व' क्रिया स्वजन्यो विभाग (अर्थाद् घटार्थमूर्त्तद्रव्यस्य
विभक्तप्रत्ययहेतुगुणः) तत्र विभागेन नाशो यः पूर्वसंयोगः, तादृ-
शिष्टाय स्वजन्य = क्रियाज-योविभाग इति । एवं विषयक्षया यत्किञ्चित्पू-
र्वसंयोगनिशिष्टस्य स्वजन्यविभागस्य "यादिसंयोगावच्छिन्नेऽपि, किञ्चा-
यत्किञ्चिद्विभागस्य स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथा
स्येऽपि न क्षतिः (द्वितीयक्षणेऽपाधिकोपाधिद्वयस्य "यादिसंयोग-
श्चरूपोपपादने नातिश्याति) ।

३. तृतीयक्षणेऽपाधिमाह—पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नेति । पूर्व-
दणवर्त्तो यः (मूर्त्तद्रव्यस्य) संयोगः तादृशसंयोगनाशः (अवस-
नविना यः उत्तरदणसंयोगप्रागभावः स एव तृतीयक्षणेऽपाधिः ।

अर्थात्—प्रथमक्षणे जायमानया क्रियया द्वितीयक्षणे उत्प-
पमानेन विभागेन तृतीयक्षणे पूर्वदेष्टव्यसंयोगस्य नाशो भवति,
तस्मिन्नेव तृतीयक्षणे चतुर्थक्षणाजनिष्यमाणोत्तरदेशवर्तिसंयोगस्य
प्रागभावोऽपि विद्यते, एष रीत्या पूर्वसंयोगनाशवच्छिन्नोत्तरसंयो-
गप्रागभावस्तृतीयक्षणाकल्पकत्वात् तृतीयक्षणेपाधिरित्यर्थः । पूर्व
संयोगनाशवच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावोपलक्षित कालस्तृतीय क्षण
इत्यर्थः ।

इदन्तु बोध्यम्—प्रागभावप्रतियोग्युत्पदक कारणकत्वात् एष
प्रागभावस्य नाशक, तेन चतुर्थक्षणे उत्पद्यमानोत्तरदेशसंयोग एष स्रो-
तस्तृतीयक्षणे प्रागभाव विनाशयतीति—उत्तरदेशसंयोगप्रागभाव तृती-
यक्षणापर्यन्तस्थायी न तत्राधिककालपर्यन्तस्थायीति ।

चतुर्थक्षणेपाधिमाह— उत्तरसंयोगवच्छिन्नमिति । उत्तर-
देशवर्तिसंयोगविशिष्टा क्रियेत चतुर्थक्षणेपाधि ।

अयमाशयः—प्रथमक्षणे घटे क्रिया, द्वितीयक्षणे घटस्य पूर्व
देष्टव्य क्रियाजन्यो विभाग, तृतीयक्षणे क्रियाजन्यविभागात् घटस्य
पूर्वदेष्टव्यसंयोगनाश, ततः चतुर्थ क्षणे क्रियया घटस्योत्तरदेशस-
योग एतमुत्तरदेशसंयोग एव स्वहेतुक्रियाया नाशक, अर्थात् पञ्च
मक्षणे सा क्रिया न तिष्ठति चतुर्थक्षणे तु त्रियमाना सैव उत्तरदेश
संयोगात्मकविषेयविशिष्टा चतुर्थक्षणेपाधि । उत्तरसंयोगवच्छिन्न-
क्रियोपलक्षित कालश्चतुर्थ क्षण इत्यर्थः ।

उदयनाचार्यास्तु—उत्पन्न इन्द्रियं यावद्वृत्तमुपपद्यते अस्त्य-
तस्तुसंयोगे वा यावन्न पट, उत्पन्ने वा कर्मणि यावन्न विभाग नाश
काल "क्षणा । सामग्री वा कार्यरहिता क्षणा ।

* उक्तञ्च किरणावस्थाम्—

क्षणादयं क्षण प्रोक्तो निमेषस्तु लघ्वक्षयम् ।

पञ्चदशनिमेषाश्च कालाश्चिरान्तुता कला ॥

श्रीधराचार्यास्तु—निमेषस्य चतुर्थाभागं क्षणं, क्षणद्वयेन
 लघु, अक्षिपक्षमकर्मोपलक्षितं कालो निमेष इत्याहुः ।

पञ्चमादिक्षणे क्षणादिन्यवहाराभावमाशङ्कते—नचेति ।

उत्तरसयोगसत्त्वे प्रियाया नष्टत्वात् इति शङ्का प्र-पार्थ ।

समाधत्ते—कर्मन्तरस्यापीति—चतुर्थं क्षणं प्रियाया नष्टा
 यामपि तस्मिन्नेव घटादिमूर्त्तद्रव्ये क्रियान्तरसत्त्वात्पूर्ववत् क्षणादि-
 व्यवहारसिद्धिरिति नानुपपत्तिश्चतुर्थ्यादिक्षणानामिति समाधानं
 प्र-पार्थ ।

ननूक्तक्षणलक्षणे महाप्रलयात्मकक्षणे अभ्यासत तत्र तद्व्यव-
 हारकर्मणोऽभावोऽदिति शङ्कायामाह—महाप्रलय इति । महाप्रलये
 क्षणादिव्यवहारो नेति सिद्धान्तानुयायिन, तादृशव्यवहारेण तु
 अगत्या पदार्थेष्वस एव क्षणात्मककालोपाधिरवसेय ।

अस्ते क्षणव्यवहारमिदं दिनादि-व्यवहार कथं सेत्स्यति?
 तत्राह—दिनादीति । तत्तत्क्षणसमुदायरित्यर्थः । आदिना मासा-
 दिव्यवहारग्रहं प्रदर्शितश्चैव्यस्तात् त्रिपणे किरणावलीप्रमाणेन ।

एवञ्च सकलकालप्रगल्भचिह्नोदनेन कालस्य लक्षणाप्रयं तुनि
 व्यञ्जय तयाहि—

त्रिषात्कालो मुहूर्त्तं स्यात् त्रिषात्त्रायहनी च त ।

अहोरात्रा पञ्चदश पक्षमासस्तु साधुर्भा ॥

अनुमासद्वयं प्रोक्तमयनन्तु अनुग्रयम् ।

अयनाद्विगतं वर्षा मासयोऽयमुदाहृत ॥

एव देवरात्रिहोराप्रस्ते पञ्चादि च पूर्ववत् ।

दैवयर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्गुणम् ॥

चतुर्गुणसहस्रान्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

रात्रिर्धैतावतीत्येताम्पि पञ्चादिद्वयना ।

विभुत्वे सति त्रिगुणसमवेतपरत्वापरत्वासमवायिकारण काल ।
परत्वापरत्वानाशयत्वे सति विजातीयपरत्वापरत्वासमवायिकारण-
सयोगाधय काल । अतीतादिव्यवहारहेतुर्वा काल । वर्तमान-
सप्रतियोगित्वमपीतत्त्वम् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्य-
त्वम्, अतःप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं वर्तमानत्वम् इति
विशेषः । एतेषां लक्षणाणां सम-वयप्रकारो ग्रन्थगौरवमयाज्ञ प्रता-
नित । स्वयमुक्त ।

कालसाधकानुमानाकारस्तु—ज्येष्ठकनिष्ठारौराणिष्ठे परत्वाप-
रत्वं असमवायिकारणजन्ये अन्यगुणत्वात् रूपधत् ।

अन्येति—बहुतरसूर्यपरिस्पन्दविशिष्टपिण्डशानात् कालिक-
परत्वमुत्पद्यत, अल्पतरसूर्यपरिस्पन्दविशिष्टपिण्डशानात्कालिका-
परत्वोत्पत्तिः ।

ततश्चैव कलानुमानम्—तद्विशिष्टज्ञान विरोधविरोधोभय
सम्बन्धघटकसापेक्ष साक्षात्सम्बन्धाभावे सति विशिष्टज्ञानत्वात्
लौहित स्पष्टिक इतिवत् ।

'अथ शरीरादिरूपापिण्डा बहुतरसूर्यपरिस्पन्दवान्' इत्याका-
रकालिकपरत्वानिमित्तविशिष्टज्ञान 'तद्विशिष्टज्ञानम्' इति पक्ष-
पदार्थः ।

क्रियारूप विशेषण पिण्डरूप विशेष्य तदुभयसम्बन्धघटको,
य कश्चन पदार्थः तत्सापेक्षमिति सा-यपदानामर्थः । शिष्टान्यच्च
राणि सुगमानि । यत् साक्षात्सम्बन्धाभावेविशिष्ट विशिष्टज्ञान तत्
विशेषणविरोधोभयसम्बन्धघटकसापेक्ष' मिति व्याप्तेराकारः, यथा
लौहित स्पष्टिक इतिज्ञानम्, अत्र स्वभावेन गुण स्पष्टिको विरो-
ध्यम्, लौहितरूप विशेषणम् परन्तु लौहितरूपस्य साक्षात्सम्बन्धो
नैवास्ति स्पष्टिकः । सयागसमवायश्चाति छात्र सम्बन्धो साक्षात्स-
म्बन्धपदेनोच्यते । तत्र स्पष्टिके लौहित्यस्य न संयोगो नापि 'सम-

वायः तस्य जवापुष्पादिद्रव्यसमवेतत्वात्, जवापुष्पस्य स्फटिकेन सह संयोगः साक्षात्सम्बन्धो ननु लौहित्यस्य, परं स्वसमवायिसं-
योगरूपेण परम्परासम्बन्धनं लौहित्यं स्फटिके भासते । 'लौहित्यं
स्फटिकं' इत्याकारः । विशिष्टज्ञानं साक्षात्सम्बन्धाभावे सति विशिष्ट-
ज्ञानत्वात् विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धघटकं यद् जवापुष्पादिद्रव्यं
तत्सापेक्षमेव, इत्यर्थः (ज्येष्ठ.) विण्डो बहुतरसूर्यपरिस्पन्दवान्
इति विशिष्टज्ञानमपि तत्त्वात् विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धघटकसा-
पेक्षमेव बहुतरसूर्यपरिस्पन्दो विशेषणं शरीरादिरुपिण्डस्तु विशेष्यम्
परमुभयोः न साक्षात्सम्बन्धः किन्तु स्वसमवायिसंपुत्तसंयोगरूपः
परम्परासम्बन्धः एयोभयसम्बन्धः अत्र 'ए' पदेन सूर्यक्रियारूप-
विशेषणग्रहः तस्य समवायी सूर्यं तत्समुक्तं कालं तस्य कालस्य
संयोगः विण्डेन सह यस्तत् एवेतिरीत्या सूर्यक्रियामिण्डसम्बन्ध-
घटकं पदार्थं काल इति सिद्धम् ।

साङ्ख्यपाचार्यास्तु—पञ्चविधतितत्त्वप्रतिष्ठाभङ्गभिया

'काल' मतिरित्कं पदार्थं न मन्यते, किन्तु एकत्वेऽपि कालस्य चण-
दिनादिभेदो यैरुपाधिभिः स्वीकृतः त एषोपाधयोतीतादिद्रव्यवहार-
हेतवो ननु तादृशोपाधियुक्तत्वात्, कथं नातिरिक्तः कालः । यथा
आहुयौगमाध्यकाराः—'स खल्वयं कालो यस्तु गूण्यो युद्धिनिर्माणः
पुण्ड्रशानानुपार्ता लौकिकानां व्युत्थितदयानां यस्तु स्वरूप इषायमा-
सने' इति ।

योगवाचित्त्वरूपस्तु—क्षणात्मकं कालं, स्वीकृतं च एतत्स-
मिमांसनात् 'क्षणास्तु यस्तुपतित' इत्याद्युत्तरमाभ्यानुदीयात् अन्यथा
क्रमिकपरिणामानुपपत्तिः पञ्च च क्षणाद्याः सर्वेऽपि कालाः सर्व-
यस्तुपरिणामहेतव इत्याह इति संचयः ।

द्विधं निरूपयति--

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ २६ ॥

दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तदबुद्धे-
रसाधारणं बीजं दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-
संयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

‘इदमस्मात् दूरम् इदं नदिष्ठम्’ इत्याभारकबुद्धेरसाधारण
निमित्तकारणं दिक् इत्याशयवान् दिष्टं निरूपयति दूरान्तिकादीति ।
किं दूरत्वं किमन्तिकत्वं भित्त्याकाङ्क्षायामाह-दैशिकपरत्वमपरत्व
मिति । दैशिकपरत्वापरत्वेति-अस्यायमर्थः समीपदेशस्थितघटादि
मूर्तद्रव्यापेक्षया दूरदेशस्थितपटादिमूर्तद्रव्ये दैशिक परत्वम् एव
दूरदेशस्थितघटादिमूर्तद्रव्यापेक्षया समीपदेशस्थितघटादिमूर्तद्रव्ये
दैशिकमपरत्वम् भवति । तत्र दैशिक परत्वापरत्वे असमवायिकारण
जन्ये जन्यगुणात्वात् घटनिष्ठरूपत्वं । यो यो जन्यगुणः स सर्वोऽपि
असमवायिकारणजन्यः यथा घटनिष्ठ रूप जन्यगुणात्वात् कपालगत-
रूपासमवायिकारणजन्यः तथा दूरत्व = परत्व मन्तिकत्वं = अपरत्व
गुणाऽपि जन्यगुणात्वात् असमवायिकारणजन्यः स्यात् । तत्र
यस्मिन् मूर्ते (घटादिपिण्डे) परत्वापरत्वे उत्पद्येते तेन सह यस्य
द्रव्यस्य संयोगः (असमवायिकारणरूपः) तदेव द्रव्यं दिगिति
बोध्यम् तदसमवायिकारणं दिशावस्तुनो संयोग एवेति भावः ।

काललक्षणावदत्रापि लक्षणा-न्तरं कल्प्यम् तथाहि-दैशिक
विशेषणतासम्बन्धाच्छिन्नकार्यत्वाच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यस-
म्बन्धाच्छिन्नतया निमित्त कारणं दिग् ।

तथाचार्य सूत्रम्—‘इत् इदं मिति यतस्तदिदं लिङ्गम्’ ।

वे० २ । २ । १० ।

इत् = संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणम् । इदं प्र-
त्ययः इदं बहुवचनम् । इत् इदं मिति यतस्तदिदं लिङ्गम् ।
संयुक्तसंयोगाधिकरणं द्रव्यं परं दूरम्, इत् इदं संयुक्तसंयोगभूय

स्वाधिकरणाच्च द्रव्यात् इदं संयुक्तसंयोगात्पयिस्त्वाधिकरणं
द्रव्यमपरम् अन्तिकमिष्येति प्रतीतिर्यतो यस्मादपरत्वापरत्वानिमि-
त्ताद् उक्तप्रतीतिरप्यभूताद् भवति तदेव परत्वमपरायत्नं दिश्यं
लिङ्गं = दिगनुमापकं लिङ्गं हेतुरित्यर्थः ।

अयमभिसन्धिः — मूर्त्तद्रव्यमर्थाच्च कृत्वा मूर्त्तस्येव यद् 'इदं-
मस्मा परम् इदञ्चास्मादपरम्' इति धीरुच्यते, यथा शल्लकोटेऽवस्थि-
तस्य पुंसः 'मन्त्रिणादपुरमपेक्ष्य खवपुरपरदूरीमिति यावत् । खवपुर-
मपेक्ष्य मन्त्रिणादपुरमपरं मन्तिकमिति यावत् एवमाकारायां पुंसौ
परत्वापरये निमित्तम् । संयुक्तसंयोगभ्यस्त्वाभयं परत्वं सयुक्त-
संयोगात्पीयसयाभयं परत्वं ।

तेन भूषांनोऽल्पीयांसो या संयुक्तसंयोगा खवपुर मन्त्रिणाद-
पुर या न साक्षादाभविषु समर्थः तेषां तत्र २ गृहिणीप्रदेशे समर्थे
नयात्, खवपुरे मन्त्रिणादपुरे समवायामायाच्च, अन्येन केनचित्
तत्र तं संयोगा उपनेतव्या, गृहिण्यादिस्तु परिच्छिन्नत्वात् तत्तामयोग-
हेतु आकाशस्तु न तादृशसम्बन्धप्रयोजक काष्ठश्च क्रियामात्रमव्य-
प्रयोजकत्वात् तथा, भवति च जड़मपि द्रव्यमव्यद्रव्यवृत्तिप्रमंस्या-
व्यत्र प्राप्तौ निमित्तं, यथा जयापुष्प स्फटिके खोदित्यस्य, परमत्र
भावात्सम्बन्धः कश्चित् प्रमाणमन्यनिपत्र. तादृशी धीस्तु सम्बन्ध-
मगतरा चो पञ्चमेव नाहति ततश्च यदेव द्रव्यं स्वसमवायिसंयुक्त-
संयोगाख्यसम्बन्धद्वारा शल्लकोटादार-य भूयस संयुक्तसंयोगात्
खवपुरे, ततोर्वायस संयुक्तसंयोगांश्च मन्त्रिणादपुरे उपनयति त-
देवावतल गृहिण्यादिभ्यो विचक्षणं दिगामयं द्रव्यम् ।

अत्र 'य' परेन बहुवचसयोगस्य अपनययोगस्य वा प्रकृत-
नया समवायि मूर्त्त द्रव्यं, तेन सह संयुक्ता (संयोगमव्यवस्थी)
हिमेवेति उक्तसंज्ञाव्यवस्थानकारः ।

ततश्चास्याः सिद्धावनुमानान्तरमपि—‘इदं दूरमिति प्रत्ययः,
इदं समीपमिति प्रत्ययश्च पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसम्यग्धर्म-
युक्तः परत्वापरत्वहेतुकत्वात् कालिकपरत्वापरत्ववत्’ इति सामान्य-
सोदष्ट बोध्यम् ।

‘इयमपि’ कार्यमात्रं प्रति साधारण निमित्तं ‘इह दिशि कृष्णः’
‘परस्यां दिशि रामः’ इत्यादिप्रत्ययात् ।

नन्वेकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुप-
पद्यतामित्यत आह—

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

यत्पुरुषस्य उदयगिरिसंनिहिता या दिक् सा तस्य प्राची ।
एवंमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य
सुमेरुसंनिहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्ववाची ।
“सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुचरतः स्थितः” इति नियमात् ॥

आशङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—उपाधिभेदादिति परम-
मूले । वस्तुतो दिग् एकत्वेऽपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसंज्ञाभेद-
इत्यर्थः । प्राच्यादिसंज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह—यत्पुरुष-
स्येति । पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् । तथाच यदपेक्षयोदयति-
गिरिसंनिहितं यन्मूर्त्तं सा ततः ‘प्राची’ इति । प्रागस्यामञ्जलि सूर्य-
इति व्युत्पत्तेः । यथा प्रयागस्य कारी । यस्मादुदयाचलविप्रकृष्टं
यन्मूर्त्तं तत्तस्य प्रतीची, प्रातिकूल्येनास्यामञ्जलि सूर्य इति व्यु-
त्पत्तेः, यथा गयाया पाटर्जापुत्रस्य वा कारी । यस्मात्सुमेरुसंनि-
हितं यन्मूर्त्तं तत् तस्योदीची, उदगस्यामञ्जलि सूर्य इति व्युत्पत्तेः ।
यथा रामेश्वरक्षेत्रस्य कारी । यस्मात्सुमेरुविप्रकृष्टं यन्मूर्त्तं तत्तस्य-
वाची, अयागस्यामञ्जलि सूर्य इति व्युत्पत्तेः, यथा काश्या रामेश्वर-

क्षेत्रम् । एष खण्डांतराराण्यप्यूहनीयानि । इममेवाभिप्रायमनुस-
र्याह—सर्वेषामेवेति । तथाचर्षे सूत्राणि—आदित्यसंयोगाद्-
भूतपूर्वाच्च भविष्यतो भूताच्च प्राची ।

तथा दक्षिणा प्रेतीच्युदीची च । एतेन दिगन्तरालानि
व्याख्यातानि । वै० २।२।१४ १५, १६।

सर्वसारस्तु—सूर्योदयसन्निहिता दिक् प्राची, तद्वयवहिता
दिक् प्रतीची, प्राच्यभिमुखस्थितपुरुषधामदेशावच्छिन्ना दिगुदीची,
तादृशपुरुषर्षाक्षदेशावच्छिन्ना दिग्वाची, यत पतति सा दिग्-
धर्वा, यत्र पतति साऽधः, एव विदिशोऽपि अन्या कल्पनीया । इदन्तु
योष्यम्—अन्यमात्र त्रियामात्र वा काळोपाधि, मूर्त्तमात्रन्तु दिगु-
पाधिरिति ।

दिकालौ नेश्वरादतिरिच्येते किन्तु ईश्वरे एव तत्तदुपाधि-
विशिष्ट क्षणदिनप्राचोप्रतीच्यादिव्यवहारनिमित्तम् इति दीधिति-
कृता मत तत्र युक्तम् प्रमाणाभावात् । जीव एव तथा निमित्त स्या
दिति विनिगममाविरहाच्च (एकपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना) ।
ईश्वरस्य जगज्जन्मादिक कलस जीवानां तत्कल्पनीयमिति लाघव-
तर्कस्यैव विनिगमकत्वे न दोष इति चेत् ? तदा अदृष्टादिसाधारण
कारणानामपीश्वरेऽन्तर्भावप्रसङ्ग इति वृत्त विस्तरेण ।

इति दिग्ग्रन्थ ॥

आत्मानं निरूपयति—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि संकर्तृकम् ॥४७॥

आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेद-
कतया सिद्ध्यति । ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव । अदृष्टादिरूप-
कारणाभावाच्च सुखदुःखाद्युत्पत्तिः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे
फलावश्यंभाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे त्वीश्वरे सा
जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । नच दशमद्रव्यत्वापत्तिः
ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः । इन्द्रियादीति । 'इन्द्रि-
याणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादकः । यद्यप्यात्मनि
“अहं जाने अहं सुखी” इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि
विप्रतिपक्षं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर
इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति ।
करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण
फलानुपधानं दृष्टम् । एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलो-
पधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥

आत्मानं—निरूपयतीति अवसरसङ्गत्या इति शेषः । परम-
मूले आत्मेति—इन्द्रियादीनामधिष्ठाता अधच्छेदकतासम्बन्धेन
इन्द्रियादीनांचैतन्य (ज्ञानवत्त्व) संपादक । शरीरेन्द्रियाद्यवच्छे-
दकम्, आत्मा अधच्छेद्य इत्यर्थः । आदिना शरीरपरिमितः । यद्यपि
इन्द्रियाद्यधिष्ठातृत्वं समवायेन ज्ञानाधिकरण्यात्वात् या आत्मनो लक्ष्यं
फलितम् । कालिकादिसम्बन्धेन कालादीनामपि ज्ञानाधिकरण्यात्वे-
ऽतिव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय समवायेनेत्युक्तम् ज्ञानमितीच्छादी-
नामप्युपलक्ष्यम् ।

तत्रात्मनि प्रमाणमाह—करणमिति । तथाच पारमर्षे
सूत्रम्—‘आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाग्निष्यते तदन्यत्’ वै०१।१।१८।
आत्मेन्द्रियसन्निकर्षात्तावज्ज्ञानमुत्पद्यते तदात्मनि लिङ्गमित्यर्थः,
इदञ्च किङ्गं भूमिद्यादिहत्वाभासेभ्यः अन्यतमज्जेतुरित्यर्थः तथाहि—
ज्ञानवच्चिदाश्रितं कार्यत्वादप्ययत् इत्यनुमानमात्मनि मौनम् ।

नन्वात्मजातौ किं मानमित्याह—आत्मत्वजातिस्त्विति ।
सुखदुःखादीति—आदिना ज्ञानेच्छादिप्रह तेषाञ्च गौतमीय
सूत्रम्—इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ।
न्या० १।१।१०।

समवायसम्यन्वायच्छिन्ना या सुखदुःखादिनिष्ठा कार्यता
तादृशकार्यतानिरूपिता या आत्मनिष्ठा समवायिकारणता सा किञ्चि
द्वर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् तन्तुनिष्ठकारणतायत् तादृशकारण
तावच्छेदकतय च प्रवृत्ते आत्मत्वमेव ।

अथवा—जीवश्चरनिष्ठा या आत्मपदव्यप्यता सा किञ्चिद्व
र्मावच्छिन्ना व्यप्यतात्वात् पञ्चनिष्ठपटपदव्यप्यतायत् पतादृशव्यप्य
तावच्छेदकत्वञ्च प्रवृत्ते आत्मत्वमेवत्यात्मपदव्यप्यतावच्छेदकतया
त्यात्मत्वजातिसिद्धिर्विंध्या ।

इंश्वरे आत्मत्वजातौ मानाभाय इति चादिम प्रत्याह—इंश्व
रेऽपि सेति—‘आत्मा वारेद्रष्टव्य’ इत्यादौ इंश्वरेऽपि आत्मपद
व्यवहारादितिमाह ।

नन्वेव जीववहीश्वरोऽपि दुःखादिमान् स्यात् ? अत आह—
अदृष्टादिरूपेति । अदृष्टमव सुखदुःखाद्युपभोगहेतु इंश्वर च तत्रा
स्त्यतो जातिसत्त्वऽपि न सुखाद्युत्पत्तिरितिमाह ।

ननु—आत्मत्व नित्यं यत्र निःस्पृहस्वरूपयोग्यता तत्र कदा
चित्तफलमपि भवति, यथा च अरस्यस्थोऽपि दण्ड कदाचित्

घटस्यकारणं भवयेव, एवमीश्वरे सुखादियोग्यतायां कदाचिदसौ जीवयत् सुखादिमान् स्याद् अत आह—नित्यस्येति । अमयोजे कत्वादिति—कारणतास्वरूपन्यायायकत्वात् नाय नियमोऽन्यामि-
चारी यथं । जलपरमाणौ स्रष्टव्यग्यताया विद्यमानायामपि स्नेहानु-
पत्ते । अन्यजलएव स्नेहो जायत इ युपपादितमधस्तात् ।

। परेत्येति । स्पष्टम् । नन्वेव द्रव्यविभाजकत्वाक्ये आत्मपदेन जीवस्वैव ग्रहणो इश्वरपदस्य पृकड निवेष्टे दशमद्रव्यत्वापात्ति स्यादित्यत आह—नचेति । आत्मपद विहाय तत्स्थाने 'ज्ञानयत् पद निवर्णायिष्याम ज्ञानवत्त्वञ्च द्विविध जीवेश्वर भेदादिति व्याख्यास्याम इत्यर्थं । आहुरिति कथनेन नेद मममतमिति सूचितम् ।

इन्द्रियाणमिति—इन्द्रियाद्यधिष्ठाता' इतिमूलव्याख्यानम् ।
आदिपदपृहीत्त इयंयितुमाह—शरीरस्येति । चेतन्य ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दण्डितम् । इन्द्रियाणि शरीरञ्च ज्ञात्रधिष्ठितम् अचेतनत्वे सति जनकतासम्बन्धन अवच्छेदकतासम्बन्धेन चा ज्ञान-
घत्त्वात् वास्यादिद्यदित्यनुमानमित्यर्थः । अचेतन चेतनाधिष्ठित कार्यं करोतीति व्याप्ते । 'अहं सुखीति' आदिना अहं दुःखी अहंज्ञानानामि-
इत्यादि बोध्यम् ।

प्रत्यक्षविषयत्वमिति—मानसप्रत्यक्षविषयत्वमित्यर्थः । नच
'तत्रात्मानमनश्चाप्रत्यक्षे' वै० व्या० २ इतिखण्डयितोद्य, परमाभिप्रा-
येण तस्य व्याख्यातव्यत्वं । स्फुटमिदमात्मतत्त्वविचके । विप्रतिपन्न-
प्रतीति—महमिति प्रतीते शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विधाहप्रस्त-
प्रतीत्यर्थः ।

करुणमितीति—द्वियत् करुण कुठारादि सकृत्कृत् फलोत्पादने कर्तृसहकृतम् ।

अस्यायमर्थः—चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि रूपाण्यलक्षणी सक-
नृकाणि करणत्वात् विद्वादिप्रियासाधकतमकुठारादिवत् यद्येवा

कर्त्ता=प्रेरक (सञ्चायकः) यथा पुठारादे तच्चा स पयात्मेत्यनु-
मानमात्मनि प्रमाणम् ।

ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वित आह—

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

ननु चैतन्यं ज्ञानादिकर्मेकं मुक्तात्मना तत्रान्मत इव मृत-
शरीराणामपि तदभावे का शक्तिः, प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य
सिद्धेरिति चेन्न, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विच्छोभितस्य स्था-
विरे स्मरणानुपपत्तेः, शरीराणामप्ययवोपचयैरुत्पादविनाशश-
क्तित्वात् । न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार
उत्पद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् ।

चार्थाक शङ्कत—नन्विति । तस्योत्तरमाह शरीरस्येति
यदि शरीरं चेतनं कर्तुं स्यात् तर्हि मृतेऽपि शरीरे चैतन्यमुपलभ्येत
अतो न शरीरं चक्षुरादीन्द्रियनियमनकर्तुं इति भावः ।

पुन स एव देहात्मवादी चार्थाक शङ्कते—ननु चैतन्यमिति ।

यथा तव नैयायिकस्य मते मुक्तात्मना प्राणाभावेन ज्ञानाभाव एवमेव
ममापि सिद्धान्ते मृतशरीरे चैतन्याभावऽपि तस्यात्मने न किञ्चिदु-
च्यति यथा ज्ञानेच्छाकृत्यादीनि त्वन्मत मुक्ता मसु न भवन्ति तथैव
मन्मते मृतशरीरेषु इयुभयत्रापि समा समापीत्तरिति मैक एव प्रति-
चक्ष्य इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । सिद्धा ती समाधत्ते—नेति । शरीरे-
स्येति—यदि शरीरमेव चेतनं आ मा स्यात् तर्हि बाल्ये यत्कन्दुक
क्रीडादिकमनुभूत वार्धक्ये तस्य स्मृतिर्न भवेत् तदा तस्य अनुभ-

वाभ्यस्य) बाल्यशरीरस्य नष्टत्वात् 'यस्यानुभवः तस्यैव स्मृतिः'
रिति नियमादिति भावः ।

अथ स्वयोज्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन बाल्यशरीरानुभव-
जन्यसंस्कारा वृद्धशरीरे जायन्त इति न स्मरणानुपपत्तिदोष इति कथं
तर्ह्यनन्तसंस्काराणां कल्पने गौरवमापयेत् अर्थात् अवश्यधानां वृद्धिहा-
सान्यां प्रतिक्षेप्य शरीर परिणामति एवमुत्तरोत्तरसंस्कारो पक्षकल्पन
महद् गौरव तत्र मते, मम तु देहाद्भिन्न एक पदानुभूतजन्मसंस्कारयो
स्मृत्याभ्यस्य आत्मा इति महत्साधकम् इत्यभिप्रायवात् 'नच' इत्या-
रस्य 'गौरवा' दित्यन्तो ग्रन्थः ।

एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्,
इष्टसाधनताज्ञानस्य तदेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनतासारकाया-
त् । मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्म-
रणदेव प्रवृत्तिः । नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति
वाच्यम्, उद्बोधकाभावात् । अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमे
बोद्बोधकं कल्प्यते । इत्थं च संसारस्यानादितया आत्मनोऽ
नादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशसंभवाभित्यत्वं सिद्धयतीति
बोध्यम् ।

तद्वा मादं दांपत्यनर मु थापयति—एवमिति । इष्टसा-
धनताज्ञानस्य 'इदं ममैष्ट साधनम्' इत्याकारक ज्ञानस्य ।
तदेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । यावदिष्टसाधनताज्ञानं न भवति,
साधनं काचिदपि प्रवृत्तिरुदेति इष्टसाधनताज्ञानञ्च अननुभूते पदार्थे
नैव जायते, यदि देह एवात्मा स्यात्तदा पूर्वं तेन कदाचिदपि स्तन्य-

पान नानभूते, तर्हि कथं तस्मात्कारा कथञ्च तादृशं ज्ञान ? कथं ना
मातु स्तनपानं यत् प्रवर्त्तनति सर्वथा दुष्टतरं चार्वाकस्येति भाष
स्यमते सिद्धा ता प्रवृत्तिं समर्थयते—मन्मते तु' इति । जन्मान्तरा
नुभूतति—इहातिरिक्तं उक्रान्तिगं यागतिमात्रा आ मना पूर्वस्मि
जन्मनि स्तन्यपानं मम एसाधनमिति बहुवारं तन्निष्ठमिष्टसाधनं धम
मुभूतं तेन तदानीं (स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यहितपूर्वकात्) स्मरणादेव
आयते प्रवृत्तिरिति न च्छति ।

ननु अन्यदपि पूर्वजन्मानुभूतं कुता न स्मर्यत राक्षस इत्याह—
नचेति । उद्बोधकमावादिति । नायं नियमो यद्वाहद्विषयसर्वं
स्मरेत् इति किन्तु अनुभवजनिता सत्कारा उद्बुद्धा स्तनपव स्मृति
हेतवो नानुबुद्धा प्रकृतं च इष्टसाधनं च भिन्नपदार्थविषयकसत्कारा
णां न किमप्युदात्तमिति नान्यं स्मर्यते । अयायत्या अगतिकगति
ग्यायेन । जीवनादृष्टम् धर्माधर्मौ । कल्प्यते अनुभायते । अन्यथा
इष्टसाधनताया अनुभवाभावेन उदात्तकामावेन च स्मरणासम्भव
नेन च प्रवृत्त्यसम्भवनं बाधं शुष्ककण्ठां प्रियेततिमाच । आत्मनो
नियमं साधयति इत्यञ्चेति । स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूल इष्टसाधनं च स्म
रणे । भावस्येति—इदं तु अनादिनाऽपि प्रागभावस्य नायं मा वा
कम नाशासम्भवादिति—या २ जन्माभावात् सप्तधाऽपि विनाशति
व्याप्तं, आत्मनोऽनादिघनं जग्यभाववरूपद्वितीयाभावादेव नाशाभ-
विनुमर्हतीत्यर्थः । श्रुतिश्च अविनाशीवारेऽयमात्मानुच्छिच्छिधर्मा
(पृष्ठदा० अ० ६। प्रा० ५। क० १४।) इत्यवज्ञाताय गमयति प्रमाणम् ।

अयमत्र चार्वाकमतसत्त्वेष—

अत्र च चारि भूतानि भूमिचार्यनद्वानिदा ।

अतुल्यं चतु भूतेष्वधेन्यमुपजायते ॥

क्रियादिभ्यः समनेभ्यो द्रव्येभ्यः मदनक्तिपत् ।

अहं स्पृष्टं दृश्योस्मीति सामानाधिकरण्यतः

देहं स्पृष्ट्यादियागाच्च स एवात्मा न चापरः ।

मम देहाऽयमित्युक्तिः सम्भवदोषचारिकी ॥

चत्वार्यध्वं नूतानि तत्त्वानि, देह एवात्मा मिलितेभ्यो भूतेभ्यो मदनक्तिवच्चैतन्मनुषजायते विनष्टेषु तेषु स्वयमेव विनश्यति, नास्ति परत्वात्, न पुनरप्यपापं वा कर्म यत्फलं तत्र भुञ्जीत । अतश्च मे वैक प्रमाणम् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुनरप्यर्थः, मृतिरेव मोक्षः । उक्तञ्च—

यावज्जीव्यं सुखं जीवेद्यं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

भूतार्थं एव लोकसुखवञ्चका बहुविधस्यपायाससाध्ये अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवर्त्तयन्ते भार्येणोक्तुं नास्ति वेदा प्रमाणमिति । उक्तञ्च—

अग्निहोत्रं त्रयां वेदां क्रिद्वयं भस्मशुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृद्धस्त्विति ॥

अस्य मतस्य प्रवर्त्तको वृद्धस्त्वितिर्देवशुक्रिरेति कचित् एतन्नामा अभ्य एव पुनरप्यहं यः । अस्यैव देहात्मयाश्च मनस्य मूलावलीका रणं सिद्धान्तयुक्तं सात्त्विकवृण्डनं कुतः । यस्यापमादयः—

नास्ति देह आत्मा किन्तु तद्भिन्नं पुनरप्युपययक्तार्थं तत्फलं भोक्ता च । यदि देह एवात्मा स्यात् तदा राजरट्कृादिव्यवस्थान स्यात् नहि पुनरप्यप्य कर्म विना कश्चिद्वाजा भवत् कश्चिद्वा पापं कर्म विना । अयि च देहस्यात्मनो अकृतकर्मणां फलाद्यासि कृतकर्मणाश्च विनैव फलदानं नाय इति अहंनाभ्यागमप्रसङ्गा दुःखोत्थापकम् ।

किञ्च देहादिषु आत्मा न चेत्तर्हि जन्ममरणं यद्वा यद्वा कर्मणि न प्रवर्त्तत नहि पूर्वं स्तनपानमुत्तं कनचित्पूर्वोत्पन्नमप्यनु-

भूतं येन हृष्टसाधनतास्मरणेन तत्र प्रवर्त्तते, प्रवृत्तिमात्रमिति हृष्ट-
साधनताज्ञानस्य हेतुं यात् अनुभवमस्कारस्मृतीनाञ्च एकस्मिन्नेवा
विकरणे नियमं तथा च तिस्रो देहादतिरिक्तो ज्ञानेच्छासुखादिगुण-
यानामा, ततिस्रो च पुनर्भवोऽप्यवश्यम्भायी परलोकसाधक,
सुखदुःखादियैचिदप्यथ स्वदेतुभूतमहृष्ट विनाऽनुपपन्नं तदनुमापकम्
ऐदिकं सुखं तु न परं पुनरप्या वृत्त्यानुपपन्नयात् । नापि मृतिर्माञ्चि-
किन्तु न च पुनरिति दुःसम्भवः ७३, वेदाश्च यत्तद्व्यवहार्यवाक्यार्थधी-
गुणो ज्ञेयः साऽप्रमाणमेव, न च स्वयमपि बहुवित्तव्ययायासदुर्वाणा निः-
स्वार्था परमविरक्ताश्च वेदप्रमाणवादिनो ब्राह्मणा भ्रान्ताः प्रतारका-
श्च भवितुमर्हन्ति प्रायश्चादनिरिक्तमनुमानाद्यप्यस्यैव प्रमाणं न
प्रायश्चमात्रम्, अथवा गृहादृतं पतिमयश्यन्ती चार्वाककामिनी
मृतं मत्वा सोऽस्मादस्माददेत्, पत्रादिछिद्नेन तत्सत्ताज्ञाने तु
अनुमानप्रमाणस्वीकार इति सर्वथा युक्तिप्रमाणविरुद्धं चार्वाक-
मतमिदमनादेशं कदवाणसुभिरिति सचेष्टः ।

इति चार्वाकमतसंक्षेपः ।

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति कारणत्वं कर्तृत्वं
चास्तु विरोधे माधकाभावादत आह—तथात्वमिति ।
चेतन्यमित्यर्थः । उपाधाने नाशे सति अर्थाचक्षुरादीनामेव ।
कथमिति । पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं

* ७३ 'त' अमम्मनो 'वाक्य' वाक्य यस्य स 'चार्वाक' इति व्युत्पत्ते-
रन्वयः 'ज्ञा' अथ यः नाम 'लोकायतिक' इति । लोके आगतं विस्तीर्णं प्रतिद्वि-
भितं य 'इ' दत्तं प्रत्ययः प्रमाणं तर्कोकायाम् तत्प्रतिपदकं शास्त्रमपि लोकायतिकम्
तदधीने तदेव य. स 'लोकायतिक' ।

न स्यात् । अनुभवितुरभावात् । अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणामंभ-
वात् । अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभा-
वादिति भावः ॥४८॥

सम्प्रति चार्थाकैकदेशी 'काणोऽदृष्टानामि' इत्यहमप्रत्ययव-
जान्द्रियाग्येवात्मेति गृह्यते—नन्विति । कारणत्वमिति । करण-
त्वमिति पाठान्तरं, तस्य भावमस्त्वम् । क्रियानुकूलवृत्तिमस्यश्च
कसृत्वम् । ननु कथं तदेव करणं कर्त्ता च उभयोर्विद्यस्वभावात्
इत्याह—विरोधे मानाभावादिति । विरोधेऽभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे ।
अयं भावः—विरुद्धमिति क्व न सम्प्रत्यया यत्प्रमाणासहिष्णुत्य-
नाम । यत्तु प्रमाणेन तथैव सम्प्रतिपन्नं यथार्हतानामेकस्मिन्नेव सद-
सती तत्कथं विरोधः । सिद्धान्ती रागडयति तथात्वमिति—
यदीन्द्रियाणां चैतन्यं धर्मं अथाह इन्द्रियाग्येव क्रियानुकूलवृत्ति-
मन्ति (कर्त्तृणि) तदा उपधाते इन्द्रियनाये कथं स्मृतिः स्यात् स्मृ-
तिज्ञानाधिकरणस्यात्मनो नष्टत्वात् भवति तु पूर्वं चक्षुष्मतः पञ्चा-
दन्धभावः प्राप्तस्यापि पुन्यस्य प्रत्यय 'यौ पितरावद्राक्षतौ स्मरत-
मीति' ।

ननु—इन्द्रियान्तरेण स्मृतिर्भविष्यतीति ? अत आह—
अन्येनानुभूतस्येति । नह्यन्यदृष्टमन्य स्मरतीति नियमः वैपरीत्ये
रामदृष्ट कृष्णोऽपि स्मरत् । अथ हतुं वक्ति—अनुभवस्मरणयो-
रिति । सामानाधिकरण्येन एकाधिकरणमन्येन । कार्यकार-
णभावात्, अनुभवः सस्कारदाता कारणं स्मृतिः कार्यं यत्रानुभव-
तत्रैव स्मरणमिति निश्चय इति भावः ।

किञ्च सर्वाणीन्द्रियाणि सम्भूय एकस्मिन्परीरे एक आत्मा ?
आहोस्त्रिप्रत्येकं नाना आत्मानः ? आद्ये नष्टेऽपि श्रोत्रे चक्षुषा शब्द

साक्षात्कार. स्यात्, किंवा किमपि रूपादिक न आयात्, । आत्मनो नष्टत्वात् 'मृतोऽय' मित्यवधारित प्रत्ययश्च सर्वस्य सर्वत्र समुन्मि-
येत् । द्वितीये तु प्रत्येक सर्वेषां स्वात्न्ये कदाचिदनैकमत्ये विरुद्ध-
दिक्रियैस्तैरधिष्ठित शरीर विदीर्येत । यदि च तानि नैव सर्वेषां स्व-
तन्त्राणि तर्हि यत्तन्त्राण्येतानि स एवात्मा इन्द्रियभिन्न रूपादि-
विषयेषु यथेच्छ तत्प्रवर्तक कुटारप्रवर्तक इव तच्चेति । यस्तु 'अह-
कार' इत्याकारा प्रतीति इन्द्रियात्मसाधनायोपन्यस्ता मा च 'मम-
वेह' इति प्रत्ययवत् 'ममेन्द्रिय' मिति बाधकप्रत्ययसम्प्राप्ताद् भाने
येति नतरामिन्द्रियात्मयादिमतमपि सम्यक् ।

इतीन्द्रित्मवादखण्डनम् ।

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं नास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं
स्मादत आह--

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।
मनोपीति । न तथा, न चैतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणु-
त्वात्प्रत्यक्षं च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्प्र-
त्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते ॥

मनश्चात्मयादी राकृत-नन्विति । नित्यस्येति -- नित्य
मन' इति नैयायिकैः पि स्वीक्रियते आत्मा च नित्य एव सति इन्द्रि-
याद्यात्मायादप्येव एतयिऽणुषादित्यो यो दोष सोऽप्येतस्मिन्मत न
भविष्यतीति पूर्वपक्षेऽपि मिश्राय । सिद्धात्मी उत्तरयति-- न तच्चेति ।
तत्र हेतुमाह--ज्ञानादीतीति । ननु च विदुर्गोति--मनसोऽणुत्वादिनि

मनोऽप्युपरिमाणं तस्यैवं न प्रत्यक्षं कुतः पुनः तदाधितानां सुखार्थानाम् ।
 अपिरपि 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति' । न्या० १।१।१६
 इति मनसोऽप्रत्यक्षत्वमाचष्टे । सन्ति तु सुखादयः प्रत्यात्मवेदनीयाः,
 न चैषां प्रत्यक्षापेक्षाश्चिरपक्षपितुं शक्यतः । किञ्च मनस आत्मत्वस्वी-
 कारे तस्मिन् कृत्वा कर्तृत्वयत्किं रूपादीयेत तत्पूज्यतायै च कर-
 णान्तरं कल्प्यते इति किमपूर्वं यादिना कृतं स्यादित्यतिसत्त्वेपि ।
 वक्ष्यत इति—अग्रे पञ्चाशीतिसङ्ख्यायां फारिकायामित्यर्थः ।

इति मनश्चात्मघादक्षतजनम् ।

नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा, तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्,
 ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः, तस्यापि भावत्वादेव
 क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेत्वात् सुषुप्तावस्था-
 क्षयविज्ञानधारा निराचारैव, मृगमदवासनावासितवसन इव
 पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वाच्चा-
 नुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न, तस्य जगद्विषयकत्वं सर्वज्ञत्वा-
 पत्तिः । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः । सुषुप्तावपि
 विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविपत्त्वात् ॥

क्षणिकविज्ञानवार्ता योगाचार शङ्कते—नन्विति । विज्ञान-
 मिति क्षणिकविज्ञानमित्यर्थः क्षणिकत्वञ्च द्वितीयक्षणावृत्तिध्वस-
 प्रतियोगित्वं (एकक्षणाभावरूपमित्यर्थः) विज्ञानचादिनये । सर्वं धस्तु
 अस्य मते विज्ञानमेव तथापि आत्मप्रकरणत्वाद् 'आत्मा' इति वि-
 शिष्योक्तम् ।

एतच्च द्विविधं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानमेवात्र 'अथ घट' 'अथ घट' इत्याकारक विज्ञान 'प्रवृत्तिविज्ञानम्' 'अहमह' मित्या कारक विज्ञान 'मालयविज्ञान' मुख्यते । विज्ञानं बुद्धिरित्यनर्थान्तरम् । ननु विज्ञानापरपर्याया बुद्धः कथं चेतनत्वं जडायास्तस्या आत्मत्वायोगादित्याह—तस्य स्वतःप्रकाशरूपत्वादेति । स्वतःप्रकाशत्वं स्वपरव्यवहारे स्वभिन्नप्रकाशानपेक्षत्वं । ज्ञानसुखादिकमिति—'अहंज्ञानमि' 'अहं सुखीत्याग्नेकार विज्ञानमेष सुखादिरूपेण भासते, न ततोभिन्नमित्यर्थः । विज्ञानस्य एव सुखादय आकाराः सवृत्त्या पृथग्विद्यमानास्ते) भावत्वादवेति—'यत् सत् तत्क्षणिकं' मिति व्याप्ते यथा दीपशिखा भावरूपत्वात् क्षणिका (प्रतिक्षणं परिणामयन्ती) तथैव सर्वं यस्तु भाष्यत्वात्क्षणिकं, तथा च विज्ञानमपि ।

ननु क्षणिक विज्ञानं चेदस्मात्तदा सुषुप्तिर्न सिद्धयेत्तदा पूर्वविज्ञानस्य नष्टत्वात् विज्ञानान्तरस्य चाभावाद् अत आह—पूर्वपूर्वेति ।

अस्यायमर्थः—यद्यपि पूर्वं पूर्वं विज्ञानं भवति उत्तरमुत्तरांशपर्यवधे, सुषुप्तौ च विज्ञानोत्पादिका सामग्री नास्ति तथापि 'अहमह' मित्याकारा आलयविज्ञानसन्ततिस्तत्राप्यनुवर्तत एवेति न सुषुप्ता घात्मनोऽभावे, तत्र प्रवृत्ति विज्ञानं नास्ति आलयविज्ञानन्तु वर्तत इति तत्त्वम् ।

ननु क्षणिकचक्षुर्विज्ञानं विज्ञानाधिरा विज्ञानस्वरूपा सत्कारा अपि क्षणिका तेषां नष्टत्वात् तथ मते कस्यापि स्मृतिर्न भ्याद अत आह—मृगमद्वामनोति । यथैकस्मिन्नेव घटप्रपुटे मृगमद = कस्तूरिका निष्ठानि किन्तु सर्पाययेव मलप्रपुटकानि तद्भासनावाप्ति-

तानि जायन्ते, उत्तरोत्तरस्मिन् पुटके मृगमदपासनाया सक्रान्तत्वात्
तथेहापि पूर्वपूर्वविज्ञानोत्पन्ना. संस्कारा उत्तरोत्तरस्मिन् विज्ञाने
सङ्क्रमन्ते इति न स्मृतेरसिद्धिर्मम मत इति भाषः । 'इती'
त्यन्तः सर्वोऽग्रन्थ पूर्वपक्षिण ।

सिद्धान्ती समाधत्ते 'न' इति । विकल्पद्वयं करोति तस्येति-भव-
दभिमतविज्ञानस्य का विषयः सर्वं जगद् ? जगदन्त पाती कश्चिदंशं वा
पदार्थं ? आद्ये सर्वज्ञत्वात्सर्वः सर्वं जानीयात्, नतु जानाति तस्मा
भाषः पक्षः सोदक्षमः ।

द्वितीये सुपुतापि विषयप्रतीति सम्भवंत । यत्किञ्चित्पदेन
गृहीतस्य यस्य कस्यापि घटादेः पदार्थस्य तद्विषयत्वेन एकपक्ष-
पातिन्या युक्तेरभावात् सुपुतो विषयाः प्रतीयेरन् आद्यविज्ञानं
तत्र घटत इति तत्र मतं तत्र न निर्दिष्य भवितुमर्हतीति युक्तं
तदा अन्यतमविषयस्फुरणमित्येभिर्भाषेणाह ज्ञानस्य सविषयत्वा-
दिति ।

तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, तस्याः
स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः
न चेष्टापत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं, घटादे-
रनुभूयमानस्यापक्षपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञान-
स्येति चेत्, किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं
विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीला-
कारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् ।

पुनर्याह गङ्गते-तदानीमिति । सुपुत्तिकाह इत्यर्थः ।
निराकारा निर्विषया । चित्सन्ततिः विज्ञानधारा । स्वप्रकाशत्वे

ज्ञानस्वरूपत्वे । प्रमाणाभावादिति—सुषुप्तौ निर्विषया चित्सन्तति-
रनुवर्तत इत्यत्र न किमपि मानं पश्याम प्रमाणेन विना तु तदा कथं
सा सिध्येत्, नहि निर्विषय किमपि विज्ञानं, ज्ञानत्वस्य 'विषयता-
व्याप्यत्वनियमादितिभावः । अन्यथा यदि विनैव प्रमाणं सुषुप्तौ ज्ञान-
मङ्गान्नियतं तदा । घटादीनामिति—घटपटादिविषयाणामपि ज्ञान-
स्वरूपापत्तिः, अर्थात् जाग्रदाद्यवस्थाकालेऽपि घटादिपदार्थसत्ता न
स्वीकर्तव्या ।

आक्षिप्य समाधत्त 'नच' इत्यारभ्य 'अशक्यत्वात्' इत्य-
न्तेन । घस्तुनो घटाद्या पदार्था मम मते न परमार्थसत्त किन्तु
प्रतिभासमात्रगरीरास्ते विज्ञानस्वरूपा भवति समष्टमेव त्वया गदित
मिति बौद्धस्य हृदयम् ।

घटाद्या पदार्था बाह्यविषयतास्वरूपेण सर्वानुभवगाधरा-
कथमपलभ्येरन् । अर्थात् यद्येते विज्ञानस्वरूपात्पृथक् न स्युर् तर्हि
'अयं गट' इति प्रत्ययेन न भाव्य किन्तु 'इदं विज्ञानं इदं विज्ञानं'
मित्येष प्रत्ययो भवेद् आद्य पण्डितेभ्य आद्य पालुसपादेभ्यो
शालिकेभ्य, नरयेभ्य दृश्यते तस्माद्विज्ञानाद्विज्ञा घटाद्या विज्ञानविष-
याच्चेति नैयायिकस्य तर्कः ।

पुनराशङ्कते धातु —आकारविशेष इति । अयं घटादि-
पदार्थः । विज्ञानस्य धर्माशङ्कते । आकारविशेषः स्वरूपविशेष
यथा पटस्तन्तुना स्वरूपविशेषो नतु तन्तुसत्तातिरिक्तसत्ता-
पानित्यर्थः ।

सिद्धान्ती विकल्प्य दूषयति—किमयमिति । अथ घटाद्या-
कारविशेषो विज्ञानस्वरूपाद्विशो घाऽभिन्नो (विज्ञानस्वरूपः), वा ।
अथे दूषणमाह—तर्हि समायातमिति । आद्यपक्षे विज्ञानात्पृथ-
ग्विषयसत्तासिद्धौ 'सर्वे विज्ञान' मिति यौद्धेप्रतिज्ञादानि । द्वितीये-
त्याह—समूहालम्बन इति । * नानाधर्म्यवगादि एक ज्ञान समू-
हालम्बनम्, यथा 'इमे वस्त्र नीलपीते' इत्याकारक ज्ञानम् । अथ
भाव—तव मतं विज्ञानाद्विषयाणां न भेदः, यद्य यद्विज्ञान नीलवि-
षयक तदेव पीत विषयीकरोति नीलपीतयोश्च स्वयं सत्ता नास्ति,
एव नीलाकारोऽपि=नीलस्वरूपमपि पीताकार=पीतस्वरूप भावात्,
'तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्व नियमात्, प्रकृतेनीलाकारपीताकारौ
समूहालम्बनात्मकविज्ञानादभिन्नौ, तथाच नीलाकाराभेदयतो विज्ञा-
नादभिन्न पीताकारोऽपि नीलाकारादभिन्न एव, तेन नीले पीतप्रत्ययो
यथार्थं स्यात्, अर्थात् "इमे नीलपीते" इत्यस्य स्थाने 'इमे नीले'
'इत्येव इमे पीते' इत्येव वा प्रत्ययो भवेत् । अत्र हेतुमाह स्वरूपत
इति—विज्ञानस्वरूपस्यैवैवं, अविवेकात् एकत्वात् ।

अपोहकरो नीलत्वदिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न, नील-
त्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् । इतरथा विरोधा-
वधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । नच वासनासंक्रमः संभवति,
मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमसङ्गात् । नचोपादानोपादेय-
भावो नियामक इति वाच्यं, वासनायाः संक्रमासंभवात् ।
उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव सक्रम इति चेन्न, तदुत्पादकाभावात् ।
चितामेवोत्पादकत्वे तदानन्त्यसङ्गः ।

* नानाविशेष्यतानिहातनानाप्रकारताशालिज्ञानमित्यत्र तात्पर्यं सशय
तु नानाप्रकारतानिहातताया एकावशेष्यताया सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वमिति ध्येयम्

पुनः गच्छते स एव—अपोहरूप इति । गोपेन्द्रध्वज्यात् स-
 र्यासां गोव्यक्तीनामुपस्थिते अतस्माद्=गोभिन्नादध्वादितो व्यावृत्ति-
 दर्शनाच्च अतश्चावृत्तिरूप 'अपोह' एव शब्दार्थ=वाच्यार्थ सच
 विज्ञानधर्म एवेति बौद्धमतम् । एवञ्च प्रकृतेऽपोहरूपो नाम अती-
 तव्यावृत्तिरूपो (नीलत्वादिवेव) विज्ञानस्य=क्षणिकविज्ञानस्य धर्मः
 तेन नीलाकारोऽनीलव्यावृत्तिरूप पीताकारश्च अपीतव्यावृत्तिरूप
 इति नोमयोराकारयोरभेदबुद्धिः अर्थात् तौ द्वावाकारावभिन्नावेव
 भेदप्रतीतिस्तयोर्नीलत्वपीतत्वयोः, सापि न पारमार्थिकी किन्तु सां-
 वृत्तिकीति बौद्धस्याशयः ।

तदेतत् सिद्धान्तो निराकरोति 'न' इति । नीलत्वादीनामिति—
 एकस्मिन् विज्ञानरूपे धर्मिणि विद्वद्भिरानीय नीलत्वादीनां धर्माणां न
 सामानाधिकरण्याभिमित्यर्थः, अर्थात् नीलत्व नीलनिष्ठ, पीतत्व पीतनि-
 ष्ठमिति द्वावपि विद्वदौ धर्मा कथमेकस्मिन्निधिकरणे (विज्ञानात्मके)
 स्थानु पारयेताम् । इतरथा विद्वद्भिरानीय नीलत्वादीनां सामानाधि-
 करण्ये, विरोधावधारणस्यैवेति—विरोधनिश्चय कुत्रापि न स्यात् ।
 सर्वस्मात् ससाराद्विरोधकया सुदूरमुत्सारिता भवेदित्यर्थः ।

ननु—न चयं समूहालम्बने नीलाकारादिकं प्रतीम किन्तु
 चित्राकारमेकमेवेति नोक्तदोष इतिवादिनो बौद्धस्य मुख्यं वासना-
 सक्रमणत्वं दूषयति—'नच्चे'ति । अयमर्थः—यत्पूर्वमभिहितं मृगमद
 दृष्टान्तेन पूर्वपूर्वविज्ञानसंस्कारा उत्तरोत्तरमुत्पन्ने विज्ञाने सक्रमिष्य-
 न्ते तेन मम मतेऽनित्येऽपि विज्ञाना मनि न स्मरयानुपपत्तिरूपो दोष
 इति तदपि न, अत्रार्थे हेतुमाह—मातृपुत्रयोरिति—यदि वासना-
 सक्रम स्यात् तर्हि मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन पुत्रेण स्मरणं कृतं
 भवेत् नात्रेव तस्मादयुक्तमेतत् ।

ननु उपादानेनानुभूतमुपायेदेन स्मर्यते मातृपुत्रयोर्नोपादानो-
पादेयभाव इति न मातृदृष्ट पुत्र-स्मर्तुमर्हति अत आह—‘नचे’ति ।
संक्रमासम्भवादिति—धर्मत्वाद्वासना धर्मिणं विहाय परत्र गन्तुं न
समर्प्येतिभाव । मृगमदसक्रमेऽपि कस्तूरिकायाः परमाणव एवाहृष्ट-
धरादुत्तरत्र परपुटे सयुक्तिभाजोभयन्तीति सर्वथा यौद्धोऽज्ञातपदा-
र्थस्वभावः ।

पुन गङ्गते—उत्तरस्मिन्निति । अयमर्थः—संक्रम सञ्चारः
पूर्वविज्ञानवासनाया उत्तरस्मिन्विज्ञाने उत्पन्ने तेन सहैवोत्पत्तिर्वा-
धासनानां सैव सक्रम इति सूच्यते ।

एतद्दूषयति—नेति । तदुत्पादकाभावादिति—तदुत्पाद-
कमन्तरा कस्याप्युत्पत्तिः पूर्वविज्ञानान्तु नष्टमेव तत् कथं स्ववासना-
मुत्तरत्रोत्पादेयत्, तदुत्पादनक्षणे तस्याभावात्, तत्सत्तास्वीकारे तु
अधिकक्षणास्थायित्वात् विज्ञान क्षणिकमिति न सिध्येत् तस्माद्
वासनासक्रमनिरूपणं दुःशर्कं यौद्धस्येति नैयायिकस्याभिप्रायः ।

दूषणान्तरमाह—चितामेवेति । अयमर्थः—मानामजीजनत्
पूर्वविज्ञानमुत्तरविज्ञाने वासनानाम्, उत्तरोत्तरमुत्पद्यमानं विज्ञानं स्व-
यमेव वासनानामप्युत्पादयिष्यतीति चेत् ? तदा संस्कारानन्तवप्रसङ्गः
संस्कारोत्पादकानां विज्ञानानामनन्तत्वात् । चित्तम् विज्ञानानाम् ।

क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न,
मानाश्चावात्कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैत-
न्यमपि प्रत्युक्तं, गौरवादतिशये मानामावाच । बीजादावपि
सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कूर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च
पुन गङ्गते—क्षणिकविज्ञान इति । अतिशयविशेषः शक्ति-
विशेषः, अर्थात् उत्तरविज्ञाने अस्ति किमप्यलौकिकं सामर्थ्यं स्मृति-

रूपकार्यगम्य येन अनुभयजन्यसंस्कारोत्पत्त्या स्मृतेर्नानुपपत्तिः । उत्तरयति—‘ने’ति । मानाभावादिति—यद्यपि स्मृतिकार्यान्यथानुपपत्तिरेव मान, तथापि अनन्तविज्ञानेऽनन्ततादृशयत्तिकल्पन महदौ रव, घट तस्माद्विज्ञानाद्भिन्नस्य नित्यस्य ज्ञानाधिकरणस्यात्मन स्वीकारः । कल्पनागौरवादिति—स एवायम्’ इत्यापामरप्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकानन्तयत्कितत्वागभावव्यसकल्पन गौरवादित्यक्षरार्थः ।

एतेनेति—पूर्वोक्ततर्केण । क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यम्, चेतनता क्षणिकपरिराणां धर्म इत्यर्थः, इत्युक्तम् क्षणिकत वेध्यमित्येष, यथा क्षणिकविज्ञानवादोवासनासक्रमानुपपत्तिरूपतर्कासह तथा क्षणिकशरीरचेतनतावादोपि परेषां नास्तिकानां व्युदस्त इति भावः ।

सम्प्रति बौद्धस्य कुर्वद्रूपत्वयाद’ जगद्व्यतिमुमाह—बीजादावपीति । अत्र बौद्धस्य वासनान्नक्रमयादसाधनायाय तर्क—चेने उत्तस्यैव बीजस्योत्पत्तिर्भवेति ननु कुर्वद्रूप स्थितस्य अतोऽद्भुतत्वाच्चिन्न अद्भुतरूप कार्यम्प्रति * कुर्वद्रूप कारण वाच्यम्, एवमेव क्षणिकशरीरेष्वपि उत्तरोत्तरपरारनिष्ठवासनात्पादकत्वरूप कुर्वद्रूपत्व जातिविरय स्वाकर्तव्यो यत्र नैव वासनासक्रमानुपपत्तिरूपोदोषः, किन्तु दृष्टान्तं वाज्र कुर्वद्रूपत्वस्य यथा समा व्याप्ति तथैव तस्य विज्ञानत्वेन सहापि समा व्याप्ति यत्र २ कार्यजनकत्व तत्र कुर्वद्रूपत्व यत्र २ कुर्वद्रूपत्व तत्र कार्यजनकत्वमिति तस्या आकारः ।

एव जगद्व्यतिमुमाह—बीजादावपीति—यस्या-

* कुर्वद्रूपत्वात् मुक्त रूप यस्य, तस्य भावः कुर्वद्रूप’ इत्यर्थः । अत्र रोपभायकक्षणिकबीजमिति भाववृत्तिर्बीजत्व वाप्या जातोऽवश्यम् ।

यमर्थे—वीजादायपि (अद्भुतजननहेतुभूत कुचंदूषःवाङ्गीकारो निष्फलः) सहकारीति—धराणिसखिलसयोगादिरूपो य सहकारी तस्य समवधानं साधिष्यविशेषं तनाङ्कुरोत्पत्तिः, कुसूत्रादौ तु तद समवधानात्=तादृशसहकारिसयोगवियोगाभावादेव नाङ्कुरोत्पत्तिः, अतो देतो कुचंदूषत्वकल्पनं न युक्तम् ।

अयमत्रायणो नैयायिकस्य—फलजननाय योग्ये धान्यादि-
योज सहकारिभिर्धराणिसखिलसयोगादिभिः प्रतिपाद्य (उपकारः)
आधीयते इत्येवावश्यं स्वीकर्तव्यम्, एतन्नैवाङ्कुरादिनियमोपपत्तौ
अलं कुचंदूषत्वकल्पनेन ततो यौद्धमते वासनासक्रमानुपपत्तिरूपो
दोषस्तदवश्यं पक्षययुक्तो विज्ञानवादिस्मरः ।

इदमधिकमत्र यदिदव्यम्—एक एव शुद्धो भगवानुपदेष्टा
परन्तु भावनामदात् तस्य शिष्याश्चतुर्विधा आसन् तेषु मुख्यो
माध्यमिकः सर्वशून्यतावादी—यस्येदं मतं सच्चिन्म यत्तत् तद्वि-
नश्यति अतः सर्वं शून्यं शून्यमिति भावनीयम् इष्टार्थो व्यवहार
स्वप्नव्यवहारवत् सदृश्या आसते अतएवोक्तम्—

परिग्राहकामुकगुणानेकस्या प्रमदात्मना ।

कुत्रापि कामिनी मद्य इतितिक्षा विकल्पात् ॥

तस्मात् सर्वं चैषिक चैषिकम् 'दुःखं दुःखं' स्थलचरणं
स्थलचरणं 'शून्यं शून्यम्' इति भावनाचतुष्टयवलात् सकलवासनानि-
वृत्तौ परनिर्वाणं 'शून्यतत्त्वं' प्राप्यते, तस्माद्वयं वृत्तार्थो नास्माक-
मुपदेश्य नाम किञ्चिदस्ति ।

योगाचारास्तु—स्वयंप्रकाशं विज्ञानमवश्यं स्वीकर्तव्यम्
अन्यथा जगदान्धस्य प्रसज्यत ग्राह्यग्राहकमविवर्त्तना यस्तुताऽमेदऽपि
पृथगवभास एकस्मिन्नाद्रमासि द्वित्वावभास इव भ्रमः ततश्च भाव-
नाचतुष्टयवलात् विविधविषयाकारविचर्जितशुद्धचैषिकविज्ञानोदय-
स्वरूपमोक्षप्राप्तिं कृतार्थतां भवति' इत्याहुः ।

सौत्रान्तिकास्तु—इत्यमाचक्षते—वाह्यं . घटपटाद्यर्थाजातम-
स्त्येष परं न प्रत्यक्षं किञ्चिदनुमेयमेव यथा भाषया देशः, यथा वा
सम्भ्रमेण स्नेहः, एवं ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । अर्थात् ज्ञानाका-
रानुमेयक्षणिकवाह्यार्थं एवास्मेति ।

वैभाषिकास्तु—द्विविधोऽर्थो ग्राह्याध्यवसायभेदात् तत्र
ग्राह्यग्राहकं निर्विकल्परूपं ग्रहणं (ज्ञानं) कल्पनापोढत्वादभ्रान्तं
प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अध्यवसायस्तु सविकल्परूपः (अनुमानम्) अप्र-
माणं कल्पनारूपत्वात् सौत्रान्तिकवैभाषिकयोरियानेव भेदो यदाहो
वाह्यानुमेयपदार्थग्राही, परो याह्यप्रत्यक्षार्थग्राही ।

कथमेवं तथा सञ्ज्ञा जातेति चेच्छृणु—विधैस्तावत् योग-
ध्याचारश्च इतिद्वयमपि करणीयम् तत्राग्राह्यगतये पर्यनुयोगो
योगः गुरुक्तस्याङ्गीकरणमाचारः गुरुक्तस्याङ्गीकरणोदुत्तमाः
पर्यनुयोगस्य (प्रभ्रस्य) अररणादधमाश्च इत्येकं माध्यमिका
इति सञ्ज्ञा सञ्ज्ञाता ।

गुरुक्तभावनाचतुष्टयं वाच्यार्थगून्यत्वञ्चाङ्गीकृत्य भ्रान्तरस्य
गून्यत्वञ्चाङ्गीकृतं तत्कथमिति पर्यनुयोगकरणाद् अथरेषां 'योगा-
चारा' इति प्रथाभूत् ।

सूत्रस्य भ्रान्त रहस्यं गृच्छतां 'भ्रान्तः सूत्रस्यास्त पृष्टवन्तः
सौत्रान्तिका भवन्तु' इति भगवता बुद्धेन अभिधानात् परे 'सौत्रा-
न्तिका' इति प्रसिद्धा आसन् ।

वाह्येषु गन्धादिषु भ्रान्तरेषु च रूपादिषु स्कन्धेषु सत्त्वेषु
तन्त्रानां स्यामुत्पादयितुं सर्वगून्यमिति माध्यमिकान् प्रति, विज्ञानमे-
वैकं सदिति योगाचारान् प्रति, उभयं सत्यमिति सौत्रान्तिकान्
प्रति भगवान् बुद्धो तत्तद्विनेयबुद्धिमनुसरन् विरुद्धमघोक्तयत् 'क्षेयं

विरुद्धा भगवतो भाषा' इति यथार्थान्तोऽपरे 'वैभाषिका' इति नाम्ना
 व्यातिङ्गताः । सर्वथाय बुद्धस्य भगवत उपदेशो विनियोगमेवा-
 द्विशोऽपि भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन सर्वगूढतापर्यवसायीति सत्त्वेप ।
 (एतेषां विविधा प्रक्रिया ग्रन्थगौरवमयाग्रेह प्रदर्शिता* अधिकविज्ञा-
 सवस्तु अपोहप्रकरणादिषोडशग्रन्थान् भामती (व्याससूत्रोपरिता-
 द्धरमाप्यटीकां चावलोकयन्तु) ।

इति क्षणिकविज्ञानवादियोगाचारमतखण्डनम् ।

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवाभित्यविज्ञानमेवात्मा
 "अविनाशी चाऽरेऽयवात्मा बृहदा० ५ ब्रा० । १४ कं०
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" तैत्ति० आ० ब० । अनु० १ ।
 इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न, तस्य विषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वा-
 निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानामावात्सविषयत्वस्याप्यनुभवाद्
 अतो ज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् ।

योगाचारे परास्त नित्यविज्ञानवादी वेदान्ती एवमेव अस्तु
 तर्हीति । गौरवादिति—पूर्वप्रदर्शितरीत्या गौरवपराहत योगाचा-
 रामतं न सम्यक् इति स्वीकृतं किन्तु नित्यं=त्रैकाद्याध्यात्मिकरस
 विज्ञानं=स्वप्रकाशचेतन्य । आमा अस्तु=सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्म-
 यात्मा नान्यो इत्यर्थः । अथ बृहदारण्यकध्यात प्रमाणयति=अ-
 विनाशीति । अस्मिन्नेवाप्ये तैत्तिरीयध्यात स्यादयति=सत्यं ज्ञान-
 मिति । सत्यं=त्रैकाद्याध्यात्म्यं, ज्ञानं=चित्स्वमायं, अनन्तं=त्रि-
 विधपरिच्छेदरहितं ब्रह्म=आत्मा, 'बृहत्त्वाद्बृहणत्वाच्च आत्मा

ब्रह्मति गीयते' इत्युक्तेः । सत्यादिकं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमित्यर्थः ।
यत्र निरस्तसमस्तपुन्द्रेयणा अतिरेधान्मानं नित्यविज्ञानस्वरूपमाह
तत्र किमन्यदेवेचित्तम्यमिति भावः । इति चेदिति—एवं वेदान्तिना-
म्यमेतं स्थापिते सिद्धान्तो उच्यते—नेति । तस्येति । तस्य
विज्ञानस्य । विषयासम्भवस्य दर्शितत्वात् 'जगद्विषयकत्वे' इत्या-
दिप्रत्ययेन योगाचारमतस्य यदनाद्यसदे निरूपितत्वादित्यर्थः ।

अथ भावः—सो वेदान्तिन् भवदभिमतं नित्यविज्ञानं सवि-
षयकं निर्दिश्यकं वा ? आद्ये तस्य को विषयः सर्वं जगदिति चेत् ?
सर्वं सर्वज्ञाः स्युः, यत्किञ्चिदस्तु जातं तस्य विषय इति चेत् ? तदा
सुमुक्तावविरूपादिविषया भावु विनिगमकाभावात् । द्वितीयं पक्ष-
वृण्वति—निर्विषयस्य ज्ञानत्वं इति । न 'विषयनिरूप्य हि ज्ञान-
मिति निर्दिष्टमात्रं, नहि निर्विषयं किमपि ज्ञानम् । एतदेवोपपादयति
सविषयत्वस्याप्यनुभवादिति—सर्वं ज्ञानं प्रत्यात्मं सविषयकम्-
नुमूयत इत्यर्थः । अत इति—यतो न तर्कसङ्गो वेदान्तिसमयः अतो
ज्ञानादिभिः ज्ञानसुखेच्छादिगुणयान् यः स नित्यं आत्मत्यनुमा-
नप्रमाणसिद्धम् ।

सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते । ज्ञाना-
ज्ञानमुत्पित्वादिभिर्जीवानां भेदासिद्धौ मुतरामीश्वरभेदः, अ-
न्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः । योऽपीश्वरभेदोपपत्ति-
भेदः सोऽपि तदेभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्तीति । अभेद-

ज्ञानं विषयं प्रकाशयति घटादिविषयं ज्ञानप्रकाशः । विषयो ज्ञानं
निमित्तवति इति विषयो ज्ञाननिमित्तकः ज्ञानानु विषयनिरूप्यम् इत्यं ज्ञानविषयः
प्रकाशप्रकाशभावः निरूप्यनिमित्तकभावः सम्बन्धो द्वयः ।

भावनयैव च यतितव्यमिति वदति । अत एव “ सर्व एवात्मनि समर्पिताः ” इति श्रूयते । मोक्षदशायां मोक्षाननिवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोपायात् । भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यास्यत्येव । न च द्वित्वमपि नश्यतामिति वाच्यं, तव निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यम्बेरूपं तदिति बहुद्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मका ताविति सुवचत्वात् ।

यदपि ‘सत्य’ मित्यादिधृतिरद्वैतब्रह्मात्मपक्षे प्रमाणमुपन्यस्ता साप्यन्यायपरेत्याशयवानाह—सत्यं ज्ञानमिति । इदं वाक्यं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयति ननु जीवस्वरूपनिर्णयपरमित्यर्थः । ननु—जीवब्रह्मणोरभेदादत्रेदं वाक्यमन्यायपरमित्याह—ज्ञानाज्ञानेति ।

सुखित्वादीति—आदिना तु द्वि विपत्तिग्रहः, भेदसिद्धाविति ध्यमर्थ—ईश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्ति सर्वशक्तिमान् नियामकानित्यं मुक्त, जीवस्तु अल्पज्ञोऽल्पशक्तिर्बुद्धी नित्याम्यं तत् कथमन्यन्त विरुद्धधर्मयोर्जीवेश्वरयोरभेद सम्भवेत्, भेदस्य विरुद्धधर्मोपस्थात्वात् । विपक्षे दण्डमाह—अन्यथेति । ईश्वरस्य जीवस्वरूपत्वं इत्यर्थः । बन्धमोक्षेति—कश्चित्संसारो बद्धः कश्चित्संसारो मुक्त इति व्यवस्था नोपपद्येत वेदान्तिमतं सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वादिति भावः । ननु—तत्त्वमस्यादिवाक्यानामपराधोपपत्तया जीवब्रह्मणोरभेद एवेत्यत आह—योऽपीति ।

“ सर्व एवात्मनि समर्पिताः ” इति पाठोऽसम्बन्धे प्रायेऽपि सुवचत्वा इयं श्रुतिरिति गवेषयावसरो न प्राप्तः ।

‘तत्त्वमसि’ इति महावाक्यं छान्दोग्योपनिषदि उदासकश्चेत्-
 केतुप्रसङ्गे न घट्टयेत् समाज्ञातम्, तस्य त्रीणि पदानि, तत्-त्वम्—
 अस्मि इति । अत्र तत्पदवाच्य परोक्षत्वादिवर्गविशिष्ट ईश्वरोऽन्त-
 र्यामी । त्वपदवाच्य अपरोक्षत्वादिवर्गविशिष्टो जीव पुण्यापुण्य-
 कर्त्ता नियाम्यः । ‘तत् त्व’ मितिपदद्वयं तु समानविभक्तिकमभेदा-
 न्वययोग्यम्, परन्तु पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरेक्य नोपपद्यते, अर्थात्
 तत्त्वमसि इति । (सत्याप्यधो-
 तक्तवात्) तयोरेक्यसिद्धये चिन्मात्रवपुषि ब्रह्मणि द्वयोः पदयोर्ज-
 हदजहद्व्यङ्ग्या (सर्वज्ञत्वाल्लपज्ञत्वादिविरुद्धधर्मत्यागेन चैतन्यभागे,
 भागत्यागव्यङ्ग्या) तया खद्यमद्वितीय ब्रह्मेति युक्तं तत्त्वमस्यादि-
 वाक्यानामभेदप्रतिपादकत्वमिति चेदान्वितः सत्त्वितोऽभिप्रायः । तत्र
 नैयायिक आह एवमिदं सत्योप्यभेदबोधको वेदः तदीयत्वेन तदभेद
 प्रतिपादयति ननु यास्तव जीवब्रह्मणोरभेदं यथा पुत्रविषये* पितु-
 वाक्यं ‘समात्मा भद्रसेन’ इति । अत्र भद्रसेनस्य, तत्पितुश्च भेदे
 स्पष्टे उपचारेण (एवजन्यजनकत्वसम्बन्धेन) आत्मपदद्वारा अ-
 भेदव्यवहारः तस्यैव पितृस्थानीयस्योत्पादकस्यैव रस्य पुत्रस्थानीयै-
 जीवैः सह तदीयत्वेन (१) तत्सम्बन्धित्वेन) अभेद औपचारिको
 न भाविक इति ध्येयम् ।

स्तौतीति—तथाचान्यान्यप्यभेदवाक्यानि सति यास्तवे भेदे
 वेदे सत्येष्वपि यथा ‘यजमान’ ‘प्रसर’ ‘आदित्यो यूय’ इत्यादीनि ।
 अत्र ‘अभेदमावनयेति—भाषना-उपासना विजातीयप्रत्यया-
 न्तरितः समानाकाशप्रत्ययप्रयाहयेतसो निदिध्यासनाभिध इति

* सम्बन्ध प्रकृते निषाग्यनिषागकभाषादि ।

१) ‘अमृतस्य पुत्राः’ इति श्रुति ।

यावत्ते निरतिशयनन्दे ब्रह्मणि परानुरक्तिसम्पादनायामेदोपासना-
 पराण्यभेदवाक्यानीति भाव । उच्चार्यदृढतायै श्रुतिं प्रमाणयितु
 माह—अतएवेति । यस्मात्परानुरक्तिसम्पादनपरकत्वमभेदवा-
 क्यानां प्रतो हेनोरित्यर्थः । *सर्व एवात्मनीति । भेदामदवादिन-
 म्रत्याह—मोक्षदशायामिति । तत्र हेतुमाह—भेदस्य नित्यत्वे
 नेति । अभ्युपगमसिद्धान्तेनाह—भेदनाशेऽपीति । व्यक्तिद्वय
 मिति—जीवब्रह्मरूप व्यक्तिद्वयम् । ननु—व्यक्तिद्वये सत्यपि द्वित्व
 न भविष्यति मोक्षे इत्याह—न चेत्यादि । निर्धर्मक इति—यथा
 सकलधर्मशून्य ब्रह्म सत्यत्वधर्माभाववत् तत्र मते सत्स्वरूप तथैव
 मोक्षे द्वित्वधर्माभावेऽपि तौ जीवेश्वरौ व्यक्तिद्वयात्मकौ व्यक्तिद्वय-
 स्वरूपाधैवेत्यपि मया यदनु गम्यत इति भावः ।

मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेदेक-

त्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वे
 ऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभय नैकमित्यस्य सर्वजन
 सिद्धत्वात् । योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि
 निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति । सपदाधिक्ये पुरोहितो
 ऽयं राजा संवृत्त इतिवत्, अत एव “निरञ्जनः परमं
 साम्यमुपैति” इति श्रूयते ॥

ननु—न मया ब्रह्मणि सत्यं च भवदभिमतरीत्या, स्त्रीक्रियते
 ‘यन्मिथ्या तदसत्’ एव मिथ्यात्वाभाव एव ब्रह्मणि सत्यत्व
 कल्पितवस्तुनो नाणस्याधिकरणस्वरूपत्वात् ततश्च नोक्तदोष इत्य
 मिप्रायवान् ‘मिथ्यात्वाभावस्तत्रे त्थारम्य ‘इति’ पदान्तो ग्रन्थ
 पूर्वपक्षिणः ।

तत्रोत्तरमाह—एकत्वाभाव इति । यथा तत्र नये मिथ्याप्रपञ्च-
 आभावाधिकरणं ब्रह्मैव सत्स्वरूप सत्यत्वं ततो नातिरिक्तम्, एव
 मस्मिन्नपि एकत्वसङ्ख्याया अभावस्वरूपमेव व्यक्तित्वात्मकं
 द्वित्वमित्यपि वक्तुं सुशक्यं सर्वथाऽपि मोक्षे नैव जीवब्रह्मणो
 रैक्यमिति सिद्धान्तिनो हृदयम् । स्योक्तिं दृष्टान्तेन समर्थयति सिद्धान्ति-
 ग्नी—प्रत्येकमिति । अयमर्थः—गन्धं पृथिवीगुणो न तु जलस्य
 तथापि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इति व्यञ्जयिते तस्य नायमर्थो यत्पु
 षिष्यामपि न गन्ध तथैव प्रत्येकं सर्वान्ते व्यक्तित्वे एकत्वे (अभेदे)
 स यपि उभय नैकम् इत्ययं भदमायक प्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धा
 नापलप्यितुं शक्यः । सप्रति ब्रह्मत्रिदं ब्रह्मैव भवति इति मातृदशायाभ-
 भेदबोधकस्यागमस्य व्यवस्थामाह—यौपीति । तदानीं मोक्षकालः ।
 स्पष्टमन्यत् । अतएवेति—साम्यप्रतिपादकं चार्थवत् । निरञ्जन-
 इति—निर्द्वेष सद् मुक्तं परमम् = अपुनर्भव साम्यं = मोक्षोत्पन्नम्
 उपैति = प्राप्नोति । इति श्रुतेरर्थः ।

इति न ज्ञानमुखात्वा नित्यं ज्ञानायाश्चर्यः “नित्यं
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः “यः
 सर्वज्ञः स सर्ववित्” मु० १।९। इत्यनुरोधात् । आनन्द-
 मित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्थआदित्वान्मत्वर्योऽप्युच्य-
 त्वयः, अन्यथा बुद्धिद्वत्वापत्तिः । आनन्दोऽपि दुःखाभावे
 उपचर्यते, भाराद्यपगमे सुखी सद्योऽहमितिवत्, दुःखामावेन
 सुखित्वमप्ययात् । अस्तु वा तस्मिन्मानन्दो नृत्वसावानन्दः
 “असुखम्” इति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यदुपैति कुतो नार्थः

इति चेन्न, क्लिष्टकल्पनापत्तेः, प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र
मत्पर्यायात्प्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः ।

यत्तु वेदान्तना ईश्वरस्य ज्ञानमुखस्वरूपत्वमुक्तं तदपि न
युक्तमिति दण्डयति—ईश्वरोपीति । ज्ञानाद्याश्रय इति—नित्यज्ञाना-
द्यधिकरणा इत्यर्थः । श्रुतिरूपविज्ञानपद धर्मधर्मिभावपरतया व्या-
चष्टे—विज्ञानपदेनेति । विज्ञानमस्मिन्नस्तीति 'विज्ञानम्' इति व्यु-
पसृष्ट 'ज्ञा' धातो 'करण, अधिकरणयोश्च' इति सूत्रेण अधिकरणा-
र्थकतुष्टप्रत्ययान्त पदमिदमिति भावः ।

अस्मिन् पक्षे मुण्डकध्यातमुपन्यस्यति—यः सर्वज्ञ इति ।

ननु—ज्ञानब्रह्मणो गुणगुणिभावपक्षे विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
इति श्रुतिरूपानन्दपदस्य का गतिरित्याह—आनन्दमित्यस्यापीति ।
अर्श्यादिभ्योऽच्' ५।२ ६२७ इति पाणिनिस्मृत्या मनुष्यैका-
धर्म्ययनिष्पन्नमिदं नपुसकलिङ्गमानन्दपदम्—आनन्दोऽस्यास्तीति
श्रुत्पक्षे ततश्च 'आनन्द' मित्यस्यानन्दवदर्थो बोध्यः ।

ननु—आनन्दवदित्यर्थो न युक्त ईश्वरे आनन्दाभावात् (सु-
खापरपर्यायस्य आनन्दस्य पुण्यफलत्वात् ईश्वरस्य च पुण्यादेर-
करणात्) इत्याह—आनन्दोपीति । लक्षणावस्था दुःखाभावबो-
धकोऽयमानन्दशब्दो ननु 'समवायेनानन्दवान्' इत्यर्थपरक, ततो-
नोक्तदोष इत्यर्थः । एतद् दृष्टान्तेन स्फुटयति—भाराद्यपगम इति ।
सम्भवात् मुख्येऽयं जगन्वृत्तिकल्पनमन्याय्यमिति तत्राह—अस्तु-
'वेति । नानन्दब्रह्मणोरभेद इत्यर्थः अत्र श्रुतिमाह 'असुख'मिति ।
'न सुख'मिति नञ् ब्रह्मण सकाशात् सुखस्य भेद बोधयति ।
तस्मात्सुखाधिकरणमिति काम स्यात् ।

वेदान्ती ण्डूने—न विद्यत इति । नैयायिक समाधत्ते—
 नेति । अयमाशय—भवत्कृत बहुव्रीहि समास, सत्त्वान्यपदार्थ-
 प्रधान तत्र नञ् पदस्यान्यपदार्थे ज्ञत्तुणा क्लिष्टकल्पमैत्र तत्पुरुषस-
 मासे तु नायं दोष अत्र हतुमाह प्रकरणविराधादिति । यार्हदारण्य-
 के 'अस्पृष्टादिशून्य सर्वत्र नञ्त्तुपुरुषसमास एवाश्रित समानप्रधा-
 हपतिताऽ सुख'पदस्यापि प्रकरणेन स आश्रयणीयो नतु बहुव्रीहि ।
 अत्रैव विरोधान्तरमाह—आनन्दमित्यत्रेति । मतुवर्षाऽच्प्रत्यय-
 स्पष्टमानन्दाधिकरणमाचष्टे नत्वानन्दस्वरूपम् 'असुख'मित्यत्र बहु-
 व्रीहिसमासाश्रयणे तु एतेनापि विरोध स्यात् । 'अपिच आनन्दं
 ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिभृत्या आनन्दब्रह्मणो रूप एव भेद
 अस्मात् सोऽप्यस्माक गुणगुणिनोभेदवादिनां मते सङ्गच्छते नत्वं
 भेदवादिनामित्याशयवानाह—संक्षेप इति ।

अयमस्य वेदान्तमतस्य सञ्चितसार--सच्चिदानन्दस्वरूप
 मद्भूत ब्रह्मैव परमार्थस्तस्य ततोऽन्यत्प्रतीयमान महमरीचिकेव, शुक्ति-
 रजतमिव भ्रान्तिविश्रुतमित्यैव, मिथ्यात्वञ्च यत्र यस्यात्यन्ता-
 भाव तत्रैव तस्य प्रतीयमानस्य, तदिदं 'प्रतिभास' यच्चेनाप्युच्यते,
 तदेवैक ब्रह्मोपाधिवशाज्जीवमात्रं प्राप्तिमिव भाति । 'उपाधीनामनेक-
 त्वान्नाना जीवा, येषां घटमठाद्युपाधिभेदेन ऐकस्मिन्नप्याकाशनामा-
 त्वव्यवहार सचोपाधिर्विविधा मायाऽविद्या च, मायोपाधिक चैत-
 न्यमीश्वर, अवियोपाधिकश्चैतन्य जीव । रागद्वेषात्मकप्रवन्धानु-
 पाती संसारो बन्ध । अवियोऽयं तस्य निदानम् । जीवस्य (ब्रह्म-)
 स्वरूपानिर्भावा मोक्ष तस्यमस्यादिमहापाक्यजन्यो 'अहम्ब्रह्मास्मी'
 त्यत्रयडाकारा वृत्तिर्ब्रह्मविद्या सत्यमुक्तम्यन्ध समुद्यतात इन्तीति
 मोक्ष एव पर पुरुषार्थ । उक्तञ्च—

यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधीतम् ।
 तद्दात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥
 यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
 अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥
 श्वेता० २ । १४, १५ ।

एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः कितु
 चेतनः । कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया
 तन्नाशो न स्यादित्यकारणत्वं तस्य । बुद्धिगतचैतन्याभिमा-
 नान्ययानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः ।
 सैव महत्तत्त्वं, अन्तःकरणमित्युच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां
 पुरुषस्य संसारापवर्गो । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणति-
 र्ज्ञानरूपा घटादिना संबन्धः ।

सादृश्यमत दूषयितुमुपन्यस्यति—एतेनेति । एतेन पूर्वं
 कथुक्त्या आत्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन, घटयमाणग्रन्थेन च, 'मतमपा-
 स्त' मित्यनेनान्वयः । प्रकृतिरिति मूलप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्ब्रह्माद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति सादृश्याभिप्ता यद्विधायि पदार्थां तत्र प्रकृतिर्य
 [सकलजगत] कर्त्री=उपादान कारणमित्यर्थः परिणामस्वभा-
 वत्वात्, नतनुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वरूपमिष्ट सादृश्यानां तेषां भूतं
 तस्य अन्तःकरणधर्मत्वात् । पुरुष=जीवश्चेतनाब्रह्मण्य अपरिणामी ।

‘निर्गुणत्वाच्चिद्वर्मा’ इत्युक्ते । पुष्करपलाशवत् पद्मपत्रवत् ।
 निर्लेपः असद्र, ‘असङ्गोत्पत्त्यं पुरुष’ इत्युक्ते । यथा पद्मपत्रम्
 ममसा न लिप्तं तथा पुरुष कर्तृत्वादिधर्माश्रयो न भवतीत्यर्थः । इत्य-
 मिदमनुमानं कलितम्—‘पुरुष’ कर्तृत्वादिधर्माभावधानं कारणत्वा
 भावात् यन्नैव तन्नैव यथा प्रवृत्तिः । कारणत्वाभावादित्यस्य द्वे तौ-
 सिद्धिराहुः धारयति-कार्यकारणयोरिति । सादृश्यमत इति शेषः ।
 तन्नाशः पुरुषनाशः । न स्यात् भूभृद् इत्यकारणत्वं तस्य पुरुषस्य ।
 अयमोभेदोऽपि—पुरुषश्चेत्कारणं स्यात् तर्हि धर्मवद्वेषावस्थापरि-
 णामेध्ववश्यमन्यतमपरिणामाश्रयः स्यात्, तेन, च, तस्य कौटुह्य-
 श्रुतियुक्तिसिद्ध इत्याहंन्येत ।

ननु—एवविधनिरतिरयं पुरुषसत्त्वे किं मानम् अत आह,—
 बुद्धिगत इति । बुद्धिगतं यद्येतन्न तस्य अन्यथानुपपत्त्या=पुरुषानेङ्गी-
 कारेऽसिद्ध्या । तत्कल्पनं पुरुषसिद्धिरित्यर्थः । इदमत्र तत्त्वम् उ-
 च्यते—सिद्धांते बुद्धिः प्रकृते प्रथमं परिणामं प्रवृत्तिश्च कदा तर्काय
 भूताया बुद्धेरोपि जाड्य स्वभावः, उपादानानुविद्धत्वात् उपादेयस्य
 यथा मृदनुविद्धत्वाद् घटोऽपि मृदेव, परन्तु तत्र ज्ञानेच्छादि-
 धर्मोपलब्धेर्धैतन्यमपि प्रतीयते तच्चादृशचेतनस्वभावापुरुषसम्बन्ध-
 मन्तरा नाहंते भवितुम्, कचित्प्रसिद्धस्यैव धैतन्यस्य बुद्धाधारोप-
 सम्भवात् यथा “रक्तः स्फटिकः” इत्यत्र, जवाकुसुमोपरागैर्यैव
 स्फटिके लौहित्यं तद्वत् । सैवेति—सैव बुद्धिः महत्तत्त्वम्, अन्त-
 र्करणमिति च ख्यायते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्याम् बुद्धिस्तस्यासत्त्वा-
 म्यामित्यर्थः पुरुषस्य जीवस्य । संसारापवर्गो बन्धमोक्षौ । नित्य-
 शुद्धशुद्धमुक्तस्वभावस्यापि पुरुषस्य शुद्धशुपरागवृत्तं संसारं कुसु-
 मोपरागवृत्तं लौहित्यमिव तदपगमे च मोक्षं स्वोभावः, कुसु-
 मोपरागमे यथा स्फटिकस्य स्वोभावश्चेतिमा । तस्या एवेति -

‘तस्या’ इति पदस्य ‘परिणति’ इति पदेन सम्यन्धः । इन्द्रियप्रणा-
लिकया चक्षुरादीन्द्रियरूपनालिकाद्वारा यो घटादिना घटपटादि-
विषयेन सह सम्यन्धः अर्थात् बुद्धेरेव महत्तत्त्वाख्यायां सा, ज्ञान-
रूपा ज्ञानाकारा परिणति बुद्धेरित्यन्यतार्थः । एवमिच्छाया अपि
बुद्धेः परिणामाः इदमेव ज्ञानमध्यवसायपदेनाव्यभिचर्यते ।

इदन्तु योर्ध्वम्—यथा स्वभावतः चलनस्वभावमपि जलाशया-
न्तर्यं सखिलं निगममाणं प्रतिबन्धे सति न चेन्नमुपसृत्य तदाकारं
भवति, तदेव तु प्रतिबन्धापगमे छिद्रद्वारा बहिर्निर्गत्य कुल्यात्मना
चेन्नमुपसर्पत् केदाराकारेण परिणत जायते, तथा स्वभावतः सर्ववि-
षयप्रकाशनसमर्थमपि बुद्धिसत्त्वं तमोगुणेन प्रतिबद्धं सत् स्वयं घट-
पटादिविषयोपसर्प्योऽसमर्थमपि चक्षुरादीन्द्रियसन्निकर्षद्वारा तमो-
निरासे सति इन्द्रियात्मकनालिकाद्वारा विषयदेष्टृत्वा तत्तद्विषया-
कारेण परिणमते सोऽयं बुद्धिसत्त्वस्य विषयाकारपरिणामः ।
प्रमायो वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाभिधीयते । उक्तञ्च योगभाष्ये
कारैः—‘फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध’ इति ।

इन्द्रियप्रणालिकया अर्थसन्निकर्षानन्तरं जायमाना ‘अयं घट’
इत्याकारा चित्तवृत्तिः, तद्विषयको यः ‘अहं घटं जानामि’ इत्या-
कारोऽनुभवः स प्रमाणभूतायाश्चित्तवृत्तेः फलम्, सचानुभव, पौरु-
षेयः चित्तिचित्तयोरभेदाग्रहात्पुरुष उपचर्यमाणत्वेन पुरुषवर्त्तमान्येन ।

पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहा-
त्तमेदं कर्तव्यमिति पदशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छत-
प्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदं मेति विष-
योपरागः, इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्ता-
त्त्विको निःस्वा-

सामिहतदर्पणस्येव मलिनिमा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः ।
 तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः
 सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव सुखस्योपलब्धिर्बुध्यते । ज्ञाना-
 दिवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामा-
 नाधिकरण्येन प्रतीतेः । नच बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति
 मतमवाप्त, कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकर-
 ण्यप्रतीतिस्तद्भिन्ने मानामावाद्य ॥

पुरुष इति-कर्तृत्वाभिमानः अहङ्करोमि इत्याकारोऽहम्प्र-
 त्ययः । बुद्धौ चैतन्याभिमानः 'अहञ्चेतनोस्मीति प्रत्ययः । भेदाग्र-
 हात् बुद्धिपुरुषयोरससर्गाप्रहात् विवेकप्रहामाधात् पुरुषगत चैत-
 न्य बुद्धौ बुद्धिगत कर्तृत्वं पुरुषे प्रतीयत इति तत्र कारणं द्वयोर्वि-
 धिन्व प्रहामाव इत्यर्थः ।

‘बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्’ न्या० १।१।१५ । इति
 नैयायिको बुद्ध्युपलब्ध्योर्भेदं न स्वीकरोति तन्मतं परासितुं बुद्धित-
 उपलब्धौ भेदं दर्शयन् तस्या अप्रत्ययं प्रदर्शयति—ममेदमित्यादिना ।
 बुद्धिपुरुषयोर्भेदाप्रहात् एकत्वाभिमानं पुरुषोपराग इत्यर्थः । पुरुषो-
 परागः पुरुषसम्बन्धं दर्पणस्य यथा सुखसम्बन्धः । ममेति प्रथ-
 मोप । इदमितीति विषयापरागं विषयसम्बन्धं, तद्वर्णयति—
 इन्द्रियप्रणालिकयेति तदतदवस्थात्कृतव्याख्यानम् । निश्वासेना
 मिहर्त यो दर्पणः तत्र य मलिनिमा मालि-यम् । परिणतिभेदः
 ‘अथ घट’ इत्यादिज्ञानरूपं बुद्धं परिणाम एव विषयेण=घटादिना,
 अथमेव ज्ञानमुपलब्धिर्वाप्तिरिति चोच्यते इति द्वितीयोप । कर्त्त-

न्यमितीति—पूर्वोक्तपुरुषोपरामधिपयोपरामान्या कर्त्तव्यस्य=घटादे
 रघमास तेन कर्त्तव्य' मिति निश्चयात्मकाऽध्यवसायो व्यापाराय
 इत्यर्थः इति तृतीयोऽर्थः । तेनेति—इत्यमराप्रयचती बुद्धिरित्यर्थः ।
 तत्परिणामेन ज्ञानन वृत्तिरूपेण पुरुषस्य निरतिशयचैतन्यस्वभा-
 वस्य अतात्त्विकः आरोपित सम्बन्धः घटस्तु पुरुषस्य असङ्ग
 त्वात्, सोऽयमतात्त्विक सम्बन्ध एव (दर्पणस्य मल्लिनिघ्नेव मुख
 स्य) उपलब्धिरिति रूपायते सादृश्ये कृतान्ते । अतात्त्विकभावे
 शृणन्तो दर्पणस्येति ।

तथा च 'चेतनोऽहं ज्ञानमि' इत्याकारो बुद्धावारोपितस्य य
 सम्बन्धोऽतात्त्विकः स उपलब्धिः नतु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति भावः ।
 ज्ञानवदिति—यथा ज्ञान (वृत्तिरूपम् 'अयं घट' इत्याकारकम्)
 बुद्धिर्धर्मः तथा बुद्ध्याया अपि तस्या एव परिणामविशेषाः । कृति-
 सामानाधिकरण्येनेति—अर्थात् अहं करोमीति यत्र प्रत्यय तत्रैव
 अहं सुखी अहं दुःखीत्यादि प्रत्ययोपि बाध्यः । कृतिस्तु बुद्धेरव
 धर्मः साच परिणामनस्वभावा न चेतना पुन्योनेयर्थः अतएवानि
 त्येत्याशयवान् 'नच' इत्यादिग्रन्थः । इतिसादृश्यमिति—उक्त
 वक्ष्यमाणयुक्त्या अपिडतमि यथं । कृत्यदृष्टभोगानामिति—कृतिः
 प्रयत्नः, यस्मिन्नाधिकरण्ये कृत्यादयः प्रतीयन्ते तत्रैव चैतन्यस्यापि
 प्रतीतिः अर्थात् इति स्वसमानाधिकरणमवाहय जनयति, अदृष्ट
 स्वसमानाधिकरणमव भाग जनयति इति इत्यदृष्टभोगाना परम्प
 रया सामानाधिकरण्यं=एकाधिकरणवृत्तित्वम् तत्प्रतीतिवत् 'चेत-
 नोऽहं करोमि' इति प्रतीतिरपि एकाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेनैव
 तस्मात् चैतन्य पुरुषस्वभावः कृत्यादयो बुद्धिरिति सादृश्यमतर्म-
 सम्मतमेव । तद्विद्म इति—कर्त्तृमिमे चेतने नैव प्रमाण पर्याप्तं
 इत्यर्थः ।

उत्तञ्च कुसुमाञ्जलावाचायैः—

कर्तृधर्मा नियन्तारथेतिता च स एव नः ।

अन्यथानपवर्गः स्यादसंसारोऽप्यवा ध्रुवः ॥ इति

चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चेतन्यागे भ्रम इति चेत्क-
त्यंशे किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे
तत्पूर्वसंसारापत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृते कार्यत्वादुद्देश-
तन्त्रं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न, 'असिद्धेः । कर्तुर्मे-'
न्यत्वे मानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् ।
अनादेर्नाशासंभवान्नित्यत्वम् । तर्हि प्रकृत्यादिकल्पनेन । —

साट्टरय गङ्गुते—चेतनोऽहमिति । अयमभिप्राय —स्वभा-
वतो जडापि बुद्धि चेतनपुरुषसम्बन्धात् न प्रतिबिम्बोद्भाहिणी
भूया स्वस्या मिथ्यैवाभिमान घस चेतनोऽहङ्करोमीति तस्माच्चेतन्यं
(ज्ञान) न कृत्यादिसमानाधिकरणकमिति । नैयायिक उत्तरयति—
कृत्येश इति । यदि चैतन्यागे भ्रम मन्यसे तथैव युज्या कृत्येशेऽपि
भ्रमो मन्यता ? अर्थात् यथा चैतन्य पुरुषनिष्ठमपि बुद्ध्यावरोपित एव
इतिरपि पुरुषनिष्ठा सती बुद्धौ भ्रमेण भासते वस्तुनोऽसौ पुरुषधर्म
एवेत्यपि स्वीक्रियताम् तथाच नवानुमानबाधकमनुमान—'बुद्धि'
कर्तृत्वाभाषयती अन्यधर्माश्रयत्वात् इति । अन्यथेति—कर्तृचेतनयो
भेदाङ्गीकारे । बुद्धेर्नित्यत्व इति—अस्यायमाशय —तद्यत्त चेतने
सुखदुःखारभाष तत्र व-धमोक्षव्यवहार सर्वेषाऽसम्भवी, तस्मा
दसौ बुद्धिसत्त्वासत्यवस्तु एव मन्तव्य तद्यदि बुद्धिर्नित्या तदा
तदेतुकसंसारस्य सदातनत्वापत्तौ भाक्षाभाष । यद्यनित्या तदा तु

उत्पत्ते पूर्वं बुद्धेरभावात्ससारोत्पत्तिरेव न स्यात्, अर्थात् बुद्ध-
 त्वत्ते पूर्वं ससारनिमित्तमदृष्टमेव न स्यात् तदभावे च कुतो बुद्धे-
 त्वत्ति, एव सति ससाराभाव इति सर्वथा साङ्ख्यो निरुत्तर ।
 पुन गृह्यते स एव नदिति । स्पष्टम् । सिद्धान्ती खण्डयति—
 नेति । असिद्धेरिति—बुद्धि प्रवृत्तिकार्यमित्यस्याऽसिद्धेरित्यर्थ ।
 कर्तुरिति—य य कर्त्ता स स सर्वोऽपि जन्य एवेत्यत्रापि प्रमा-
 णाभाव । कर्तृत्वस्य जन्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादिति भाव । प्रत्युत
 तद्विपरीतानादित्वग्राहकतर्कसत्त्वादनादिरेव कर्त्ता इत्याह—
 धीतरागेति । सरागो जायत इति सूत्रस्यार्थः । अनादित्वमिति—
 अयमर्थः—स्तन्यपाने या बाह्यस्य प्रवृत्ति सा इष्टसाधनताज्ञान विना
 न भवति तच्च नानुभयरूप याधात्, किन्तु स्मरणरूपम्, तच्च
 सस्कारापघ्नम् सस्काराध्यानुभयसापेक्षा अनुभयश्च अनुभवितार
 मन्तरा नापपद्यत ततश्च पूर्वजन्मसिद्धिः तताऽपि पूर्वप्रवृत्त्यनुरोधेन
 पूर्वं पूर्वं जन्मसिद्धयताति ज मप्रवाहस्यानादित्वे सुतरां पुष्पस्या
 नादित्वमिति । अनादित्वस्य भावस्यति एव । जन्यभावस्य नाय
 कारणत्वमिति भाव । तत्किमिति—तस्मात्प्रवृत्त्यादिकल्पना मुचैव
 साङ्ख्याना पुरुषस्यैव कर्तृत्वात् । कृयादाना चैतन्यसामानाधिक
 रण्यस्य युक्तिसिद्धतया साङ्ख्यप्रक्रिया नैवादराद्देति भाव ।

नच—“प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मेन्यते ॥” गीता अ. ३ श्लो.
 २७ इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्, प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्ट
 जन्मैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । “तत्रैव सति
 कर्तारमात्मानं केवलं तु यः” इत्यादि वदता भगवता
 प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति संक्षेपः ॥

पुनरावृत्त्य साङ्ख्यमन निरस्यति सिद्धांती-नचेत्यादिना
 प्रकृति = पञ्चन सत्त्वरजस्तमसा साम्यायस्थाति यावत्, तस्या =
 गुण = सत्त्वादलक्षणे विद्यमानाणि = अनुष्ठीयमानानि कर्माणि =
 गुभागुमञ्जद्वया विद्या सन्ताति यत्र अहङ्काराऽहमितिप्रत्यय
 तन विमूढ आत्मा अन करण यस्य तयाविध पुरुष अहङ्कृतेति
 मन्यते इति भगवदाशय इत्याशयन मह विराधलघ नैयायिकस्य
 पुरुषनिष्ठकर्तृत्वयादिना इत्याशय साङ्ख्यस्य । अस्यात्तरमर्षान्तर
 याजनया सिद्धान्ता दर्शयति—प्रकृतेरिति । नहि प्रकृतिपद भवेद-
 मिमतप्रधानपरक किन्तु जायादृष्टपरकम् । अहमेवेति—तथा च य
 अहदादिनिरूपेत् कयलमात्मान कर्त्तार मन्यत स एव मूढ इति
 भगवदभिप्राय । अत्रैव किं गमकमित्याह—तत्रैवमिति ॥

—, अधिष्ठान तया कर्त्ता करण च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवश्चैवान्न पञ्चमम् ॥

इति पञ्चानामेव प्रकृत्यमुपपाद्य 'तत्रैव — मित्यादिना स्वतन्त्र
 कर्तृत्वस्थैव निषेध कृता भगवता । सङ्क्षेप इति—यत्तु कार्यकार
 णयारम्भ इत्युक्त तदपि न पूर्वापरभावादिभेदेन तद्भेदसिद्धिरित्या
 पधिक विस्तरमात्मा नात्रमित्यर्थः ।

धर्माधर्माश्रयाध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

धर्माधर्माश्रय इति । आत्मेत्यनुपपद्यते । शरीरस्य
 तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणा देहान्तरेण भोगानुपपत्तः ।
 विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादे
 सम्बन्धेनात्मन प्रत्यक्षत्वं सम्भवति न त्वन्यथा, अह जाने
 अह करोमीत्यादिप्रतीति ॥ ४९ ॥

धर्माधर्माश्रय इतीति—अयमात्मा धर्माधर्मयोराश्रय समवा-
येनाधिकरणम्, शरीरमेव कुतो नाश्रयो धर्मादिरित्याक्षपसम्भावन-
याह—शरीरस्येति भोगानुपपत्तेरिति तथाच कृतविप्रणाशकता,
भ्यागमप्रसङ्गोऽनिवार्य स्यात् तदतएव “शरीरदाहे पातकामावात्”
श्रुत्यो ३०१।४ भाष्य बहुस्पष्टमिति गौरवमयान्नह प्रपञ्चितम्
“अहंज्ञान” इति आत्मनो मानसप्रत्यक्षे हतुस्तु ।

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

अहंकारस्याश्रयोऽय मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र
चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तमायत्वाद्येष्टायाश्च
प्रयत्नसाध्यत्वाद्येष्टया प्रयत्नवानात्माऽनुमीयत इति भावः ।
अत्र दृष्टान्तमाह । रथेति । यत्रपि रथकर्मचेष्टा न भवति ।
तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन
कर्मणा पुरात्मापीति भावः ॥ अहंकारस्येति । अहंकारोऽ-
हमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति
मन इति । मनाभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्ष-
विषयश्चेत्यर्थः । रूपात्रभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥

अयमात्मा प्रत्याम प्रयच्छ तथापि परस्य परदेहादौ ।
तद्यनि तत्र तस्यानुमाननं ज्ञानं सुखकमित्याह—अयमात्मेति । पर-
कीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हतमानासम्भवात् स्वरूपासिद्धिर्दु-
र्दोष स्याद् इत्याह—प्रवृत्तिरनेति । तथाच चैत्रशरीर चतनाधि

स्तिर्न प्रवृत्तिमत्त्वात् रचयत् इत्यनुमान फलितम् । दृष्टान्तासिद्धिमा-
 रद्वय निराकरोति—यद्यपीति । 'द्वितीयादितप्रतिपरिहाराणुबुद्ध-
 क्रिया चष्टा' इति चेष्टाया लक्षणं मा च जडे रथादी नादति मवि-
 तुम्, तथापि रथव्यापारेण यथा सारथेरनुमान तथैव प्रयत्नजनितेन
 चेष्टात्मकेन कर्मणा परदेहस्थोप्यनुमातु शक्यते तथाचोत्तरसंयोग-
 योग्याक्रियावत्यमेव 'प्रवृत्तिमत्त्वं' हेतुना विपक्षितमिति भावः ।

आत्मनो मनोमात्रजन्यज्ञानविषयाद्यं, कारणमाह—रूपाद्य-

भावेनेति ।

विभुर्वुद्ध्यादिगुणवान्—

विभुत्वं परमपद्वत्त्वम् । तच्च पूर्वोक्तपि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥

परमपद्वत्त्वमिति—'काष्ठव्यात्मदिष्टां सर्वगतत्वं परमं महत्'
 इति २६ कारिकायां तथा 'बुद्ध्यादिपट्टक' मिति ३५ कारिकायां
 मुक्तमपि ।

अत्रेदं बोध्यम्—सर्वोऽयमात्मग्रन्थो न्यायाचार्यविश्वनाथेन
 सिद्धान्तरीत्या यथा प्रणीतः, तथैवायं ग्रन्थे पूर्यते—तथाहि—

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः ।

सुखदुःखेच्छाद्वेषमयत्राद्यात्मनो लिङ्गानि ॥ वै. अ. ३ आ. २ सू. ४

अथस्तपादसंग्रहेऽपि—'आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मा' इत्या-

द्यभिधाय शरीरसमवायिनीभ्यां द्वितीयादितप्रतिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृ-
 त्तिनिवृत्तिभ्यां रचकर्मणा सारथिद्यत् प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठाता-
 नुमीयते प्राणादिभिर्बन्धेति बहुलम् । तस्मादाधुनिका स्वयम्प्रति-
 मातयात्रा न्यायमुक्तावर्त्ता कपोलकल्पिता वदन्त स्वयं तथा
 वेदितव्याः ।

बुद्ध्यादीतिगुणवानिति-बुद्धिस्तुल्यं खेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः
पूर्वोक्ता वेदितव्याः ।

बुद्ध्यादीति स्पष्टम् ।

इति सप्रभायां न्यायमुक्ताचक्षुषां आत्मस्वरूप-
निरूपणनाम्नी तृतीया मुक्ता ।

॥५१॥

बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥५१॥

अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धेः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति । बुद्धि-
स्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति । अनुभूतिरिति । अनु-
भूतिश्चतुर्विधेति । एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि
'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदि-
तव्यानि ॥ ५१ ॥

आत्मनिरूपणानन्तरं मनोद्वयनिरूपणे प्राप्ते तद्विहाय बुद्धि-
[गुण] निरूपणप्रयोजनमाह—अत्रैव प्रसङ्गादिति । अनुभूतेभ्यस्तु-
र्विध्यं महर्षिमुखं मानयन्नाह सूत्रोक्तानीति । अयं भावः—प्रत्यक्षा-
त्मिकैरनुभूतिरिति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति कणादिसुमती ।
उपमितिरपीति साङ्ख्यः । अर्थापत्तिरपीति, मामाकराः ।
अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । सम्भवतिहो अपीति
पर्यायिकाद्याः, तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुं अनुभूतेभ्यस्तुर्विध्य-
मुक्तं न्यायशास्त्रप्रवर्तकगोतममुनिसूत्रं प्रमाणत्वेनोद्धृतम् इव

सूत्रे प्रथमाध्याये प्रथमान्विकस्य तृतीयम् । प्रमाणचतुष्टयेषु अवि-
कानामन्तर्भाव न्यूनसङ्ख्यायाश्च निर्वाहानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।
एतच्चाग्रे १४० कारिकाव्याख्याया स्फुटीकरिष्याम ।

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमिति शब्दजे ।

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पद्धिं मतम् ॥५२॥

इन्द्रियजन्य ज्ञान प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं
सर्वमेव ज्ञान, तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणोन्द्रियार्था यत्र ज्ञाने
कारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् ।
इन्द्रियार्थसंनिर्वाहोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-
चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् ।

परममूले प्रत्यक्षमनुमिति रिति । प्रतिगतं प्रतिगमकं वा
इन्द्रियमिति व्युत्पत्त्या व्युत्पन्नं प्रत्यक्षशब्दः प्रत्यक्षप्रमाकरणमिन्द्रिय
बोधयति तादृशेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाकरणाऽनुभूतिरित्यर्थः एव
मनुमीयतेऽनेनत्यनुमानम् अनुमितिकरणं तज्जन्यं ज्ञानमनुमितिप्रमा-
रूपा द्वितीयानुभूतिः । उपमीयतेऽनेनति उपमानम् उपमितिकरणं
तज्जन्यं ज्ञानमुपमितिप्रमाकरणा तृतीयानुभूतिः । शब्दयते प्रतिपद्यत-
ऽपीऽनेनति शब्दः शाब्दीप्रमाकरणम् तज्जन्यं ज्ञानं शब्दजा (शाब्दी)
प्रमाकरणा चतुर्थी अनुभूतिरित्यर्थः । एवञ्चतुर्विधानामनुभूतीनां कर-
णान्यपि चतुर्विधान्येवति महर्विगातमसम्मतोऽयं पक्ष इति सिद्धम् ।

उक्तञ्च तार्किकरक्षायाम्—

प्रत्यक्षमेकं चार्वाका कणादनुगतं पुनः ।

अनुमानञ्च तच्चायं साङ्ख्या शब्दश्च ते अपि ॥

न्यायैकदेशिनोप्येवमुपमानश्च केचन ।

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकर ॥

अभावपष्ठान्येतानि भाट्टा घेदान्तिनस्तथा ।

१ । — सम्मघैतिहायुक्तानि तानि पौराणिका ङगु ॥ —

—, चक्षुषासु प्रमासु प्रथमोपस्थित प्रत्यक्षं लक्षयति मुक्तावल्या-
मिन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यमिन्द्रियरूपादावप्यस्ति चक्षुरादी-
न्द्रियगतरूपादेश्चक्षुरादीन्द्रियजन्यत्वादतस्तत्रातिव्याप्तिं तां धारयितुं
‘ज्ञान’ मित्युक्तम् । यदि ‘ज्ञान प्रत्यक्ष’ मित्येतावदेव उच्येत तदा
अनुमित्यादिप्रमासु अतिव्याप्ति र्याद् अतः ‘इन्द्रियजन्य’ मित्यु-
पात्तम् ।

१. — तथा कृतेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव सर्वस्यानुमि-
त्यादिज्ञानस्य मनोरूपेन्द्रियेणापि जन्यत्वादित्याशयवाग्भाङ्गुते-यद्य-
पीति । समाधत्त—तथापीति । अयमाशय — ‘यद्धेतरोद्भूतविशेष-
गुणानाश्रयत्वे सति, इत्याद्यग्रे इन्द्रियलक्षणा निरूपयिष्यते, तल्लक्ष-
णलक्षितेनेन्द्रियत्वेन रूपेण यस्मिन् ज्ञाने इन्द्रियाणां कारणता
तादृश ज्ञान प्रत्यक्षमित्यभिप्रेत मनसस्तु मनस्तत्त्वं रूपेण ज्ञानमात्रं
प्रति (अनुमित्यादिसकलसाधारणज्ञानम्प्रति) कारणता नत्वि-
न्द्रियत्वेन रूपेण, सुखादिसाक्षात्कारम्प्रत्येव मनस इन्द्रियत्वेन कार-
णता नत्वितरत्र तथाच ज्ञानमात्रम्प्रति मन साधारण कारणं चक्षु-
रादीनीन्द्रियाणि तु तत्तद्रूपादिज्ञानम्प्रत्यसाधारणकारणानि अतो-
ऽनुमित्यादौ कथमपि नातिव्याप्ति ।

ननु—ईश्वरप्रत्यक्षस्य इन्द्रियजन्यत्वामावाद्यातिर्लक्षणा-
दोषः ? अत आह ईश्वरप्रत्यक्षस्तु न लक्ष्यमिति । जैव (जन्य)
प्रत्यक्षं लक्ष्यमित्यर्थं अत्र धारमर्थं सूत्रं प्रमाणयति—इन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षोत्पन्नमिति । सूत्रे अमधारणाय अव्यभिचारित्युक्तम् ।
अव्यपदेश्य = निर्विकल्पकम् । व्यवसायात्मक = सधिकल्पकम् इति
द्वित्रिच प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञान प्रत्यक्षम् । (अनुमिति
व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्देद्वाधे पदज्ञानस्य
स्मृतावनुभवस्य करणत्वाच्च तत्र नातिव्याप्तिः) । इदं लक्ष
णपीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ।

यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्श
जन्यं हेत्वविषयकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः । न च कदा
चित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशज्ञान
हस्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विशक्षितत्वात् । । ११

— यदि हेतु जीवेश्वरसाधारण प्रत्यक्षज्ञान लक्ष्यमभिप्रेत तदा
लक्षणांतर करणीयमित्याह—अथवेति ज्ञानाकरणकमिति—
*ज्ञान न करण यस्य तद् ज्ञानाकरणक तादृश ज्ञान प्रत्यक्षम् ।
ज्ञान पदेनात्र व्याप्तिज्ञानादेर्ग्रहण तथाच अनुमिति प्रति व्याप्ति
ज्ञान उपमितिम्प्रति सादृश्यज्ञान शाब्दबाधम्प्रति पदज्ञान करण
प्रत्यक्षम्प्रति किमपि ज्ञान न करण, एव 'ज्ञानाकरणक ज्ञान प्रत्यक्ष'
जीवेश्वरसाधारणमनुमि वादावतिव्याप्तिगृह्यतेति निर्दुष्टमिदं प्रत्य
क्षप्रमालक्षणम् ।

— ननु—कपोलकटिपतमिदं लक्षणं न सौममिति चद् ?
आतोति—सूत्रस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पञ्च मितिपद साधारण,
तेनास्य—इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तानुत्पन्न' मित्यर्थ अतिरिक्त

चात्रं ज्ञानमेव तच्च दर्शयन्तीत्या व्याप्तिज्ञानादिकमेति मौल्यमिदं
लक्षणं नायुक्तम् इत्येतत्सर्वमाभिप्रेत्य 'अनुमिता' विचारम्य 'साधा-
रणं' मित्यन्तमुक्तम् ।

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वा अनुमितिं लक्षयति—पराधेति । व्या-
प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । तादृशपरामर्शजन्यं ज्ञानमनु-
मितिः । भवति हि 'बहिर्व्याप्यधूमवानयं पर्वत' इति ज्ञानं व्याप्तिवि-
शिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शरूपम्, तज्जन्यं 'पर्वतो बहिर्मान्' इत्या-
कारकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिरितिलक्षणसमन्वयः, अर्थात् उक्तपरा-
मर्शरूपव्यापारद्वारा व्याप्तिज्ञानं यस्य ज्ञानस्य जनकः, तादृशं यज्ज्ञानं
'पर्वतो बहिर्मान्' इत्याद्याकारकं तदेवानुमितिरिति । एतच्च विस्तृत-
मग्रेऽनुमानस्य षडे स्फुटीकरिष्यते ।

अतिव्याप्तिं शङ्कते—यद्यपीति । परामर्शप्रत्यक्षादिकमिति ।
आदिना परामर्शध्वंसोऽपि । अयमर्थः—विषयविधया परामर्शप्रत्यक्षं
परामर्शजन्यमेव, तथा प्रतियोगिविधया च परामर्शध्वंसोऽपि परामर्श-
जन्यः स्वल्पसम्प्रति, स्वस्य कारणत्वात् एवं परामर्शजन्ये परामर्श-
प्रत्यक्षे परामर्शध्वमे च भवत्येव दर्शितानुमितिलक्षणस्यातिव्याप्तिः ।
समाधत्ते—तथापीति । हेत्वविषयकमिति—अयमर्थः—हेतु-
यद् न विषयीकरोति तादृशं यद् 'पर्वतो बहिर्मान्' इत्याकारक-
ज्ञानं तदेवानुमितिः । 'बहिर्व्याप्यधूमवानयं पर्वत' इत्याकारके
परामर्शज्ञाने धूमात्मको हेतुर्मांसने (विषयीभवति) तादृशज्ञानविष-
यके अनुव्यवसायरमके परामर्शप्रत्यक्षेपि हेतुमानमावश्यकं ज्ञानेन
यद् यद् विषयीक्रियते ज्ञानज्ञानेनापि तदेवश्यं विषयीक्रियत इति
नियमसत्त्वात् तथाच विषयितप्रकाशे, म., परामर्शप्रत्यक्षेऽनुमितिः

अक्षयातिव्याप्ति 'परंतो यद्विमान्' इत्याकारकस्य ज्ञानस्य हेतु-
विषयकत्वात् परामर्शजन्यत्वाच्च ।

ननु- धूमवान् परंतो यद्विमान्' इत्याकारके कदाचिज्जायमाने
ऽनुमितज्ञाने धूमहेतुरपि पक्षतायच्छेदकविषया (पक्षनिष्ठविशेषण-
त्वेन) भासते तदनञ्जानमनुमितिरूपमपि हत्वविषयक न किन्तु
धूमात्मकहेतुविषयकमेवेत्यत्राऽप्यसिद्धोक्तत्वज्ञानस्य इत्यारोकात्-
पदनया 'नच' इत्यारभ्य 'विवक्षितत्वाद्' इत्यन्तोऽग्रन्थः ।

तादृशज्ञानवृत्तीति समाधानमग्न्यस्यायमर्थः 'तादृशज्ञान'
पदेन 'व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान' रूपोऽर्थो बोध्यः, तथाच
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्य यदनुमि यारमक ज्ञान तस्मिन्
वृत्तिर्वर्त्तते यस्या सा चासौ अनुभवतश्च व्याख्या जाति
मर्थात् अनुमितित्वे तादृशजातिमत्त्वमेव प्रवृत्ते " परामर्शग्रन्थे "
स्यादिवक्ष्ययाश्चेन विवक्षितम् तेन 'धूमवान् परंतो यद्विमान्'
इत्याकारायामनुमितौ 'हेत्वविषयक' रूपत्वज्ञानादस्याभावेऽपि
अनुमितित्वजातिरूपविधिविधनधर्मसत्त्वाप्रवृत्तिः (नाऽप्याति) ।

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥

गोचर इति श्राव्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरिति । आदि-
पदात् सुरभित्वादिपग्रहः । गन्धस्य मत्पक्षत्वात्तद्वाचिजातिरपि
मत्पक्षा । गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम् ।
तथा रस इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि
शब्दत्वादिसहितः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

सम्प्रति येषामिन्द्रियाणां यस्य विषयस्य ग्रहणे शक्ति तत् पृथक् २
 दण्यति घ्राणस्येति—परममूले । मूले गोचर इति । गोचरो ग्राह्यो
 विषय इत्यनर्थान्तरमित्यर्थः । सुरभित्वादीति—आदिना गन्धस्य-
 व्याप्ये सुरभित्वासुरभित्व ग्राह्य एवं गन्धाभावाऽपि घ्राणेन्द्रिय-
 ग्राह्य, 'येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेनेन्द्रियेण तद्गुणं तन्निष्ठा जाति-
 तदभावश्च गृह्यते' इति नियमात् । गन्धाश्रयेति—गन्धाश्रय पृथगी-
 तस्या ग्रहणे साक्षात्कारे घ्राणेन्द्रियस्य न शक्तिरित्यर्थः, द्रव्यसा-
 छात्कारे चक्षुस्त्वचश्च सामर्थ्यं नत्वितरेषामिन्द्रियाणाम् तेषां
 योग्यविषयावभासकत्वनियमात् । रसज्ञायाः रसनेन्द्रियस्य रस-
 त्वादिसहितोरसोऽपि गोचर अर्थात् रसो, रसत्व जानि, रसाभाव-
 ध्येति रसनेन्द्रियविषया । एवं श्रुतेः श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्द, शब्द-
 जातिः, शब्दाभावश्चेति विषयाग्नेया । उद्भूत इति—तथाच अनुद-
 तस्य गन्धस्य रसस्य च नैव प्रत्यक्षं जायते इति भावः ।

*अथवा व्याप्तिज्ञानकरणं ज्ञानमनुमितिः । एवं साह-
 चर्यज्ञानकरणं ज्ञानमनुमितिः । पदज्ञानकरणं ज्ञानं शाब्द-
 बोधः । वस्तुतोषां कांचिदनुमितिव्यक्तिपादाय तद्व्यक्ति-
 चिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किञ्चित्प्रत्य-
 क्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वा-
 दिकं वाच्यमिति । जन्यप्रत्यक्षं विमजते—घ्राणजादीति ।
 घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पर्शनं श्रोत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्य-
 क्षम् । नचेत्प्रत्यक्षस्याविमजनान्पूयुनत्वम्, जन्यप्रत्यक्ष-
 स्यैव निरूपणीयत्वादुक्तमनुसारात् ॥ ५२ ॥

* 'अथवा' इति मूलभाष्ये 'दर्शितमनुसारा दिव्यं' इति प्रमान्तो
 ग्रन्थः २०० पृष्ठे 'ना शक्तिः' इत्यस्यापि पठनीयः ॥

यत्तरुत छाद्यमभिसन्धाय खद्युष्टान्तरवक्तुमाह-अथवेति ।

व्याप्तिज्ञानकरणकमिति—व्याप्तिज्ञान (अनुमानस्य षडे दद्यमाण, हेतुमग्निष्ठात्यन्तामात्राप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्ते प्रत्यक्षात्मक ज्ञान) साध्यहेत्वो साहचर्यज्ञान करण (व्यापारयद साधारण्य कारण) यस्य ज्ञानस्य तज्ज्ञानमनुमितिः । एवमिति—सादृश्यज्ञान करण यस्य तत् ज्ञानमुपमितिः, पदज्ञान करण यस्य तज् ज्ञान शाब्दरोध इति खद्युष्टकरणे कुत्रापि न दोष । एतच्चाग्रे तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति ।

अनुमित्यादिकम्प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्यादिना करणत्वं किन्तु मनस्त्वेनैव अनुमित्यादिकलवैलक्षण्येन सामग्रीमहादय भविष्यति यथा प्रत्यक्षम्प्रति मनस्त्वेन करणत्वेऽपि चाक्षुषादिप्रमाणद चक्षु-रादि सामग्रीतिरग्नत तथाच दर्शितलक्षणानामसम्भयो दोष सिद्धान्तलक्षणमाह—वस्तुतस्त्विति । यां काश्चिदिति—‘पर्वतो वह्निमात्’ इत्यादिव्यक्तिमात्र शुद्धीत्वेत्यर्थं तस्यैव व्यक्तौ वृत्तिर्यस्या प्रत्यक्षे चावृत्तिर्या जाति अस्यात् अनुमितित्वमेव सादृशजातिमस्य । अनुमितिलक्षणम् एवमिति—एवमेव प्रत्यक्षादिष्वपि लक्षण घटनीयम् स्पष्टमन्यत् । ननु—इंश्वरप्रत्यक्षमपि सप्तम कुतो मोक्त, तथाच न्यू-नता ग्रन्थस्येत्यत आह ‘नचे’ त्यादि पूर्वोत्तरपक्षग्रन्थम् । उक्तसू-त्रेति—‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न मित्यादिदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः ।

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो

द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।

विभागसंयोगपरापरत्व—

लेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

ग्रीष्मोष्मादावनुद्भतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद्वन्ति

उद्भतरूपवन्ति ॥ ५४ ॥

क्रिया जातियोग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भतरूपयोः ॥ ५५ ॥

योग्येति । पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तितया बोध्यम् ।

तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह-

गृह्णातीति । आलोकसंयोग उद्भतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे

कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बन्धेन का-

रणत्वम् । द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन

द्रव्यसमवेतस्य रूपात्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायस-

म्बन्धेनेति ॥ ५५ ॥

ग्रीष्मोष्मादाविति—आदिना चूर्णमविष्टेज परिग्रहः । उद्भू-

तरूपवन्तीति—नवनस्य गोचरा इति विभक्तिव्यत्ययेनान्वयः ।

गोचरशब्दोऽत्रद्विजिह्व । योग्यवृत्तितयेति—तेन परमाणवादिगत-

पृथक्कसङ्ख्यादीनां न चाक्षुषं प्रत्यक्षम् । उद्भतरूप, उद्भतरूपघटद्र-

व्य, पृथक्क, सङ्ख्या, विभाग, संयोग, परत्वम्, अपरत्व, स्नेह,

द्रवत्व, परिमाणम् प्रत्यक्षयोग्या क्रिया, जातिः तथा समवायश्चेति

सर्वे चाक्षुषो विषया, एतेषां चाक्षुषं प्रत्यक्षमित्यर्थः । आलोकसं-

* क्वचित् २ 'क्रिया जाति' मि-यादि द्वितीयान्तः पाठः स न युक्तो भाति
तथा सति 'नवनस्य गोचर' इत्यनेनान्वयो नास्तीति भवितुम् इति । ननु—प्रथमान्त-
पाठेऽपि 'गृह्णाति' पदेनान्वयो दुर्घटः । सत्यम् तत्र 'एतान् पदार्थान्' इति पद-
द्वयाव्याहारे निराकाङ्क्षप्रतिपात्तिरस्त्येव ।

योग इति—सौरालोकस्य सयोग सन्निकर्षः उद्भूतरूपश्च पत-
 द्ढय चाक्षुप्रत्यक्षप्रति कारण=हेतुः एतदभावे द्रव्यप्रत्यक्षानुप-
 पत्त । एतयो कारणतावच्छेदकसम्बन्ध दर्शयति—तत्रेत्यादिना ।
 द्रव्यचाक्षुषमिति—घटपटादिद्रव्यीयचाक्षुषसाक्षात्कारमिति ।
 समवायसम्बन्धेनेति—तथाचात्र तयो कारणतावच्छेदकसम्बन्ध-
 समवाय, यतो घटालोकयो सयोग उभयवृत्तिः, गुणगुणिनोश्च
 समवाय । एवमुद्भूतरूपमपि घटपटादिद्रव्ये समवायसम्बन्धेन
 वर्तते, विपर्यायप्रसाक्षात्कारमिति समवायैव तयोर्हेतुतेति युक्तमुक्तं
 'द्रव्यचाक्षुष प्रती'त्यादि । द्रव्यसमवेतसमवेतेति—द्रव्ये=घटादौ
 समवेत रूप, तत्र रूपस्य समवाय, अतो द्रव्यसमवेतसमवेत
 रूपस्यादि । स्वाश्रयमपवेतेति—अत्र 'स्व' पदेन आलोकसयोग
 उद्भूतरूपश्च गृह्यते तयोराश्रय = अधिकरणं यद्घटादि द्रव्यं, तत्र
 समवन रूपादिक तत्र रूपवाद समवाय वर्तते, जातिव्यक्तयोः सम-
 वायः प्रुपगमात् । एवविधपरम्परासम्बन्धेन रूपतत्त्वादिप्रत्यक्षे 'आ-
 लोकसयोगोद्भूतरूपयो कारणभायो ज्ञेय ।

यद्यालोकसयोग कारण न स्यात् तदाभ्यकारेऽपि घटादीनां
 चाक्षुष प्रत्यक्ष स्यात्, उद्भूतरूपश्चेत् कारण न स्यात् तदा पिशा-
 चादीनामपि प्रत्यक्षापत्तिरनिवार्या इत्युभयमावश्यकम् ।

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे—

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भूत-
 स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपभिन्न रूप-

त्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच
पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एव क्रियाजातयो
योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रिय-
जन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणम् । तथाच वहिरिन्द्रिय-
जन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् ।

चाक्षुष प्रत्यक्ष निरूप्य त्वाच निरूपयति उद्भूतस्पर्शवदिति ।
स्पर्शात्वादिसाहित इति । उद्भूतस्पर्शं स्पर्शं जानि स्पर्शाद्यभावश्च
त्वगिन्द्रियस्य गोचर इ यथं । रूपभिन्नमिति—रूपभिन्न रूपत्रभिन्न
रूपाभावभिन्न रूपत्राभात्रभिन्नश्चेत्यर्थः । तदिति—तत्तत्र पूर्वकारि-
कोक्तं त्वगिन्द्रियस्यापि विषय । तदेव स्पष्टयति—तथाचेति ।
अत्रापि त्वाचे प्रत्यक्षेऽपि रूप कारणम् । तदेव सङ्कुल्य दर्शयति—
तथाचेति । वहिरिन्द्रियजन्येति—वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्ष-
त्वाच्चच्छिन्न प्रति रूप कारणम्, तथा चैस्मिन्मते वायुगतस्पर्शस्य
त्वाचप्रत्यक्षे सत्यपि वायुर्न प्रत्यक्ष किन्तुनुमेव पथेतिभावः ।

नवीनास्तु वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं
प्रमाणाभावात् । किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शनप्रत्यक्षे
स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्ष-
मात्रे किं कारणमिति चेन्न किञ्चित् । आत्मावृत्तिशब्दभिन्न-
विशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लाघव-
मिति चेन्न, वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्राहणप्रमत्तात् । इष्टापचिरिति
चेदुद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे

त्विष्टापत्तिरेव किं नेष्यते । तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं
स्पृशामीति प्रत्ययस्य सम्भवाद्वायोरपि प्रत्यक्षं सम्भवत्येव ।
बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य न वा स्पर्शस्य
हेतुत्वम् । वायुप्रभगोरेवत्व गृह्यत एव, कचिद्द्वित्वादिकमपि,
कचित्संख्यापरिमाण, यग्रहो दोषादित्याहुः ॥ ५६ ॥

नवीनास्त्विति—गङ्गेशोपाध्यायः शृणुत्यो नव्यान्शायाचार्या
बहिरिन्द्रियजन्येत्यादि । एषामयमाशयः—बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य
प्रत्यक्षसामान्यं प्रति रूपमेव कारणमित्यत्र नैव किञ्चित्प्रमाणमुपलभा
मह किन्तु रूपसत्त्वे चाक्षुष प्रत्यक्षं तदभावे तदभाव, स्पर्शसत्त्वे
त्वाच्च प्रत्यक्षं तदभावे तदभाव इत्यन्वयस्यतिरेकबलेन चाक्षुषप्रत्यक्ष
म्प्रति रूप, त्वाच्चम्प्रति स्पर्शं कारणमस्तु, तेन च वायोरपि त्वाच्च
प्रत्यक्षं भवत्येवेति न वायुरनुमेयः ।

जरत्नैयापिकः शङ्कते—बहिरिन्द्रियेति । प्रत्यक्षमात्र इति
प्रत्यक्षसामान्यइत्यर्थः । किं कारणमिति—किमनुगतं कारणमि
त्यर्थः । ननुपः समाधातुमाह- नेति । न किमप्यनुगतं कारणम्,
किन्तु विविधैव कार्यकारणभाव यथाचोपरि दर्शितम् । कल्पान्तर
माह—आत्मावृत्तीति—आत्मनि न वृत्तिर्यस्य तादृशोय शब्दभिन्नो
विवेकगुणः [अर्थात् पृथिव्यादिवृत्त्यवृत्ति रूपादिरेव] तादृश
गुणवत्त्वमेव [रूपादिविवेकगुण एवेत्यर्थः] बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष
सामान्यम्प्रति हेतुरस्तु । अत्र आत्मनो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षकारणाय
आत्मावृत्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षकारणाय शब्दभिन्नोति
कालादेस्तद्वारणाय विशेषेति ।

जरठ शङ्कते—रूपस्येति । लाघवम् शरीरकृतलाघवमित्यर्थः ।
नवीनः समाधत्त—नेति । यदि बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षसामान्यम्प्रति रूप

तथापि बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमिति किं नियामकमिति-भवत्येवाकाङ्क्षा । ननु महदुद्भूतस्पर्शवत्त्वमेवास्तु नियामकमिति चेद् ? प्रभाया प्रत्यक्षं न भविष्यति इष्टापात्तिरिति चेद् ? प्रभायास्त ज्ञेयत्वात् प्रभा पश्यामी' ति प्रतीकश्च अनिष्टापात्तरसमा । अथ इयं प्रतीती रूपं पश्यामी' ति शब्दः (प्रभाया) द्रव्यत्वाभावऽप्युपपन्न इति चेद् ? 'प्रभा चक्षति' 'प्रभा शुक्ल' इति प्रत्यय कथम् ? । भ्रान्तिरूपोऽयं प्रत्यय इति चेद् ? बाधकं ह्यहं बाधकप्रत्यय विना पूर्वप्रत्ययस्य भ्रमत्वायोगात् । अस्तु तर्हि उद्भूतरूपवत्त्वमेव बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रं प्रति हेतुः ? एव सति बायो ऊष्मादश्च स्पर्शेन प्रत्यक्षं न भविष्यति । नैव भवतीति स्त्रीकुर्म इति चेद् ? शरीरपवनसंयोगानन्तरं 'शीतावायु' मनुष्यो वायु' इत्यादिकं जायमानं स्पर्शेन प्रत्यक्षं धारयतु भवान् ।

ननु—स्पर्शमात्रगोचर एवायं प्रत्यया ननु द्रव्यगोचर इति चेद् ? 'वायुं स्पृशामि' इत्याकारकानुपवसायापलाप कथं ? कथन्तराश्च वायुविशेष्यकत्वभातम् । अपिच महत्त्वाद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यैव बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रमिति कारणसमुच्चयता प्रभाया प्रत्यक्षत्वाभावश्चैव मन्यताम् ? 'प्रभा पश्यामीति' प्रत्यक्षं यत्नवान् महदुद्भूतरूपवत्त्वस्य कारणभाव इति चेद् ? 'वायुं स्पृशामि' त्यत्र प्रत्ययऽपि दृष्टिपातो विधीयताम् । नन्वेव कश्चिदेव सिद्धान्तो न निर्गत इति चेत् ? बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमिति न तादृश रूपं नवा तादृश स्पर्शं कारणं किन्तु तत्र विभुवृत्तिविशेषणगुणवत्त्वमेव तन्ममस्तु तथाच प्रपञ्चोऽपि प्रत्यक्षं न किञ्चिद्गोचरमित्ययं पथ न्यायसिद्धान्तमञ्जरीसारादिमार ।

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

त्वञ्जनसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं, सुषुप्तिकाले त्वत्वं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ।

सकलज्ञानस्य साधारणकारणमाह—त्वचोयोग इति ।

ज्ञानसामान्य इति—जन्यज्ञानमात्र इत्यर्थः । अत्र प्रमाणं पृच्छति—किमिति । उत्तरयति—सुषुप्तिकाल इति । निद्रानाड्यच्छिन्नात्म-मनोयोगः सुषुप्तिः । इत्येव 'गाढा निद्रो'च्यते । निद्रानाडी पुरीतत् । अत्र श्रुतिः—हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीत-मभिमतमिष्टन्ते ताभिः प्रत्यक्सृष्य पुरीतति शेते' बृहदा० ५ । १ । २१ इति । यदि त्वद्मन संयोगो ज्ञानसामान्यमिति कारणं न भवेत् तदा सुषुप्त्यवस्थायामपि ज्ञानेन भाव्यं, तत्र ज्ञानानुत्पत्तिरेवात्र प्रमा-णमित्यर्थः ।

ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा ? । नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् । तथाहि । प्रत्यक्षे चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वाच्चदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादिरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम् । ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति । एवं व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः । सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः । पदज्ञानाभावान्न शब्दबोधः । इत्यनुभवसामग्र्यभावाच्चानुभवः । उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । नैवम् । सुषुप्तिप्रकाशलोत्पन्नेऽडादिव्यक्तेस्तत्सम्यग्येनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वमसङ्गात् । तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात् । सुषुप्तिप्रकाशे निर्विकल्पकमेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् ।

। सुषुप्तौ त्वद्मनःसंयोगसत्त्वेऽपि ज्ञानसम्भावनेव नेति मन्वानः
 षड्भूते—नन्विति । प्रथमपक्षं निराकरोति—नाथ इति । अनुभवसा-
 मग्र्या अभावः दर्शयति—तथाहीति । प्रत्यक्ष इति—चतुर्विधेष्वनु-
 भवेषु आद्योऽनुभवः प्रत्यक्ष, तत्र चानुप्रत्यक्षम्प्रति चक्षुर्मेन संयोगः
 कारण, तथाचम्प्रति त्वद्मनः संयोगो रासनम्प्रति रसनेन्द्रियमनोयोग
 इत्यादि स्वयमुदाहर ।

सुषुप्तौ तत्तदिन्द्रिय संयोगात्मकसामग्र्या अभावादेव न बाह्य-
 प्रत्यक्षात्मकोऽनुभव इत्यर्थः । ननु बाह्य प्रत्यक्ष माभूत् मानसन्तु स्याद्
 अत आह—ज्ञानदेरभावादेवेति । द्विविधो मानसोऽनुभवः आत्मग-
 तज्ञानादिगुणविषयक आत्मविषयकश्च, ज्ञानादेर्विषयेष्वगुणस्याभावा-
 द्बाधः, ज्ञानादियोग्यगुणसम्बन्धेनैव आत्मनोऽपि मानसः प्रत्यक्ष
 नाम्येति कृत्वा योग्यविषयेष्वगुणात्मकप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञान-
 देरभावादेव द्वितीयोऽपि नेति प्रघट्टकायं । व्याप्तिज्ञानाभावादेवेति
 —व्याप्तिज्ञान साहचर्यनियमात्मकं वक्ष्यमाणं 'यत्रधूमस्तत्रवह्नि'
 इत्यादि । नानुमितिरिति—अनुमितिम्प्रति तस्य करणत्वादिति
 भावः । सादृश्यज्ञानाभावादिति—अनुयोगितासम्बन्धेन तद्गतभूयो
 धर्मवत्त्वं सादृश्यं तस्य ज्ञानं, यथा 'घटसदृशं पटः' यथा वा 'गोस-
 दृशो गवयः' इत्याद्याकारकम्, नोपमितिरिति—उपमिते. सादृश्यज्ञा-
 नजन्यत्वादित्यर्थः पदज्ञानाभावादिति—'एकं पदम्' इतिवक्ष्यमा-
 ण्यक्षणाक्षकपदविषयकं ज्ञानं यथा 'घटो घटपदवाच्यः' इत्याकारक
 तस्याभावादित्यर्थः, न शान्दबोध इति—वाक्यार्थबोधो नेति शान्द-
 बोधम्प्रति पदज्ञानस्य करणत्वात् । इत्यनुभवेति—अनया रतिया
 अनुभवात्मकज्ञानसामग्री सुषुप्तौ नास्ति अत एवानुभवात्मकं ज्ञानमपि
 तत्र न । नन्यस्तु तत्र स्मरणार्थकं ज्ञानम् अत आह—उद्बोधकाभा-

वादिति । संस्कारजन्य ज्ञानं स्मृतिः संस्काराश्च सादृश्यादिद्वारा उद्बुद्धाः सन्त एव स्मृतिं जनयन्ति नानुद्बुद्धाः सुषुप्तौ संस्कारोद्बोधक किमपि कारणं न, अतस्तत्र स्मृतिरपि नेत्यर्थः । तस्मात्सुषुप्तौ त्वङ्मनोयोगे सत्यपि तत्तज्ज्ञानसामग्र्यभावात् ज्ञानसम्भावना तत्कथं सुषुप्तौ ज्ञानाजननं ज्ञानसामान्यमिति त्वङ्मनोयोगस्य कारणभावात् गमक स्यादित्याचेत्तुराशयः । तदेतत् खण्डयितुमाह—मैवमित्यादि । सुषुप्तिप्राक्काल इति—यस्मिन् क्षणे सुषुप्तिः तदव्यवहिते पूर्वस्मिन् क्षणे, उत्पन्ना या इच्छादिव्यक्तिः (इच्छाया आदिरितिव्युत्पत्त्या) ज्ञानव्यक्तिः ('अयं घटः अयं पटो' इत्याकारक यत् किमपि ज्ञानमित्यर्थः) तत्सम्बन्धेन = संयुक्तसमवेतसम्बन्धेन 'अहं सुखी अहं ज्ञानवान्' इत्यकारकं यदात्मनः प्रत्यक्षं तस्य प्रसङ्गोऽवश्यम्भावी यदि त्वङ्मनः संयोगो ज्ञानसामान्य इति कारणं मन्येत, मम तु तदा त्वङ्मनः संयोगाभावात् सुषुप्ते पूर्वक्षणे विद्यमानायामपि यस्यां कस्याश्चिद्ज्ञानव्यक्तौ नैवात्मनः प्रत्यक्षमिति सिद्धान्तप्रसङ्गः । नन्वास्तां तदतीन्द्रियमेवेत्यत आह—तदतीन्द्रियत्व इति । ज्ञानातीन्द्रियत्व इत्यर्थः । मानाभावात् प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावात् । ननु-निर्धिकल्पकत्वात् सुषुप्तिप्राक्कालीनं ज्ञानमतीन्द्रियमित्यत आह—सुषुप्तिप्राक्काल इति । नहि प्रकारताविरोध्यतासंसर्गतानवगाहिज्ञानं नियमेन सुषुप्तिपूर्वक्षणे उत्पद्यत इति भावः ।

अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचमप्रत्यक्षं स्यात् । विषयत्वकसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्त्वात् । परस्परप्रतिबन्धादेकपि वा न स्यादिति । अत्र केचित्पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादिप्रति-

‘बन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यते इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनु-
रोधाच्चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते । चाक्षुषादिप्रत्यक्ष-
काले त्वद्मनःसंयोगाभावाच्च स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति ॥’

त्वद्मनःसंयोगस्य ज्ञानसामान्यमप्रति कारणभावमसहमान-
यङ्कते—अपेति । आम्नादिरसानां रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षकाले आम्न-
रूपादिगतचक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षकाले वा त्वाचप्रत्यक्ष=त्वगिन्द्रिय-
जन्य स्पर्शादि प्रत्यक्षमपि स्यात् । अत्र हेतुमाह—विषयत्वकसंयो-
गस्येति, ‘सत्त्वाद्’ इत्यन्तम् । ननु चाक्षुषादिसामग्र्या (इन्द्रियस-
न्निकर्परूपाया) स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वं कल्पयिष्यते इत्यत आह—
परस्परेति । रासनसामग्र्या चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वात् चाक्षुषसाम-
ग्र्या रासनप्रतिबन्धकत्वात् परस्परप्रतिबन्धकत्वम् तेन एकमपि=
किमपि ज्ञान न स्यादित्यर्थः ।

ज्ञानसामग्र्यां परस्पर प्रतिबन्धकप्रतिषेधभावस्य कल्पना-
यान्तु विषयेन्द्रियसंयोगस्य इन्द्रियमन संयोगस्य च सर्वत्र सत्त्वात्
किमपि ज्ञान न जायेत संयोगरूपायास्तस्या परस्परप्रतिषेधकत्वा-
दिति भावः ।

ज्ञानसामान्यमप्रति त्वद्मनःसंयोगस्य कारणवादी समाधत्ते-
अत्र केचिदिति । पूर्वाक्तयुक्त्या=सुषुप्तिकाळ त्वच्च त्यक्त्वा पुरीतति
घर्त्तमानेन मनसा ज्ञानात्रननमित्याकारस्या युक्त्या इत्यर्थः । त्वद्मनो-
योगस्य ज्ञानहेतुत्वे=ज्ञानकारणत्वे सिद्धे=प्रमाणसम्पन्न । चाक्षु-
षादिसामग्र्या इत्यादि, अस्यायमर्थः—चाक्षुषादिप्रत्यक्षसामग्री
स्पर्शनप्रत्यक्षप्रतिबन्धकं तत् चाक्षुषादिज्ञानकाले त्वद्मनःसंयोग-
मङ्गेऽपि न स्पर्शनं प्रत्यक्षमिति । एतद्वयं पुन इत्यत आह—अनु-

भवानुरोधादिति । तथाचाय प्रयोग—घटचतुरिन्द्रियसन्निकर्ष
स्पर्शनप्रत्यक्षप्रतियन्धक रूपा घट इत्याकारकज्ञानजनकत्वात् यन्नेव
तन्नेवमिति ।

अत्रैव पक्षधरमिश्रमतमाह—अन्येत्विति । सुषुप्त्यनुरोधेन
सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुराधन । चर्ममन-संयोगस्य त्वगिन्द्रियगोळक
स्थानेन सहमन संयोगस्य । ज्ञानहेतुत्व ज्ञानसामान्यप्रति कारणात् ।
कल्प्यते अनुभीयते । एतेन कल्पेन चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाळे उक्तस्पर्श
नापत्तिरूपोद्दोषो न, तदा मनस त्वगिन्द्रियेण साकसन्निकर्षाभावात्,
नापि च प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरव मित्यभिसन्धाय आह—
त्वद्मनःसंयोगाभावादित्यादि । अत्र यद् यत्कस्य प्रत्यगौरवम-
याज्ञोक्तम् ।

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः ।
मतिर्ज्ञानम् । कृतिः प्रयत्नः । एवं सुषुप्तादिकमपि मनोग्राह्यम् ।
एवमात्मापि मनोग्राह्यः किन्तु मनोमात्रस्य गोचर इत्येन पूर्व-
मुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥

मनसोऽसाधारणविषयानाह मनोग्राह्यमिति परममूले । मनो-
ग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह—मनोजन्येति । मनोमात्रजन्येत्यस्यार्थ
न्यूनता परिहरति एवमिति ।

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।
महत्त्वं पद्धिधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारक घटत्वादिविशिष्ट
ज्ञान न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् ।

विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतो
‘घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते । तदेव निर्विक-
ल्पकम् । तच्च न मत्त्यक्षम् ।

एवमिन्द्रियगोचरं प्रत्यक्षमुक्त्वा इन्द्रियागोचरो यत् तदाह—
ज्ञानं यदिति परममूले । निर्गतो विकल्प प्रकाशतादिकृतो विषयो
यस्मात् तत् तथाभूत यज्ज्ञान तदिन्द्रियाययतिक्रम्य वर्तत इति
अतिन्द्रियम् इन्द्रियागोचर इत्यर्थे इत्येते नैयायिकैरिति चेत् ।
उक्तञ्च तार्किकरक्षायाम्—

नामादिमिविशिष्टार्थविषयं संविकल्पकम् ।

अविशिष्टार्थविषयं मत्त्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥

नामादि विषेयवैधुयेंण स्वलक्षणमात्रविषयं निर्विकल्पकम् ।
इति । ‘विषेयविषेयसम्बन्धेतन्निश्चयान्तिरिक्ताविषयतानिरूप्यम्’ ।
अथ भावः—निर्विकल्पकं चतुर्थो विषयता स्वीक्रियते ननु त्रिविधविष-
यतामध्ये कापि तत्रास्ति विषयता, अतएव यथा ‘इदं किञ्चिद्’ इति
तदुदाहरन्ति ।

महपादोऽपि—

अस्ति ह्यलोचनं ज्ञानं मयं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुनम् ॥

इत्याह । शुद्धवस्तुञ्च विषेयविषेयभावाबुद्धेर्जीत्यर्थः । एत-
त्सर्वं विवृणोति मुक्ताबलीकारः चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरमिति । घट-
चक्षुःसंयोगानन्तरं जायमान ‘अयं घट’ इत्याकारकं ज्ञानं घटत्वादि-
प्रकारकघटत्ववद्विषेयकस्वरूपं यद्विशिष्टं ज्ञानं तादृशं न भवितुमर्ह-
तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह पूर्वमिति । ‘विषेयस्ये’ त्यादनिर्विकल्पक-
मित्यन्तस्यापमर्शः—‘अयं घट’ इत्याकारकं ज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं, यतो-

ऽत्र घटघटत्वे तयोः सम्बन्धश्च भासते, तत्र घटत्वं विशेषणं घटो विशेष्यः तयो (जातिव्यक्तिरूपयोः) परस्पर समवायः सम्बन्धः उक्तेन ज्ञानेनैतदभूतमेव विषयीक्रियते विशिष्टज्ञानश्च विशेषण-ज्ञानपूर्वकमेवेत्यस्ति नियमः ततश्चयत्पूर्वं घटघटत्वयोर्विशेषकवितं (पृथक् पृथक्) ज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाहि 'इमे घटघटत्वे' इत्याकारकं तदेव निर्विकल्पकं भवति । तच्च न प्रत्यक्षमिति—नेन्द्रियसन्निकर्ष-जन्यमित्यर्थः ।

तथाहि । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते । ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते । विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्य-ज्ञाने कारणम् । निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञानेन संभवति । घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति, जात्यखण्डोपाधयतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ॥

यथेत्यं तयोपपादयति—तथाहीत्यादिना । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य विशेष्यताविशेषणतासंसर्गताऽविषयकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति अर्थात् उक्त ज्ञानमनुव्यवसाये न भासते किन्तु विशिष्टमेव भासते—अत्रोपपत्तिमाह घटमहमिति । अयमर्थः ज्ञानस्य ज्ञानमनुव्यवसाय उच्यते तस्यायमाकारः 'घटमहं जानामि' इति । अस्यां प्रतीती आत्मनि ज्ञानं विशेषणतारूपेण भासते 'घटज्ञानवानह' मिति

एतस्मिन्ननुव्यवसायात्मके ज्ञाने तु घटो विशेषणतारूपेण भाति,
 तादृशे घटे च घटत्व जातिरूपो धर्म विशेषण, प्रकारो विशेषणमि-
 त्यनर्थान्तरम् । विशेषणे इति—विशेषणे=ज्ञाने विशेषणीभूते घटे
 यत् घटत्व विशेषण तदेव 'विशेषणतावच्छेदक' मिति शास्त्रसंकेतः ।
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकमिति—विशेषणतावच्छेदकं (घटत्व)
 प्रकारो यस्य तादृश यज्ज्ञान 'अयं घट' इत्याकारकं विशिष्टज्ञान तदेव
 विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने 'घटमद्विज्ञानामि' इत्याकारके अनुव्यवसायात्मके
 ज्ञाने कारणं हेतुरित्यर्थः । इत्यञ्च प्रथमं जायमान घटत्वादिविशेषण-
 ज्ञान वैशिष्ट्यज्ञानप्रमाद्येव स्वीकर्तुमुचित, अन्यथा 'अयं घट' इति
 विशिष्ट ज्ञान नैव भवेत् तदभावे च 'घटमद्विज्ञानामि' इति विशिष्ट-
 वैशिष्ट्याद्यद्यगाहि ज्ञानमपि न स्यात् ।

एतत्समर्पयति—निर्विकल्पक इति । 'घटाद्यादिधर्मोणां
 प्रकारतारूपेण नैव भात निर्विकल्पके, तेन हेतुना घटत्वादिविशिष्टा
 ये घटाद्याः तेषां वैशिष्ट्यज्ञानं=विशेषणतावगाहि ज्ञान ज्ञाने निर्वि-
 कल्पकारण्ये नैव जायत इत्यर्थः । घटत्वाद्यप्रकारकमिति—घटत्वादिः
 न प्रकारो विशेषण यस्मिन् तादृश यज्ज्ञान, अर्थात् घटादिरेव यत्र
 प्रकारं तज्ज्ञान विशिष्टमेव न सम्भवति ।

अयमत्राशयः—यदि प्रथमं निर्विकल्पकज्ञान न स्वीक्रियेत तदा
 'अयं घट' इति घटघटत्वादिविशिष्ट सविकल्पकं ज्ञानमपि न
 स्वीकर्तव्यं स्यात् तच्च न 'घटमद्विज्ञानामि' इत्यवधारितानु-
 व्यवसायप्रतीतियुक्तस्वीकर्तव्यत्वात् । तस्मात् - सविक-
 ल्पकज्ञानात्पूर्वं घटघटत्वयोरेव पृथक् प्रकारतादिनूय तदव-
 र्थनिर्विकल्पकमेव तथाच प्रयोग—'अयं घट' इति विशिष्टज्ञान
 विशेषणज्ञानजन्य विशिष्टज्ञानत्वात् 'दण्डी पुरुष' इति विशिष्टज्ञानप्र-
 मत्तु—विशेषणज्ञानमपि ज्ञानात्मात्मविकल्पक किं न स्यादिति चेद् ?

न, तस्यापि सविकल्पकत्वे अनवस्थाप्रसङ्गाभिर्निर्कल्पकसिद्धि-
 तासाधूकमतीन्द्रियमीति । अत्रैव (विशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वे)
 हेतुमाह—जात्यसण्डोपाध्यतिरिक्तेति । घटत्वादिजातिभ्य प्रति-
 योगित्वानुयोगित्वाद्यनिर्ध्वजनीयधर्मभ्योऽखण्डोपाधिपदवाच्यभ्योऽ
 तिरिक्तानां भिन्नानां पदार्थानां यज्ज्ञान तस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारत्व-
 नियमः, किञ्चिद्धर्म- प्रकारो यस्मिन् तादृशो नियमः + अयमर्थ-
 जात्यादिधर्मानां निरयच्छिन्नं ज्ञानं तद्विघ्नानां जातिमदादिपदार्थानां
 ज्ञानन्तु केनचिद्विशेषणेनावच्छिन्नमेव भवतीति नियमः तस्मादपश्य
 निर्विकल्पकज्ञानस्वीकारः ।

प्राभाकरास्तु निर्विकल्पकं नाङ्गीकुर्वन्ति । एषां विशेषणज्ञानस्य
 विविष्टज्ञानमप्रति कारणतैव न भवति द्रव्यविशिष्ट प्रत्यक्षे प्रतिसम्बन्ध-
 विशिष्टोऽपि हेतुः । यदाहुः—

विशेषणं विशेष्यश्च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सद्रूपकल्पयैतत् तथा पूर्येति नान्यथा ॥

इति पदार्थरत्नमालाकारः । तदयमत्र सारः—

नामजात्यादियोजनारहित निष्प्रकारक (विशेषणमात्र) ज्ञान
 वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणस्वभाव निर्विकल्पकमिति नैयायिकाः यथा
 'किञ्चिदिदम्' इति अथवा दूराद् । 'अस्ति किञ्चिद्' इति ।

अलौकिक आलोचनात्मको ज्ञानविशेषस्तदिति साङ्ख्याः ।
 सात्वक्ष्यादिविभागशून्य ब्रह्मात्मैक्यविषयमखण्डाकारक वि-
 शेषविशेषणसम्बन्धरहित ज्ञान तदिति अद्वैतवादिनः ।

महत्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन
 कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रय-
 समवायसम्बन्धेन कारणं द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म-
 त्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति ।

परममूले पट्विध इति-उत्तरूपे पट्विधे प्रत्यक्षे अर्थोदचानुपे
 रासने प्राणजे श्रोत्रजे त्वाचे मानस च महत्त्व कारणम्, तन्मह-
 त्व केन केन सम्यन्धेन कुत्र २ कारणमिति विधरीतुमाह-द्रव्यपूत्यस्त
 इत्यादि । समवायसम्यन्धेनेति-महत्त्वस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वस्य च
 गुणित्वाद् गुणगुणिनो समवायाद्वीकाराद्, यत्र द्रव्य महत्त्व समवेत
 तस्यैव प्रत्यक्ष नान्यस्येत्यर्थः । स्वाश्रयेति-स्व'पदेन महत्परि-
 माणमह तदाश्रयो द्रव्यम्, तत्र गुणकर्मसामान्यानि समवेतानि यत ।
 द्रव्यसमवेतसमवेतानामिति-द्रव्ये यद्यदौ समवेता गुणाद्याः
 तत्र समवेता गुणत्वाद्या तेषामित्यर्थः । स्वाश्रयसमवेतेति-स्व'महत्त्व
 तदाश्रयो द्रव्यम्, तत्र समवेता गुणाद्या तेषु समवेता गुणत्वाद्या
 इत्यर्थः ।

इन्द्रियमिति । अत्रापि पट्विध इत्यनुपज्यते इन्द्रियत्वं तु
 न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यमसङ्गात् । शब्देदरोद्भूता-
 विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रि-
 यत्वम् । आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य
 शब्दस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति । विशेषगुणस्य रूपादेश्वधु-
 रादावपि सत्त्वादुद्भूतेति ।

परममूल इन्द्रियं कारणमिति । एतस्यार्थं योजयितुमाह मूले
 अत्रापि । पट्विध प्रत्यक्षे इन्द्रिय कारणमित्यर्थः । कारण'वक्ष्य-
 मनुपद वक्ष्यते । इन्द्रियाणि नाना इन्द्रियत्वञ्चैको धर्मः सकलेन्द्रिय-
 वृत्ति तस्मादिन्द्रिय व जातिरूपो धर्मस्यादिति शङ्का वारयितुमाह
 इन्द्रियत्वमिति । न जाति किन्तु सध्वण्डोपाधि जातिवाभावे सङ्कर
 बाधकमाह-पृथिवीत्वादिनेति अयमर्थः-पृथिवीत्व विहाय इन्द्रियत्व
 धर्मश्चतुरादिषु वर्तते । इन्द्रियत्व धर्म विहाय पृथिवीत्व धर्मोऽवदा-
 दिषु वर्तते उभयोरनयोरकत्र प्रायेन्द्रिये समावेशरूप सङ्करः ।

तस्मान्नेन्द्रियत्वं जातिः । अस्य सखण्डोपाधित्वं समर्थयितुं इन्द्रियं निर्वचि-शब्देतरोद्भूतेति । शब्दाद् इतरे भिन्ना ये रूपादयः सुखादयश्च उद्भूताः (प्रत्यक्षयोग्याः) विशेषगुणाः तेषामनाश्रयत्वे सति अर्थात् शब्दं विहाय अन्ये यावन्तो रूपसुखाद्याः अनुद्भूतविशेष-गुणाः तेषां यदाश्रयः अथवा ज्ञानस्य कारिणीभूतो नाम साधारण-कारणं यो मन संयोग तस्य चाश्रयः तदेवेन्द्रियत्वमिति निर्वचनार्ह-त्वाद् इन्द्रियत्वं सखण्डोपाधिर्न तु जातिरित्यर्थः ।

लक्षणस्य पदकृत्य दर्शयति-आत्मादीति यदि सत्यन्तं नोच्ये-त तदा 'ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रय' पदेन आत्माऽपि ग्रहीतुं शक्यत इति तत्रेन्द्रियलक्षणातिव्याप्तिः स्याद् अतः सत्यन्तो ग्रन्थ उक्तः, सादृश्यसंयोगाश्रयोऽप्यात्मा शब्दादन्ये ये उद्भूतविशेषगुणा ज्ञानसुखाद्याः तेषामाश्रय एव नाऽनाश्रय । यदि लक्षणे 'शब्देतरे' नेन्द्रिये लक्षणाव्याप्तिः स्यात् नहि श्रोत्र

एवेति श्रोत्रे अव्याप्तिवारक 'शब्देतरे' । तत्र च चक्षुरादिविशेषगुणस्य रूपादे-पदं विहाय शिष्टं लक्षणमुच्येत तदा चक्षुरादिविशेषगुणस्य रूपादे-राश्रय एव नानाश्रय इति तेष्वव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय 'उद्भूत' पदनिवेशः । चक्षुरादीन्द्रियं रूपादिविशेषगुणस्याश्रयोऽपि नोद्भूत-गुणाश्रयः किन्त्वनुद्भूतरूपादिगुणाश्रय इति न तेष्वव्याप्तिग्रन्थः ।

उद्भूतत्वं न जातिः शुक्त्वादिना सांकर्यात् । न च शुक्-त्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्, उद्भूतरूपवत्त्वादि-ना चाक्षुषादौ जनकतानुपपत्तेः । किंतु शुक्त्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभायकूटः उद्भूतत्वम् । तच्च संयोगादावप्यस्ति तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिशुद्धादेरप्यस्त्यतो वि-

शेषेति । काळादिवारणाय विशेष्यद्वयम् । इन्द्रियावयववि-
 पयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववार-
 णाय नवीनपते काळादौ रूपामावप्रत्यक्षे संनिकर्षघटकतया
 कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य काळादेश्वारणाय ममःपदम् ।
 ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय । करणमिति । असाधारणं
 कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् ॥ ५८ ॥

विशेष' पदस्य प्रयोजनं कृत्तु भूमिकां (-प्रयोजनसम्प्रादिकां
 युक्ति-) माह—उद्भूतत्वमिति । सादृकर्यादिति—तथाच शुक्लत्व
 धर्मं विहाय उद्भूतत्व—उद्भूतगन्धे घटते, एवमुद्भूतत्व धर्मं विहाय
 शुक्लत्व धर्मं अनुद्भूतशुक्ले घटते उद्भूतशुक्लं तु द्वयोरेव धर्मयो
 समावेशरूपं सङ्कटं तस्मादुद्भूतत्व न जाति किन्तु उपाधिरेव ।

नानोद्भूतत्वयादिन पञ्चमुत्पाप्य प्रतिक्षिपति—नचेत्यादिना ।
 शुक्लत्वादिव्याप्यमिति । आदिना नीलाद्यादिपरिग्रहः । शुक्लत्वादि-
 निष्ठा या व्यापकता, तन्निरूपिता या व्याप्यता 'यत्र २ उद्भूतत्व
 तत्र २ शुक्लत्व' मिति व्याप्तिरेव, तदाश्रय उद्भूतत्वमिति नानैव
 तद्रूपरसादिष्विति पूर्वपक्षी ।

उद्भूतरूपवत्त्वादिनेति—अयमर्थः यदि उद्भूतत्व नाना तर्हि
 तस्य चाक्षुषादिप्रत्यक्षं प्रति कार्यकारणभावो न स्यात् प्रत्येक
 उद्भूतरूपत्वादिष्वेकं कारणतास्वीकारे एकस्या व्यक्तेर्धिद्यमानता
 यामपि उद्भूतत्वव्युत्पन्न-तरस्य अभावेन कार्यकारणभावव्यभिचार
 एव, सकलान्येवाद्भूतत्वादीनि एकस्या घटपटादिव्यक्तौ वर्तन्ते
 इत्यत्र तु नैव मानं नापि सम्भव एवमुद्भूतनानात्ववादिनेये उद्भूतत्व
 न कारणताघञ्छेदकमिति सिद्धान्तपक्षी ।

कथं तर्ह्युद्भूतं यं निरुच्यत अत आह—किन्त्विति । शुक्लत्वा
दिव्याप्यनानाभूतत्वाभावसमुदाय एवोद्भूतत्वमिति बोध्यम् ।
स्यादेव प्रकृत क्रिमायातमित्यत आह—तच्चेति । तादृशमुद्भूतं यं
सयोगादाप्यस्ति सयोगादिरप्युद्भूतगुणाश्चक्षुरादरिति तत्प्रवाच्यासि
स्यात् अतस्तद्वारणाय 'विषय' पदापादानम् ।

ननु—'शब्देतराद्भूतविशेषगुणानाश्रय वमात्रं लक्षणं' स्याद्
ज्ञानकारणेत्यादि न घक्तव्यम् अत आह कालादाविति ।
कालादिर्न कस्यापि विशयगुणस्याश्रय ततश्च तत्र स्यादे
वातिव्याप्तिः ज्ञानकारणं 'त्यादिपदापादानं तु नाक्तव्यं
आदिपदेन दिग्ग्रहः । 'मनः पदनिवयस्य फलमाह—इन्द्रियावयवै-
त्यादि । चक्षुरादीन्द्रियाणां यऽवयवा घग्घा य विषया तपाय
परस्पर सयोगा साऽपि प्रत्यक्षमिति कारणमिति प्राश्च तथाचाक्त
तर्कभाषायाम्—चतुष्टयसन्निकर्षो यथा इन्द्रियावयवैरघावयविनाम्
इन्द्रियावयविनामर्घावयवानाम् इन्द्रियावयवैरर्घावयवानाम् अर्घा
वयविनामिन्द्रियावयविना सन्निकर्ष इति । एव इन्द्रियवयोऽपि ज्ञान
कारणसयोगाश्रय शब्देतराद्भूतविशेषगुणानाश्रयश्च तेन याचा
मतः, तत्र (इन्द्रियावयव) इन्द्रियलक्षणातिव्याप्तिः स्यात् तद्वार-
णाय मनः पदं दत्तम् ।

नव्यास्तु—'काले रूपं नास्ति' इत्याकारकस्य रूपात्यन्ताभाव
स्य चाक्षुष प्रत्यक्षं तादृशचाक्षुषप्रत्यक्षकारणीभूता यश्चक्षुः सयोग
तस्याश्रय कालादिरपि ततश्च कालादावप्यतिव्याप्तिर्नवीनमतः स्याद्
अतोऽपि मनः पदमुपात्तम् । यदि तु ज्ञानकारणं मिति पदम्
दत्त्वा लक्षणं क्रियत तदा सर्वस्य लक्षणस्य कालादावतिव्याप्तिः
सा माभूदित्यर्थं ज्ञानकारणं' त्रिपदम् इत्यभिप्रायशाह—ज्ञानका-
रणमिति । इन्द्रियस्य अक्षुः लक्षणं तु—'शरीरसंयुक्तत्वे सति ज्ञान-

कारणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति ध्येयम् । परममूले 'करण' मित्युक्त
तस्य लक्षणमाह—असाधारणमित्यादि । असाधारणत्वमेव किम-
त आह—असाधारणत्वमिति ।

व्यापारश्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनक, यथा कुठारजन्य
त्वे सति कुठारजन्याया छिदाया जनक कुठारदाहसंयोग तादृश-
संयोगात्मकव्यापारवत्त्वात् छिदाया असाधारण कारण कुठार एव
छिदाकरणमुच्यते, एतदेव साधकतम करणम्' इति पाणिनिश-
सनम् । एव प्रकृतेऽपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षरूपव्यापारवत्त्वात् कारण
त्वाच्च इन्द्रिय चाक्षुषादिप्रत्यक्षप्रमात्वरूपं प्रति करणमिति भावः ।

'फलयोग्यवच्छिन्न कारण करणमिति तु प्राञ्च, अर्थात्
यत्सत्त्वेऽव्यवहितोत्तरक्षणेऽन्य कार्य जायते तदेव करणमिति
प्राञ्च नैयायिकानां मतम् एव नव्यानां यो व्यापार प्राञ्च मते तत्क-
रण, यच्च नव्यमते करण प्राञ्च मत तत्कारणसम्बन्ध बाध्यम् ।

यत्र धोत्रेण शब्दसाक्षात्कार तत्र नव्यनयानुसार समवाय
एव व्यापार स्यात् पर तत्र तज्जन्यजनकत्वलक्षण न घटेत् सम-
वायस्य नित्यत्वेन धोत्रेणाजन्यत्वात् तस्मात्सर्वत्र पद्विधप्रत्यक्षे
इन्द्रियमन संयोगस्यैव नव्यमते व्यापारत्व रोध्यम् । प्राञ्चा लक्षणा
दरणो तु नैव दोषः ।

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६१ ॥

विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥ ६२ ॥

व्यापारः संनिकर्षः । पट्टिपं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा दर्शयति ।
द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्राप्त्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यस-
मवेतप्राप्त्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तु-
तस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषं
प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य-
कारणभावः । परन्तु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीत्वं
च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परंपरयोद्धतरूपसम्बन्धस्य महत्त्व-
सम्बन्धस्य च सत्त्वाद् । तथाहि—नीलत्वं जातिरेकैव घट-
नीले परमाणुनीले च वर्तते । तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनील-
मादाय वर्तते । उद्धतरूपसंबन्धस्तूभयमादायैव, एवं पृथिवीपर-
माणौ पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोध्यः ।
एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् ।
तस्मादुद्धतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य
द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य
द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् ।

करणवच्छास्य व्यापारर्घादितत्त्वसद्गमनाय करणमुक्त्वा तद्व्या-
पारमाह परममूले—विषयेन्द्रियसम्बन्ध इति । एतदेव व्याख्यातु-
माह मूले व्यापार इति ।

द्रव्यप्रत्यक्षमिति—यथादिद्रव्यवृत्तिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं चक्षुरादीन्द्रियसंयोगजन्यम् अर्थात् इन्द्रियसंयोगस्तत्र व्यापारः । द्रव्यसमवेतेति—द्रव्यसमवेतानां रूपादीनां संयुक्तसमवायत प्रत्यक्षम् द्रव्यसमवेतवृत्तिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन रूपादि प्रत्यक्षं संयुक्तसमवायो व्यापार इत्यर्थः ।

एवमग्रे पीति—द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिर्लौकिकविषयः सम्बन्धेन रूपत्वादीनां प्रत्यक्षं इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः इन्द्रियसंयुक्तो घटादि तत्र समवेत रूपादिक, तेषु रूपत्वादीनां समवायात् ।

तनु—द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वचेत् ? तदा त्वक्षप्रभासंयोगादपि प्रभायाश्चाक्षुषं स्यात् एवमन्धकारेऽपि घट-
चक्षुः संयोगात्स्पर्शनापत्तिश्च, प्रत्यक्षहोर्द्रव्येन्द्रियसंयोगस्य विशिष्ट-
मानत्वाद इत्यस्वरसात् सामान्यतः कार्यकारणभावविहाय विशिष्ट-
कार्यकारणभाववस्तुमाह—वस्तुतस्त्विति । द्रव्यचाक्षुषम्पूतीति-
घटपटादिद्रव्ये लौकिकसाक्षात्कारम्प्रतीत्यर्थः । द्रव्यसमवेतेति—
घटादिद्रव्ये समवायसम्बन्धेन वर्तमानस्य रूपादिकसाक्षात्का-
रम्प्रति, चक्षुः संयुक्तसमवायः=चक्षुःसंयुक्तो घटादि रूपादेस्तत्र
समवाय इत्यर्थः । द्रव्यसमवेतसमवेतेति—घटादिद्रव्यसमवेत रूपा-
दिक, तत्र समवेत रूपत्वादिक तस्य चाक्षुषप्रत्यक्षम्प्रति चक्षुःसंयुक्त-
समवेतसमवायः सन्निकर्षः कारणमित्यर्थः । एवमेव त्वाद्यादिप्रत्य-
क्षम्प्रत्यपि उक्तसन्निकर्षस्य विशिष्ट कार्यकारणभावो बोध्यः ।

यदुक्ते परन्त्विति—अयमाशयः परमाणुनीलनिष्ठा या नील-
त्वजातिः तथा पृथिवीपरमाणुनिष्ठा या पृथिवीत्वजातिः तस्या अपि
चाक्षुषसाक्षात्कारः स्यात् ? कुत इति चेत् ? उद्भूतरूपं महत्त्वञ्च
चाक्षुषप्रत्यक्षम्प्रति हतुरित्यस्ति नियमः, तत्र यथा रूपत्वादिजाति

साक्षात्कारे चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः परम्परासम्बन्धकल्पितः
 तथात्रापि उद्भूतरूपस्य महत्त्वस्य च स्वाध्वयसमवेतसमवेतरत्वादि-
 परम्परासम्बन्धेन परमाणुनीलनिष्ठनीलत्वम्प्रति पृथिवीपरमाणु-
 वृत्तिपृथिवीत्वम्प्रत्यपिच कारणभाव उन्नेतुं शक्यते, स्व' पदेन उद्भू-
 तरूपस्य महत्परिमाणस्य च ग्रह तस्याध्वय व्रसरेणु सच ह्यणु-
 के समवेत इति स्वाध्वयसमवेत ह्यणुकं तच्च परमाणौ समवेतमिति
 'स्वाध्वयसमवेतसमवेत' इत्यपरम्परासम्बन्धेन महत्त्वोद्भूतरूपे पर-
 माणुषु घटते इति भवेत्परमाणुग्रहे तद्वृत्तिनीलादिपरिग्रहः ।

इदमेव आचेता स्वयं विवृणोति तथाहीत्यादिना । नीलत्वं
 जातिरेकैवेत्यादि—ग्रन्थस्तु—उपरिर्दिष्टव्याख्यानैर्नैव गतार्थं कि-
 न्तु 'उभय' मित्यस्य घटनील परमाणुनीलशोभयमित्यर्थः ।

एतद्दोषपरिजिहीर्षया उत्तरपक्षत्वेनाह—तस्मादिति । उद्भू-
 तरूपावच्छिन्नेति—उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्न यच्चक्षुःसंयुक्त
 तत्समवायः रूपादिगुणसाक्षात्कारे हेतुः, उद्भूतरूपावच्छिन्नमह-
 त्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायश्च रूपत्वादिजातिसाक्षात्कारे
 हेतुर्वक्तव्यः ।

इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः । परमाणौ
 चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न
 सत्तादिवाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् ।
 एवं यत्र घटस्य मध्यावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु
 बाह्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं
 चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्सं-
 योगः कारणं द्रव्यसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः
 द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः का-

रणम् ।' अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्व च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः । गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवाय कारणम् ।

उक्तसम्बन्धस्वरूपविवक्षाया फलमाह—इत्थञ्चेति । महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावादिति—स्वाधयसमवेतसमवेतात्परम्परासम्बन्धे विद्यमानऽपि स सम्बन्ध उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नानास्ति, अर्थात् उक्तसम्बन्ध उद्भूतरूप महत्त्वञ्च विषयस्य न वर्तते तद्विशिष्टं पञ्च चाकसम्बन्ध तथासाक्षात्कारहेतुर्न तु कवळ । एतत्स्वयं स्पष्टीकृतं प्रत्यक्षकर्तृ परमाणौ चक्षुःसयोगस्येत्यादिना । स्थलान्तरे महत्त्वोद्भूतरूपयोरव्याप्तिं वारयितुं प्रत्यक्षस्य वा पुष्कला सामग्री चक्षुःमग्निसं प्रत्यक्षं रचयति—एवमेत्यादि । अस्यायं स्पष्टोऽर्थः यदा घटस्य मध्यभाग क्षीयं स्थाप्यत घटश्चक्षुःसयागस्तु घटस्य बाह्यदृश्यं भवेत् तदा महत्त्वोद्भूतरूपया सतारपि घटस्य प्रत्यक्षं न भवति तन्नाभयोर्व्यव्यभिचारः, अस्य कारणं चक्षुःसयाग आलोक्यावच्छिन्नत्वविषयदाननं भवति—तथाच आलोकसयोगावच्छिन्नोद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसयाग घटादिद्रव्यं प्रत्यक्षमिति हेतुः ।

प्रकृतं महत्त्वोद्भूतरूपया चक्षुःसयोगविशेषणया सतारपि आलोकसयोगरूपविशेषणभावात्तादृशघटस्य न प्रत्यक्षम् । एवमेवायं सम्बन्धा रूपादिसाक्षात्कारप्रत्यक्षपुत्रयः ।

सर्वसत्तारस्तु—चक्षुःसदान्द्रियकरणं चक्षुःसदान्द्रियसन्निकर्षं (सयागादि) व्यापारं महत्त्वं उद्भूतरूपं, आलोकसयागश्चतित्रयं सहकारिकारणं, सर्वमिदं प्रत्यक्षस्य पुष्कला सामग्री यत्रैकमपि न

स्यात् तस्य प्रत्यक्षं न भवति । तथाच पारमर्ष सूत्रम्—महत्त्वानेकं-
द्रव्यवत्त्वाद्व्याप्तेः पल्लवः' वै० ४ । १ । ७ । उक्तश्चाक्षुःसन्निकर्षं
सम्प्रति स्पर्शनादिप्रत्यक्षेऽपि तदर्थयति—एवमित्यादिना । स्पष्टम् ॥

एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः । रससमवेतरा-
सनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे
श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणम् । शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रो-
त्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौ-
किकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं
विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगाः, आत्मसम-
वेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमान-
सप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

एवमिति—रासनप्रत्यक्षं न संयोगजन्यं किन्तु संयुक्तसम-
वायादिजन्यमिति संयोग सन्निकर्षं विहायान्यादुक्तम्, अत्र हेतुस्तु
चक्षुस्त्वद्मनांसि श्रोत्रयेवेन्द्रियाणि द्रव्यग्राहकाणि । शब्दप्रत्यक्ष-
इति—आत्रस्य आकाशरूपस्यात् शब्दस्य गुणत्वाच्च श्रोत्रावच्छिन्न-
समवायः । शब्दसमवेतेति शब्दस्य शब्दसमवेता जातिः तत्प्रत्यक्षे ।

इदन्तु बाध्यम्—द्विविधं तावत् प्रत्यक्षं लौकिकं मलौकिकञ्चेति
तत्र मलौकिकं वक्ष्यति, लौकिकं प्रदर्शयितुमाह—अत्र सर्वमिति ।
आत्मसमवेतेति आत्मसमवेता ज्ञानाद्याः । आत्मसमवेतसमवेता
ज्ञानत्वाद्याः । स्पष्ट स्पष्टम् ।

अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबन्धविशेषणता हेतुः ।
वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता
नानाविधा । यथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया

गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया ।
 संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया ।
 शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कादौ खत्वाद्य-
 भावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं कत्वाद्यवच्छिन्ना-
 भावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया । एवं
 पटाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तसंयुक्तविशेषणतया । एवमन्य-
 दप्ययूयम् । तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते ।
 अन्यथा पोदा सन्निकर्ष इति प्राचा मवादो व्याहन्येतेति ।

इन्द्रियसम्बद्धेति—चक्षुरादीन्द्रियसम्बद्धो भूतत्वादि (अभावा-
 विकरणम्) तत्र घटाद्यभावो विशेषणीभूतः यथा 'घटाभावद्रूपलक्ष्म'
 इत्याकाराया प्रतीतौ भासते एवमिन्द्रियसम्बद्धा रूपादिरपि समवेत
 तत्र समवायो विद्यमानोभूतः यथा 'रूपी (रूपसमवायवान्) घट'
 इति । अयमेव विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः इत्युच्यते, यस्यार्थः—
 इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यत्वं इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वमिति यावत्
 यदा घटाभावचद्रूपं भूतलक्ष्म' इति प्रत्ययः तदा इन्द्रियसम्बद्धवि-
 शेषणत्वं सन्निकर्षः, इन्द्रियसम्बद्ध भूतलक्ष्म तत्र घटाभावस्य विशेषण-
 त्वात् । यदा तु 'इह भूतलक्षे घटो नास्ति' इति प्रत्ययः तदा अभावः
 प्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यता सन्निकर्षः इन्द्रियसम्बद्धोऽभावः तत्र
 भूतलक्ष्यस्य विशेषणत्वात् सप्तम्यन्तविशेषणमिति नियमात् ।

एव समवायप्रत्यक्षमपि बोध्यम् । परन्तु गौतममते समवाय-
 प्रत्यक्षो नतु वैशेषिकमत इत्यत आह—वैशेषिकमत इति । यदि
 समवायः प्रत्यक्षः स्यात्तर्हि रूपादिसमवायवता परमाणवादीनामपि
 प्रत्यक्षनापानं वा समवायस्यकतया एकदा भाविभूतसकलसम-
 वायाऽयं यन्तः ना प्रत्यक्षः स्यात् सम्बन्धप्रत्यक्षः यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य
 हेतुस्य यत इति काणादानामभिप्रायः ।

गौतमास्तु—सम्यन्धप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकम्, अर्थात् यावदाश्रयप्रत्यक्षं न तस्य कारणं सम्यन्धस्य निर्धन्तुमशक्यत्वात्, किन्तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकोधर्मः समवायस्तु न संयोगः तस्मादसौ न प्रत्यक्षः धर्मिणोः प्रत्यक्षं संयोगाख्यसम्यन्धविशेष-प्रत्यक्षप्रत्येव कारणं तत्सम्यन्धसामान्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमित्याहुः ।

ननु विशेषणतासन्निकरंस्तु नानाविध इति कथं पङ्क्तिः सन्निक-
करणं इत्युक्तमिति शङ्कासमाधानाय 'अत्र ही' त्वात् 'एकैव सा
गणयत' इत्यन्तो ग्रन्थोनिगदव्याख्यातः । विशेषणतात्वेनेति—तथाच
विशेषणतात्वमेक रूपमदाय पङ्क्तिवत्त्वकथनं नासङ्गतमिति भावः ।
नन्वेवं संयुक्तसमावायादीनामप्यनुगमः कुतो न कृत इति चेत् न,
स्वतन्त्रेच्छुर्मुनिर्नियोगपर्यनुयोगानर्हो यतः ।

यदि स्यादुपलभ्येतेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानु-
पलब्धिः कारणम् । तथाहि । भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते
घटाभावादिकं न ज्ञायते । तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपल-
म्भाभावः कारणम् । तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सा च प्रतियो-
गिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थश्च प्रतियो-
गिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी
यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः । तथाहि । यत्रालोकसंयोगादिकं
वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते ।
तेन घटाभावादेरन्यकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्, स्पर्शनप्रत्यक्षं तु
भवत्येव, आलोकसंयोगं विनापि स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं
शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यद्ययोग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षस्तत्र
गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् । वायौ रूपाभावः ।

ननु-कीदृशी सा योग्यतेति जिज्ञासायां न्यायचिन्तामणिकार-
 (गङ्गेयोपाध्याय) मतेन तां निर्वक्ति—साचेति । निरुक्तग्रन्थस्यापि
 स्वयमेवं दर्शयति—तदर्थश्चेति । तात्पर्यार्थस्तु यस्मिन्नधिकरणे प्रति-
 योग्युपलम्भ आपादयितुं शक्यते तत्रैव तत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं
 जायते नान्यत्र । यथा—भूतत्वाद्यधिकरणे 'यदि भूतत्वे घट स्यात्
 तर्हि चक्षुषा (भूतलक्षद्) उपलभ्येत' इति रीत्या घटात्मकस्य
 प्रतियोगिन उपलम्भः (प्रतीतिः) आपादयितुं (आरोपयितुं)
 शक्यते तस्मादत्र भूतत्वादौ घटप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं भवितुमर्हति ।
 यत्र तु नैव तत्र नाभावः प्रत्यक्षः यथा—'जलीयपरमाणुषु यदि
 पृथिवीत्वं स्यात् तर्ह्युपलभ्येत' अनया रीत्या पृथिवीत्वारोपेण
 जलीयपरमाणुषु पृथिवीत्वोपलम्भस्याप्यारोपः कर्तुं न शक्यते पृथि-
 वीत्वाभावस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वेऽपि जलीयपरमाणुषु प्रत्यक्षयोग्यतायां
 अभावात् ।

अयं भावः—आश्रयप्रत्यक्षमेव जातिप्रत्यक्षप्रयोजकमित्यस्ति
 नियमः तेन जलपरमाणुषु यथा जलस्य न त्वप्रत्यक्षं, तथैव तत्र
 आरोपितपृथिवी-रोपलम्भारोपोऽपि न शक्यः सम्भवः ।

एतदेव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । यत्र भूतत्वादौ (अभा-
 वाधिकरणं) । सुगममन्यत्र स्पर्शेनप्रत्यक्षत्विति—त्वाच्चं प्रत्यक्ष-
 मित्यर्थं आलोकसयोगं विनापि त्वाच्चप्रत्यक्षस्य सत्त्वात् "यद्यत्र
 घटः स्यात्तर्हि त्वचा उपलभ्येत" इत्यापादयितुं शक्यत एव, अर्थाद्
 अन्यकारं घटाभावस्य स्पर्शेन प्रत्यक्षं ननु चाक्षुषमित्युक्तनियमात् ।
 गुह्यत्वादिकमिति—आदिपदेन वर्माधर्मादिपरिग्रहः । गुह्यत्वादि-
 प्रत्यक्षस्येति—'यदि घटे गुह्यत्वं स्यात् तर्ह्युपलभ्येत' इत्याकारमा-

पापादन नाहंति भवितु, मुख्यस्य सर्वथा प्रत्यक्षयोग्यत्वात् किन्तु तुल्यानुमीयते तत्, एवं धर्मोऽपि न प्रत्यक्षयोग्यतावान्, तर्हि “यदि मायि धर्मः स्यात् तर्हि पलभ्येत” इति भवत्यापादनम्, किन्तु सुखादिबिद्धेनानुमेयः यस्तुतस्तु चोदनावच्छेदः । एतेन अधर्माऽपि व्याख्यातः ।

यत्र तूक्तमापादनं सुखकं तत्राभावः प्रत्यक्ष इत्युक्तमेव, यथा वायाविव्याघ्रदाहरति । “वायां यदि रूपां स्यात्तर्हि चक्षुषोपलभ्येत”, इत्यापादयितुं शक्यते, तत्र कारणं तु महत्त्वविशिष्टाद्भूतरूपं चाक्षुषमायक्षहेतुरित्ययोचाम, प्रकृते वाया महत्त्वस्य * सत्त्वेऽपि उद्भूतरूपं नास्ति तेन वायाभूद्वृत्तरूपाभासस्य चाक्षुषं प्रत्यक्षम् ।

एवमेव यथाक्रमं ‘पापाणि यदि सैरिभं स्यात् तर्हि प्राणेनोपलभ्येत’ यदि गुडे तिक्तस्वः स्यात्तर्हि रसनयोपलभ्येत, यद्यग्रावनुष्णः स्पर्शः स्यात्तर्हि त्वचोपलभ्येत, यदि श्रोत्रे शब्दः स्यात् तर्हि तेनैवोपलभ्येत, यथात्मनि सुखं स्यात् तर्हि मनसोपलभ्येत, इत्याद्यापादनं कर्तुं शक्यते, अत्रस्तत्र तत्र तत्तदभावस्य प्राणजादिप्रत्यक्षं भवत्येव इत्यत आह—एवमादय इति । आदिना प्रभायामुद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहं तत्र प्रभायामुद्भूतस्पर्शः स्यात्तर्हि त्वचोपलभ्येत इत्याद्यापादयितुं सुशक्त्वादिति भावः ।

सम्प्रति ससर्गाभावः प्रत्यक्षे अन्योन्याभावप्रत्यक्षे च येनैव भेदः दर्शयति—संसर्गाभावप्रत्यक्ष इति । त्रिविधं ससर्गाभावः प्रागभावादिभेदेन पूर्वमुक्तं तस्य प्रत्यक्षे प्रतियोगिनो घटादेर्योग्यता प्रत्यक्षयोग्यता अवश्यमपेक्ष्यते, अर्थात् येन केनापीन्द्रियेण य-

प्रतियोगी प्रत्यक्षयोग्य तस्यैव प्रागभावस्य ध्वसाभावस्य प्रत्यन्ता-
भावस्य वा प्रत्यक्ष स्यात्, यस्तु प्रतियोगी सर्वथा इन्द्रियागोचर
तदीयससर्गाभावस्य कदापि न प्रत्यक्षम् । अन्योन्याभावप्रत्यक्षे
त्विति—ससर्गाभावाभिधानावप्रत्यक्षे तु अधिकरणयोग्यता अभा-
वाधिकरणस्यैव प्रत्यक्षयोग्यता अपेक्षिता भावश्यकौ अर्थात् यद्यधि-
करण प्रत्यक्षयोग्य स्यात् प्रतियोगी प्रत्यक्षयोग्या भवेद् नवा भवेत्
तदा अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षम्भवत्येव । एतस्य फलमाह—अत इति—
स्तम्भ पिशाचो न'इति प्रतीत्या स्तम्भरूपाधिकरण प्रत्यक्षयोग्यस्या
पि पिशाचस्य भेद चतुषा प्रत्यक्ष स्तम्भस्य (चतुष) प्रत्यक्षयोग्यता-
वच्छादितिभावः ।

एवं प्रत्यक्ष लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । तत्र लौकिक
कप्रत्यक्षे पोदा सन्निकर्षो वणितः । अलौकिकसन्निकर्षस्त्विदा
नीमुच्यते—

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥
व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति सामान्यं
लक्षणं यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा
सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । तच्चेन्द्रियसंनद्ध-
विशेष्यकज्ञाने प्रकाराभूतं बोध्यम् । तथाहि ।

अलौकिकसन्निकर्षनिरूपणाय पातनिकामाह एवमिति । कारिका
निर्वक्तुमाह—व्यापार इति । भूतत्वादिलक्षणाया, इन्द्रियजन्यत्वा
भावात् (व्यापारस्य च तज्जन्यत्व स्मृतं तज्जन्यजनकचरूपत्वात्)
व्यापारत्वकथनमयुक्तमित्यता 'व्यापार' पद व्याख्याति सन्निकर्ष
इति ।

सामान्यमिति—समानानां भावोऽनागन्तुको नित्यो धर्मः सा-
मान्यम्, पूर्वोक्तं द्रव्यगुणकर्मतद्वित्तयवृत्ति, उक्तञ्च वात्स्यायनेन 'या
समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नैश्चधिकरणेषु, यया बहूनां तरेतरतो
न व्यावर्त्तन्ते, योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यम् ।
न्या० भा० २ । २ । ७१ । यथा घटावादि जातिः । 'लक्ष्ण' शब्दस्य
'स्वरूप' मत्वर्थः, लक्ष्यते व्यर्थञ्छ्रुत इति लक्ष्ण स्वरूपमेव, मसा-
धारण्यमेषा धर्म्यन्तरेभ्यो व्यावर्त्यते यतः । एत सामान्य लक्ष्ण स्व-
रूपं यस्येति बहुव्रीहिसमासाधरणे 'सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्ति रिति-
प्रथमाधौकिकसन्निकर्षस्यार्थः पर्यवसितो भवति । प्रत्यासत्तिश्च स-
म्बन्धः । तच्चेति—सामान्यश्चेत्यर्थः ।

इन्द्रियसम्बद्धेति—इन्द्रियसम्बद्धविशेष्य यस्य तद्विन्द्रियसम्बद्ध-
विशेष्यकं यज् ज्ञानं तासामान्यस्वरूपं प्रत्यासत्ति तारण घटे घटत्वं
धूमे धूमत्वमित्यादि बोध्यम् । एतदुक्तं भवति—यत्र घटादौ चक्षु-
सन्निकर्षानन्तरम् 'अयं घटः' 'अयं धूमः' इत्याकारक प्रत्यक्ष
जातं तस्य कारणं घटादिना सह चक्षुषः सयोग सन्निकर्षः सच
'धौकिकः (प्रागुक्तः) घटघटत्वे धूमधूमत्वे चोभे विषयीकरोति, तत्र
घट धूमश्च विशेष्यविधया, घटत्वं धूमत्वञ्च प्रकारविधया विषयी-
करोतीत्येतावान्विशेषः । एतदेव स्वयं दर्शयति तथाहीत्यादिना ।

यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र
जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः । तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा
इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसं-
बद्धमित्येवोच्येत तदा धूलौपटके धूमत्वभ्रयानन्तरे सकलधूम-

विषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सहेन्द्रियसंबन्धाभावात् ।
मन्मते तु इन्द्रियसंबन्धे धूळीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानम्,
तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको
ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले । मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारी-
भूतं सामान्यमात्रं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥

यत्रेति—यस्मिन् ज्ञान इत्यर्थः । इन्द्रियसंयुक्तः इन्द्रियसम्बद्धः ।
धूमादिः आदिना घटादिः । तद्विशेष्यकमिति—स, धूमादिविशेष्यो
यस्य ज्ञानस्य तत् तद्विशेष्यकम् । धूमत्वं प्रकार इति, धूमत्वमेव
अलौकिकं सन्निकर्षः येन सकलधूमानां = अतीतानागतानां दूराविम-
लकृतानामिन्द्रियासम्बद्धानामपि धूमत्वाध्यायानां ज्ञानं जायते, धूमावस्य
सकलधूमसंयुक्तिष्वनुगतत्वात्, अर्थात् एकस्मिन् धूमे इन्द्रियसम्ब-
धुक्तं सति यत् 'धूमाः' इतिसकलधूमव्यक्तीनां भानं तत्र 'स्वजन्य-
ज्ञानप्रकारी(भूतधूमत्ववत्)' अलौकिकं सन्निकर्षो हेतुः । प्रथमवर्णे
पुरोवर्त्तिधूमस्य लौकिकं ज्ञानं ततो द्वितीयवर्णे उक्तसम्बन्धेन सक-
लधूमभानं चाक्षुषमेव, अत्र 'स्य' पदेन चक्षुरादीन्द्रियग्रहणं तज्जन्य
ज्ञानं 'अयं घटः' इत्याकारकं लौकिकसन्निकर्षजन्यं तत्र प्रकारीभूतं
दर्शितरीत्या धूमत्वमेव, तद्वत्ता धूमत्वचर्मसम्बन्धः सकलधूमेषु वि-
द्यत एवेति उक्तालौकिसम्बन्धो निर्वाहितः ।

ननु—इन्द्रियसम्बद्धेत्यादि गुरुभूतं वक्ष्यं विहाय 'प्रकारत्वे-
नेन्द्रियसम्बद्ध' मित्येव प्रत्यासत्तिः स्वीक्रियताम् धूमवस्तु सयोगान-
न्तरं भवति हि प्रकारत्वेन धूमत्वमिन्द्रियसम्बद्धमिति, अत आह—यदी-
ति । यदा पुरोवर्त्तिनि धूळिपटले 'अयं धूमः' इत्याकारकं अमात्मकं ज्ञानं
जातं, सकलधूमविषयकमिति—'धूमाः' इत्याकारकमित्यर्थः, न स्यात्,

तत्र हेतुमाह धूमत्वेनेति । यस्तु इन्द्रियसम्बन्धो धूलीपटलेनेव । मम
मते तु नायं दोषः, किन्तु तथापि सकलधूमविषयकज्ञानं भवितुमर्हत्येवेति
दर्शयति मन्मते त्विति, इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानं प्रकारीभूतसा-
मान्यं प्रत्यासत्तिरिति मते । धूलीपटलेऽपि इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यक
धूलिपटलविशेष्यकधूमत्वप्रकारकत्वसत्त्वावित्यर्थः, सुषोध्यमन्यत् ।
इदञ्चेति—इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य, प्रत्या-
सत्तित्वकथनम् ।

‘पुरोवर्त्तिपदार्थे इन्द्रियसम्बन्धो लौकिको ग्राह्य इत्याह इन्द्रिय-
सम्बन्धेति परन्तु इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूत सामान्यं
प्रत्यासत्तिरित्याकारो यः सम्बन्धो दर्शितः तस्योपयोगः बहिरिन्द्रिय-
स्थज एव, मानसालौकिकप्रत्यक्षविषये तु ज्ञानप्रकारीभूत सामान्यमात्रं
प्रत्यासत्तिरिति विभागं करोति मानसस्थले त्विति । अस्य विभा-
गस्य फलमाह—अत इति । यत्र प्रत्यक्षायोग्यस्यापि पिशाचादेः ‘अत्र
वेदे पिशाचः’ इति शब्दज्ञानं जातं, तत् उत्तरस्मिन् चक्षे ‘सर्वे पि-
शाचाः पिशाचत्ववन्तः’ इत्याकारको मानसो बोधः सकलपिशाचविष-
यकः, तत्रेन्द्रियसम्बन्धाभावात् मोक्षविभागं विना निर्वाह इत्यर्थः ।

विभागकस्यां तु ज्ञानं पदेन शब्दज्ञानमपि धर्तुं शक्यते तत्र
प्रकारीभूत पिशाचत्व, तद्वचः ‘मनोजन्यज्ञानप्रकारीभूतविशाचत्व-
वत्ता’ सम्बन्धेन सकलपिशाचविषयकालौकिकसाक्षात्कारहेतुः ।

परन्तु समानानां भावः सामान्यम्, तच्च कश्चिन्नित्यं
धूमत्वादि, कश्चिन्नित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले
सपवायेन कपाले ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्वत्त्वतां भूतला-
दीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति तत्रेदं बोध्यम् । परन्तु सा-

मान्यं येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्या-
सत्तिः । किंतु यत्र तद्वदनाशानन्तरं तद्वद्वतः स्मरणं जातं
तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्वद्वतता भानं न स्यात् । सामान्य-
स्य तदानीमभावात् । किंचिन्द्रियसंबन्धविशेष्यके घट इति ज्ञानं यत्र
जातं तत्र परादिने इन्द्रियसंबन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रसाराभूत-
सामान्यस्य सत्त्वात्तादृशज्ञानं कुतो न जायते, तस्मात्सामान्य-
विषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह—

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमित्येते ।

आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्यदृश-
मित्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं
प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ॥

आसत्तिराश्रयाणां नित्यं मूलमयतारयितुं शक्नोति । पृ-
न्तिवति । समानानां तुल्यानामित्यर्थे, मूलं मयागतं ज्ञानं कपाळे
स्वाधियव समवायेन ज्ञात इति विभज्यन्ते ॥ तदनन्तरमिति—
'भूतलं सयोगेन घटवत् कपालः समवायेन गृह्यते' इत्यादि-
बौद्धिकसाक्षात्कारद्वितीयचरणे 'सर्वाणि भूतानि सयोगेन घट-
वन्ति' 'सर्वे कपालाः समवायेन गृह्यन्ते' इत्यादिरूपमलौकिकं
ज्ञानं जायते तत्रैव बोध्यम् यद्यत् एतादृश्यं ज्ञायमानमनियं सा-
मान्यमेव प्रत्यासत्तिरिति बोध्यम् । अतएव यत्र तद्वद्वतता न भवति
परन्तिवति । अयमायत्र—स्वाधिकारं यत्र सम्बन्धेन सामान्यं
भवति तत्रैव सम्बन्धेन तत्सदृशविशेष्यं यत् तद्वद्वतता न भवति
अन्यथा समवायसम्बन्धेन ज्ञातव्यं तद्वद्वतता न भवति ।

जाकायादिपदार्थानामलौकिकसाक्षात्कारहेतु स्यात् दर्शितरीत्या तु घटत्वादि सामान्य घटाद्यधिकरण्य एव समवायसम्बन्धेन ज्ञात तेषां मेवालौकिकसाक्षात्कार जनयति नान्यस्येति भाव किन्त्विति— एवञ्चेत्यर्थः । तद्घटवत् स्मरणमिति 'तद्भूतलं घटवदासीत्' इत्या कारक स्मरणं जातम् । सामान्यस्य समानरूपणं प्रतीयमानस्य घटस्य तदानीं अभावात्, तस्यैव च तत्तदधिकरणेषु ज्ञानसम्बन्धरूपत्वात् तदभावे तद्वत्तासम्बन्धेन सकलाधिकरणज्ञानमलौकिकं न स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । तादृशज्ञानमिति—'सर्वे घटा घटत्ववन्तः' इत्याकारकं ज्ञानं परदिने कुतो न स्यात्, ज्ञानसामग्री-सत्वे ज्ञानस्यावश्यम्भावितादिति भावः । तस्मादिति—सामान्य-मात्रं न प्रत्यासत्ति अलौकिकः सन्निकर्षो न किन्तु सामान्य विषयी-कुर्वत यज्ज्ञानं तदेव प्रत्यासत्ति आद्योलौकिक सन्निकर्ष इत्याद्येन दर्शितदोषोद्देशाय आसत्तिराश्रयानां तु इति कारिकां व्याख्यात आसत्तिरिति । आश्रयाणां यज्जातीयेषु शिन्द्रयसन्निकर्ष-तेषामिन्द्रि-यासन्निकृष्टानामपि आसत्ति सन्निकर्ष इतियावत् । एतदेव स्पष्टय-ति—तथाचेत्यादिना । सामान्यं लक्षणं विषयो यस्य तत् सामान्य विषयकीमत्यर्थोऽवश्यः ।

यत्रैकं घटमवलोक्य सकलघटानां ज्ञानं जातं तत्र घटत्वसा-मान्यज्ञानसन्निकर्षेण सर्वेषां घटत्ववता (घटानां) भानं जायते सा-मान्यज्ञानसन्निकर्षेण । सायं सन्निकर्षं अनीतानागतानामिन्द्रियास-न्निकृष्टानां सामान्याश्रयाणां सर्वासां व्यक्तीनामलौकिकं प्रत्यक्षं जनयतीतिसिद्धान्तः । यत्तु—दोषित्यामुक्तम्—यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमोऽपि तद्विषयेऽप्येकं धूम इति ज्ञानं जातम्, तत्र ज्ञानं धूमत्वं प्रकारं तत्र धूम-त्वेन सन्निकर्षेण धूमा' इत्येव रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायत तत्पूर्वोक्तसिद्धान्तप्रामाण्येऽपि बोध्यम् ।

ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते
तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह—

तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

अस्यार्थः । यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं
जननीयं तदा यत्किंचिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्य-
ज्ञानस्य सामग्री अपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालो-
कसंयोगादिकम् । तेनान्यकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न
जायते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

अलौकिकस्वभावत्वात् सामान्यज्ञानसन्निकर्षस्य इन्द्रियसम्बन्धे
विनापि सकलव्यक्तिसाक्षात्कारः स्यादित्याक्षेपवारणाय नन्वित्या-
दिः प्रयुज्यते । परममूले तदिन्द्रियमेति—तत्तदिन्द्रियजन्यः यस्तज्ज-
न्मबोधः अर्थात् सामान्यज्ञानमेव यस्य सामग्री चक्षुरालोकसंयोगा-
दिका साप्यत्र प्रत्यक्ष अपेक्षिता, घटोत्पत्तौ दण्डचक्रादिरिष्य अलौ-
कसंयोगादिकमपि अलौकिकप्रत्यक्ष सदकारिकारणमित्यर्थः । अस्यापे-
क्षायाः फलं दर्शयति तेनेति । तादृशं ज्ञानमिति—अलौकिक सकल-
घटादिसाक्षात्कारश्चाक्षुषं त्वाचस्तु स्यादेव तत्रालोकसंयोगस्यान-
पेक्षणात् ।

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्ष-
णापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥

सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ।
ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु याद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्ति-

रिति । अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे 'सन्निकर्षे विना भानं न संभवति । तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां बहिस्त्वेन सकलवर्दीनां च भानं कथं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणां स्वीक्रियते । न च सकलबहिधूममानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षभूमे बहिसंबन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्भूमे बहिर्व्याप्यो नयेति संशयानुपपत्तेः ।

ज्ञानलक्षणासन्निकर्षं लक्षयन् सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणादभेदशङ्कां वारयितुं शङ्कते नन्विति । परममूले विषयी यस्येति — यस्य=सौरभादेः विषयी=ज्ञान तस्यैव सौरभादे व्यापार सन्निकर्षः ज्ञानलक्षणाः ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्नितीचोऽलौकिकः सन्निकर्ष इत्यर्थः । यत्र पूर्वास्मिन्निदवसेकुत्रचिद् दृष्टे किञ्चित् चन्दनजयडं घ्रात्या 'सुरभि चन्दन' मिति निश्चितवान् स एव परदिने तत्र गतः केनचित् क्रेत्रा 'चन्दनजयडमिदं सुरभि नयेति' पृष्टोऽत्राप्येव 'सुरभि चन्दन' मिति यद् घटति तदा तस्य प्रतिचक्षुः दर्शिताकार ज्ञान सौरभं चन्दनं चन्दनत्वज्ञानं तत्रैतन्नित्यर्थेयं विषयीकृत्यति तत्र यथाक्रम संयोगसन्निकर्षेण चन्दनज्ञानं, चक्षुःसंयुक्तसमयायसम्बन्धेन, चन्दनत्वज्ञानं लौकिकं प्रत्यक्षमेव लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वात्, यत्तु प्रायेणन्द्रियसम्बन्धमन्तरापि चन्दनजयडे सौरभज्ञानं तत्तु चक्षुःसंयुक्तपनःसंयुक्तात्ममपवे-
ज्ञानरूपेण, चक्षुःसंयुक्तपनःसंयुक्तात्मसपवेतत्संस्काररूपेण वा ज्ञान-
लक्षणावयव सन्निकर्षेण अनिमललौकिकमव यद्वरूपा वा सौरभज्ञान-
स्वात्कारहेतु प्रत्यासत्तिः सा ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरुच्यते ।

अथ भाव — 'एकमस्मान्विज्ञानमपरममन्त्रिस्मारकं' मित्यस्ति नियमः, तेन पूर्वं प्रायेण सौरभज्ञानात्कारयत् प्रमातुः पुनर्यद्

चन्दनखण्डस्य चक्षुषा दर्शनं ततः सौरभस्मृतिः, सौरभस्मृतिहेतवः
उयुद्धाः संस्कारा वा, सुरभि चन्दन' मित्याकारक सौरभविषयकं
चाक्षुषं प्रत्यक्षं जनयन्ति, यद्यपि सौरभप्रत्यक्षकरणे चक्षुष स्वसा-
मर्थ्यं नास्ति तथापि उक्तेनालौकिकेन सम्बन्धेन चक्षुषाऽपि सौरभ-
मानं यत् तद् द्वितीयमलौकिकं प्रत्यक्षमित्याशयवान् उभयोः प्रत्या-
सत्त्योर्भेदं स्पष्टीकरोति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरित्यादि ग्रन्थेन ।

उक्तः सिद्धान्तः । अक्षराणित्वेष योजयितव्यानि—सामान्य-
लक्षणाज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्योरेष भेदः—यत् सामान्यलक्षणा—
भावा प्रत्यासत्तिः तदाश्रयस्य=धूमत्वादिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणी
धूमादेः लौकिकसाक्षात्कारोत्तर तस्यैव धूमत्वादेः राश्रयभूतस्य देशा-
न्तरीयकालान्तरीयस्यापि धर्मिण्य ज्ञानं=साक्षात्कारं जनयति । ज्ञान-
लक्षणा द्वितीया तु यद्विषयकं ज्ञानं=यस्य सौरभादेरलौकिकं मानं
जातं तस्यैव प्रत्यासत्तिः सम्बन्धः न तु देशान्तरकालान्तरवर्तिनोऽपि
सौरभादेः पदं ज्ञानत्वेन रूपेण उभयोः प्रत्यासत्त्योः साम्येऽपि विभि-
न्नफलजनकत्वेन प्रकारेण परस्परं भेदं पवेति भावः । एतमर्थं स्पष्टी-
कर्तुमाह अत्रायमर्थ इति । 'प्रत्यक्ष' इत्यारम्य 'स्वीक्रियत' इत्यन्तः
सन्दर्भः स्पष्टः ।

अत्रायदुक्त्य समाधत्ते 'नच' इत्यादिना । सकलबहिर्धूमज्ञा-
नाभाव इति—यदि देशान्तरकालान्तरवृत्त्योः बहिर्धूमयोर्ज्ञानं न
स्यात् तदा को दोष इति शङ्काग्रन्थार्थः ।

प्रत्यक्षधूमे=महानसदृचिधूमे महिसम्बन्धस्य=यत्र धूमस्तत्र
बहिर्गन्धकारस्य व्याप्तिरूपस्य सम्बन्धस्य गृहीतत्वात्=चक्षुषा
प्रत्यक्षीकृतत्वात् अन्यधूमस्य=देशान्तरीयकालान्तरीयस्य (पर्व-

रिति । अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे 'सन्निकर्षे विना भानं न संभवति । तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां बढित्वेन सकलवह्नीनां च भानं केयं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणां स्वीक्रियते । 'नैव सकलबढिधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षधूम बढिसंघन्यस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्भूमो बढिर्व्याप्यो नरेति संशयानुपपत्तेः ।

ज्ञानलक्षणासन्निकर्षं लक्षयन् सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोरभेदशङ्कां धारयितुं शङ्कते नन्विति । परममूले विषयी यस्येति — यस्य=सौरभादेः विषयी=ज्ञान तस्यैव, सौरभादेः व्यापार सन्निकर्षः ज्ञानलक्षण, ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हितीपोऽलौकिकः सन्निकर्ष इत्यर्थः । यत्र पूर्वंस्मिन्निवसे कुत्रचिद् दृष्टं किञ्चित् चन्दनखण्डं प्राप्या 'सुरभि चन्दन' मिति निश्चितवान् स एव परादिने तत्र गतः केनचित् क्रेत्रा 'चन्दनखण्डमिदं सुरभि नरेति' पृष्टोऽत्रायैव 'सुरभि चन्दन' मिति यद् वदति तदा तस्य प्रतिवृत्त, दर्शिताकार ज्ञान सौरभं चन्दनं चन्दनत्वञ्चैतन्नित्यमेव विषयीकरोति तत्र यथाक्रमं संयोगसन्निकर्षेण चन्दनज्ञानं, चक्षुःसंयुक्तसमवायसम्बन्धेन, चन्दनत्वज्ञानं लौकिकं प्रत्यक्षमेव लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वात्, यत्तु प्रायेन्द्रियसम्बन्धमन्तरापि चन्दनखण्डे सौरभभानतत्तु चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवे-
ज्ञानरूपेण, चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतसंस्काररूपेण वा ज्ञान-
लक्षणावधेन सन्निकर्षेण जनितमलौकिकमव धार्यरूपा वा सौरभज्ञा-
त्कारहेतुः प्रत्यासत्तिः सा ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरुच्यते ।

अथ भावः — 'एकतन्मन्धिज्ञानमपरतन्मन्धिस्मारकं' मित्यस्ति नियमः, तेन पूर्वं प्राप्यन सौरभज्ञात्कारकं चेतः प्रमानुः पुनर्यद्

इत्याद्या श्रुतिः । यत्समत्वं द्वयोरत्र 'जीवात्मपरमात्मनोः । सनष्ट-
सर्वसङ्कल्पः समाधिरभिधीयते । इत्यादि पुराणं द्रष्टव्यम् । आदि-
पदेन स्मृत्यादिपरिग्रहः

अस्य द्वैविध्यं दर्शयति—युक्तपुञ्जानेति । अतिरो-
हितार्थमन्यत् । अव्याहतगतित्वेन सर्वविषयं भान युक्तस्य
योगिनः युक्तयोगजसन्निकर्षणं । अपरो युञ्जान. योगसाधनपरस्तु
चिन्तासहकृत. चिन्तारूपं सहकारिणमपेक्षते, समाधिस्थपव युञ्जा-
ननामकयोगजसन्निकर्षणं सर्वं पश्यति नतु समाधिरहितोपि । अति-
रोहितार्थमन्यत् । सर्वस्यास्य ग्रन्थस्यं मूलन्तु 'आर्प सिद्धदर्शनश्च
धर्मेभ्यः' वै १० । २ । १३ इत्यादिसूत्रं तत्तदनुपदिष्टं प्रयस्तश्च
निरीक्ष्य ग्रन्थगौरवमयाज्ञं बहु प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीपण्डितदेवीदासतनुजनुपासनीविष्णुरेवीगर्भजेन श्रीजैनन्या-
यविद्यारदकवितार्किकदण्डनाचार्यनृसिंहदेवपात्रिणा

विरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्याः 'प्रभा'ख्यायां

व्याख्यायां प्रथमं प्रत्यक्षखण्डम् ।

समाप्ता च प्रत्यक्षस्वरूपनाम्नी तुरीया मुक्ता ।

पुस्तक सूची

विशारद परीक्षा के लिये १९२१-१९२४ के
लिये नियत पुस्तकों की सूची इस प्रकार है ।

- १ पत्र-अभिधान यक्षुस्तब्धा नाटक सटीक कलकत्ता
विशुपाख पथ (भाग ' ६ संग सटीक
" सम्पूर्ण
- २ पत्र-दशकुमार चरित्र मूल मात्र
(सटीक दशकुमार छत्र रह है)
- ३ पत्र-न्याय सिद्धांत मुक्तावली मुम्बई
तथा प्रभा टीकापत्रः (केवल प्रत्यक्ष छत्र)
(यह टीका मूलार्थ को छानने के लिये अत्यन्त सरल
से बनाई गई है ऐसी सरल टीका आज तक नहीं लगी)
- ४ पत्र-साहित्य दर्पण सटीक कलकत्ता
" " " रुचिराक्ष व्याख्या स०
विदग्धमुख मदन सटीक मुम्बई
" " प० रामप्रपत्र दृष्ट टीका सहित
- ५ पत्र-सिद्धांत कौमुदी मूलमात्र
" " प० शिवदत्त जी कृत टिप्पण सहित
" " तत्त्वबोधनी टीका सहित
" " पूर्णचंद्र बाबुमनोरमा टीका
- ६ पत्र-अनुवाद तथा प्रस्ताव संस्कृत में इसके लिये प्र
चन्द्रिका उपयोगी है दाम
मिलने का पता—मेहरचंद लक्ष्मणदास,
संस्कृत पुस्तकालय, लाहौर

विद्यार्थियों के उपयोगी कोष ।

- अमर कोष मूलमात्र सदित्पण्य गुटका ॥१)
- अमर कोष मूलमात्र शब्दानुक्रमणिका सहित ॥२)
- अमर कोष संस्कृत टीका सहित सजिल्द १॥३)
- अमर कोष व्याख्यासुधा (रामाश्रमी) व्याख्या सहित: ४)
- पद्मचन्द्र कोष- (संस्कृत शब्द और हिन्दी में अर्थ) सजिल्द ४)
- राम कोष (हिन्दी शब्द और संस्कृत में अर्थ अनुवाद के लिये अत्यन्त उपयोगी है २)
- वैजयन्ती कोष (यह अमर कोष के ढंग का एक बृहद् नवीन कोष है, लायब्ररियों और अध्यापकों के उपयोगी है) १०)
- त्रिकाण्ड शेष कोष सटीक ३)
- प्रबन्धकल्पलतिका रेवती कांत भट्टाचार्यें सम्पादिता-सजिल्द १॥)

राग विबोधः ।

अयि गानिविद्यारसिकाः ! तन्त्रीस्वनश्रवणतत्परा, । परा
' सुरक्तिप्रियाः । महानुभावाः ।

विदितमेतदस्तु भवतां पुरास्माकं देये रागविद्याया महान्
प्रचार आसीत्, ननु नारदतुभ्युरुपभृतयो देवर्षयो रागेभ्योच सकला-
श्चित्तवृत्ती विपश्यन् आकृष्य वैकुण्ठधाममुपजग्मुः । इयं विद्या
सद्गीतग्रन्थेषु सकलाद्वा वर्णिता तत्र प्राचीनग्रन्थान्तर्गतोऽयं राग-
विबोध नामा ग्रन्थः श्रीसोमनाथचिरचितः स्वोपशदीकोपेतश्चाति-
मनोरमः यत्र स्वररादीनामनेका विधाः तेषु तेषु रागेभ्यश्चाद्यादिप्रकारो-
पेता वर्णिताः पतत्पाठेन सरुचं रागमर्मं ज्ञातुं सुयत्नमसौऽयं ग्रन्थः
सुन्दरैः सीसकाक्षरैर्मुद्रितो विज्ञायतपुष्टिबन्धनोपेतो निम्नलिखित-
स्थानात्प्राप्तं येन्यते ।

सर्वोपयोगी पुस्तकें !

श्रीमद्भगवद्गीता मूल मात्र	1)
" " पञ्चरत्न मूलमात्र	11)
" " भाषा टीका गुडका	१)
" " " अमृत तरङ्गिणी	१1)
" " " आनन्दगिरी	४)
" " संस्कृत टीका शंकर भाष्य	२)
" " शंकरानन्दी संस्कृत टीका	२1)
" " अष्ट संस्कृत टीकाओं सहित	८1)
" " केवल भाषा मात्र	111)
भर्तृहरि कृत तीनों शतक भाषा टीका सजिल्द	१)
" " " मुम्बई	१111)
" " " अंग्रेजी तथा हिन्दी अनुवाद सहित	४)
जातिभास्कर भाषा टीका प० जवाहरप्रसाद जी कृत टीका सहित	५)
धर्म शास्त्र संग्रह बाबू साधू चरणप्रसाद जी संगृहीत	१०)
दश कर्म पद्धति भाषा टीका	१1)
वसिष्ठा हवन पद्धति भाषा टीका	12)
कुडविशति भाषा टीका	१1)
गोत्रप्रवर निबन्धकदम्ब	३)

सर्व प्रकार की संस्कृत तथा हिन्दी पुस्तकें मिलाने का पता

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास

अधिसच संस्कृत पुस्तकालय,

सैद मिठा बाजार लाहौर ।

संस्कृत या हिन्दी पुस्तकों के सूची पत्र छप कर
तय्यार है ॥) माठ आने के टिकट भेजकर मगवाईये ।